



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԷԹՈՏԻ ՎՐԱՅ

— DE LA MÉTHODE —

ԳՐԵՅ

Գ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

Յանաղղիմովիչի Գիտություն

Le Progrès par la Sci

1165

L'Épave de l'Épave
de la Méthode

G. J. J. J. J.

1875

G. J. J. J. J.

U.

ԱՐԵՎԵԼՆԵՆ ԳԻՏԱԿԵՆ ԾԱՏԵՆԱՇԱՐ

BIBLIOTHÈQUE SCIENTIFIQUE ORIENTALE

I

11-75
4.
ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԶԱՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

PA
14520

ՄԷԹՈՏԻ ՎՐԱՅ

— DE LA MÉTHODE —

ԳՐԵՑ

Գ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

Յառաջդիմութիւնը Գիտութեամբ

Le Progrès par la Science

ԻԶՄԻՐ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԵՏԵԵԱՆ

1878

Ամէն իրաւունք վերապահուած

19840

1165-62



ՄՈՒՏԲ

Մեծ ու անօրինակ դարու մը մէջ կը գտնուինք:

Ով որ ուսումնական խնդիրներու սիրահար՝ թողով իւր առօրեայ կենաց փորրութիւնները, մտային աշխարհի մէջ կը բարձրանայ՝ անի նոր ու սկայագեղ (grandiose) տեսարանի մը առջեւ կը գտնուի՝ ուր բնութեան եղելութիւնները եւ մարդկային հանճարը զանի կը գրաւեն: Տեսածը՝ գիտութեանց հանդէսն է, որ տեղի կ'ունենայ՝ իւր վսեմ ու դարաւոր շարունակութեանը մէջ: Հեռի ժողովրդային աղմուկէ, հեռի կրօնային եւ քաղաքական կենաց ռամկութենէ, հոն՝ մարդկային մտածողութիւնը՝ իւր յաւիտենական ուխտին կը դիմէ, որ է «ճշմարտութիւնը գտնել ճշմարտութեան համար»:

Պիտոններու եւ մտածողներու երամներ, բնութեան միատերիոնը պաշարած՝ օրէ օր անոր կը մօտենան, օրէ օր անոր հանգոյցները կը լուծեն: Պարուս լուսաւորութիւնը պիտի խաւարի անշուշտ, զալիք դարերու ճառագայթից առջեւ: Քայց մենք, որ անցեալի հետ միայն կրնանք զանի քաղաքացի կրնանք ըսել նաեւ, թէ անցելոյն ուսողութիւնը երբէք չհասաւ այն պայծառութեան՝ որ մեր օրերու փառքն ու պատիւը կրնայ համարուիլ:

Յ.Ռ.դ դարու յատկանիշը (caractéristique)՝ իւր Պ.խտական եւ Քրիթիքական Ոգին է (l'Esprit Scientifique et Critique), ահեղ ուժ մը, որ ամէն ինչ առած կը տանի՝ դէպ ի հանրային ու աննախորդ բաղաբակրթութեան մը սահմանները: — Ի՞նչ է այս մեծ շարժականութեան պատմութիւնը, մարդկային հանճարը ո՞ր հաստատած է իւր սկզբունքները եւ ի՞նչ իրատւոյններով: Մէթոտի դժուարին հարցումներ են ասոնք՝ որոց պատասխանը կ'ուզենք փնտռել ու Պարուս Մտքի նպատակը իմանալ:

Պ.խտական հրատարակութեան մը ձեռնամուխ, եթէ այս ինդիւրը ամենէ առաջ կը յուզենք՝ անոր համար է՝ որ անի սկզբնական բրոպլէմ (problème) մը կը պարունակէ եւ նախակարգային արժէք մը ունի: Ինչ որ է կողմնացոյցը նաւուն նոյնն է մէթոտը ուսանողին: Յոյն $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}-\acute{\omicron}\delta\delta\acute{\omicron}\varsigma$ (μετά-όδδος) արմատներէ ելած՝ այս բառը կը նշանակէ $\acute{\alpha}\nu\alpha\gamma\gamma\acute{\iota}\nu\alpha\iota$, ու զանի ճանաչելու պէտք ունինք՝ ցուցնելու համար թէ մեր ձեռնարկութեանը մէջ ո՞ր կը դիմենք եւ ընթերցողը ո՞ր կը տանինք:

Քառերու սովորական դժբաղդութեանց ենթակայ՝ մէթոտ բառի այ իմաստը բարդուած է, զանազան առմամբ գործածուելով: Ուսանք փիլիսոփայական ուսում մ'են ըրած զանի եւ ուսանք մանկավարժային: Մենք հոս զանի իւր լայնագոյն նշանակութեամբը կը գործածենք՝ մէթոտ բառով իմանալով այն ճամբան՝ որ կը տանի դէպ ի ճշմարտութիւն, Իբրութիւն եւ Տառաչդիմութիւն:



ՄԷՏՐՈՏԻ ՎՐԸՅ

Անկարելի է խնդիր մը լուսարանել ու անոր վրայ ճշգրիտ գաղափար մը առնուլ առանց նոյնի պատմութիւնը դիտնալու:

Եղելութեանց (Faits) անհերքելի փաստերու վրայ կը լինած, և ազատ ո է է նախային (à priori) գատու զուլթիւններէ՝ պատմագէտ մը միայն կրնայ մեղէ ցոյց տալ թէ խնդրի մը գիրքը ի՞նչ է ու ի՞նչպէս կրնայ քննուիլ: Մէթոտի պատմութեան գալու, եթէ անոր անցեալը փնտռենք՝ անի անվերջ հարկոյնի մը կը նմանի որու սահմանները անյիշատակ մթութեանց մէջ կը կորսուին: Բայց որքան որ արքեոլոգիան (archéologie) կը ներէ, որքան որ հնագնին երկրաբանութեան մը գտած ապացոյցները կը յայտնեն՝ կ'ստիպուինք ռափիլ աւանդութեանց սովորական թուականներէ անդին անցնիլ ու նախապատմային (préhistorique) ասե՛ններու մէջ անոր սկիզբը փնտռել:

Մեր տղայի մեծամտութեան հակառակ՝ դիտութիւնը կը ցուցնէ թէ կենաց լնատրիքութեան առաջին

901-2013

19920/47

վարագոյրը փոխանակ Եղեմային ոսկեգարի մը մէջ գտնուելու՝ վայրենի աշխարհի մը տեսարաններու վրայ կը բացուի, ուր «առաջին մարդը» մերկ և անօթի՝ հազիւ կրնայ կապիկներէ աւելի բանականութիւն մը յայտնել*։ Առաջին մտածողն է անի որ տգեղ և անշնորհ՝ անասունի պէս կ'ապրի, և որու նպատակը ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն բիրտ ու կոյր պիտոյից յաղում մը տալ†։ Վայրենական զգացումէ մը մղուած որու կրնանք Բնազգում (Instinct) ըսել՝ անի կ'աշխատի ապրելու ու իւր նմանը արտադրելու, երկու մայր պատճառներ՝ որ զանի պիտի մղեն դէպ ի յառաջգիմութիւն։

Այս «ծննդոց» պատմութիւնը մինչև անգամ քարացեալ հողերու մէջ գննեցին, ուր «սառնային մարդ» (homme fossile) հետքեր կը նշմարուին§։ Բայց երկրաբանական խնդիրներու վրայ խօսիլը զմեզ հեռի կը տանի, այն միայն կ'ուզենք ըսել՝ որ մարդու մտքի սկզբնակէտը կարծուածէն շատ աւելի հին պատմութիւն մը ունի, ներկայի մէթոտէն բոլորովին տարբեր յատկանիշ մը կրելով։ Նուազագոյն հաշուով հարիւր հազար տարի անցեալ մը կայ ետեւիս, ուր մեր նախահայրը սպրած են իրենց ժամանակակից ունենալով «մանթրիլ», «էն և ուրիշ անասուններ, որոնք հիմա չիկան։

Այս նախապատմային մարդը (l'homme préhistorique) կ'սկսի քիչ քիչ իւր իմացականութիւնը յայտնել ու վայրենի ընկերութեան մը շաւղին մէջ՝ խելքի տկար

*E. Haeckel. — Anthropogénie. Թ-րէ. Letourneau. Գ-...
 †Ch. Darwin F. R. S. — The Descent of Man. Մ-... Ա.
 §Sir Ch. Lyell. — Antiquity of Man.

սկզբնաւորութեան մը նշոյլները կ'երևին։ Անի որսորդ ու մարդակեր էակ մ'է, կոյր զգացումներու դերի։ Բարայրերը (grottes) կը բնակի, չորքոտանիներու հետ կը մրցի, ու իւր սխուր անձաւներու մէջ թող տուած խոհանոցի աւարկաներէ կ'իմացուի թէ սկսած է գործիքներ և կամ զէնքեր* ունենալ՝ սպաննելու, սյրելու և ուտելու նպատակով։ Այս զէնքերը մեծ մասամբ քարէ են և այն ժամանակներու անունը «քարի դար» (âge de pierre) ըսած են†, զի դեռ մետաղի գործածութիւնը անծանօթ է վայրենիին։ Սիւլէքսէ (կայծքարէ) կացիներ, ոսկորէ շինուած սլաքներ, զանազան կոշտ ու տձև դանակներ՝ մեր նախահայրը աշխատութեան չափը կը յայտնեն՝ անոր ստորին մէթոտի տեսակը ցուցնելով։

Անթիւ դարեր անցած են այս վիճակի մէջ՝ մտքի աստիճանական զարգացում մը առթելով։ Մեզի աւելի մօտ ատենի վայրենիներու քով աւելի կատարեալ գործիքներ կը դտնուին, ոչ միայն իբրև զէն այլ և իբրև զարդ*։ սանտրեր, ասեղներ և մինչև անգամ՝ ոսկորէ տախտակներ՝ վրանին այլ և այլ զծանկարներ յօրինուած§։ Ասոնք արուեստի սկզբնաւորութիւն մը կը յայտնեն զի դժագրելը կ'ենթադրէ տեսնել, ուրեմն մարդ սկսած է նայիլ ու օրինակել։ Թէև վայրենիին զգացումները միայն զանի կը կառավարեն, ու կրօնային պաշտօններ կը մատուցանէ բնութեան, անասուններու, քարերու՝ որոնք իւր Աստուածները՝ ըսենք Փէթիշներն (fétiches) են։

*Mme Clémence Royer. — Origine de l'Homme et des Sociétés. Մ-... Գ-... է. Գ-... Ե.
 †John Evans. — Les Ages de la pierre. Թ-րէ. Barbier.
 §A. de Quatrefages. — L'Espèce Humaine. Գ-... ԺԳ.

Այս նախապատմային մարդերու անձանները՝ որոնք Տանիմարբայի, Գաղղիայի ու Եւրոպիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ բացին, անոնց մէջ մնացած առարկաները՝ աւելի շատ տեղեկութիւն բերին մէթոսի պատմութեան՝ քան թէ աշխարհիս բոլոր գրքատունները: Իրական փաստերով տեսնուեցաւ թէ հին աշխարհածնութեանց (Cosmogonies) ըսածին ներհակ՝ մարդս երկրային ծնունդ, վայրենի կեանք քա մէթոս ունեցած է նախ, ու երկարատեւ Շրջափոխութեամբ (Évolution) միայն կրցած է զարգանալ:

Մէթոսի այս նախկին շրջափոխութեան պատմութիւնը երկար բան մ'է, զի մարդս քիչ քիչ կը նորանայ ու կը կատարելագործուի: Այս զարգացման առաջին միջոցը՝ ըսենք թէ ութիւնը՝ լեզուն է, առանց որոյ ոչ գիտութիւն կայ և ոչ ընկերութիւն: Մարդերու առաջին լեզուները մանկան մը թոթովեւուն կը նմանին, ուր միավանկ բառերը կը փոխեն առանց լծորդութեան ու համաձայնութեան: Պարզ ու առաջնային (primitif) խոսքերը յայտնուող՝ այս վանկային լեզուն թանձրացեալ իմաստի բառեր կը պարունակէ, ինչպէս քար, հող, կով և այլն: Գեւ ոչ անունները հոլովում ունին ոչ բայերը խոնարհում, բայց և դարձեալ լեզուի մը ստուերային գոյութեան նախադժերն են անոնք, լեզու մը՝ որ պիտի մշակուի անպատճառ: Վայրենիին դատողութիւնը բիրտ մշակուի անպատճառ: Վայրենիին դատողութիւնը բիրտ բան մ'է, անի հաղիւ կրնայ մատերովը համրել* ու Ծ թիւն արժէքը գիտնալ: Աւելի ետքն է որ անի երկու ձեռքերը մէկ բերած 10 թիւի յղութեան պիտի հասնի: Շատ լեզուներու մէջ տակաւին 4ինչ ու 3եռի բառերը

*F. Hoefel. — Histoire des Mathématiques. Գե: Ե. Է. Բ.

նոյնարմատ են, ինչպէս 4ինչ ու 4ինչէ: Այս տիարամուծեան զուղընթաց կ'երթան նաև վայրենիին կրօնի զարգափարնները: Երազները, երկիւղը նորանոր Ատուածներ կը շինեն ու զանոնք պաշտել կուտան*: Եթէ քիչ քիչ անի կը յառաջանայ՝ ընկերութեան ու բանակցութեան շնորհին է: Աեզուն ընկերութեան և ընկերութիւնը է նախկին (ճարտարութեան) կ'առաջնորդեն. կրակը արդէն գանուած է ու բնազդմային մէթոսը կը յղկուի ու անտեսութեան փորձեր կ'ընէ:

Ծառի մէջ փորուած վարքաներ, խոտերէ հիւտուած թորեր, զլեւաններ կուգան նոր մարդուն վիճակը բարելաւելու: Անի սկսած է ալ հիւղեր շինել ու զիւղակներ ուննալ: Առաջին անգամ արթնցող զրայումներէ մին է պճնիլը, շատ վայրենիներ վէտ (tatouage) ունին. ոմանք շրթունքնին ու քթերնին կը ծակեն կոպիտ ճաշակի մը հետեւութեամբ: Իրենց երգերը ու պարերը տեսնուած անանոց ձայնի ու շարժումներու կը նմանին, որոց կենդանի օրինակները կը գանուին գեւ Ատարալիոյ ու Ուկիանական կղզիներու վայրենեաց բով:

Գարեր ու դարեր պէտք է թողոնք հին ու անթղական սերնդոց ատենները անցնելու ու աւելի մշակեալ մէթոսի մը գալու համար: Այն նախապատմային ու կէս պատմային երկար ժամանակներու շարունակութեան մէջն է՝ որ մաքերու զարգացման անցողութիւնը (transition) կը կատարուի, վայրենութենէ դէպի ասպին: Այս նոր քաղաքակրթութեան որոշ թաւական

*Ch. Darwin. — The Descent of Man. Մ. Ե. Բ.
 †G. de Saporta. — La Paléontologie. Revue des deux Mondes.
 15 օգոստոս 1868:

ինչպէս և յատուկ կեդրոն մը տալը անկարելի է: Բէրուի ու Մէքսիկայի մարած ընկերութիւններէ մինչև Սքանտինաւեան սահմանները՝ մարդս ապրած ու իւր գոյութեան յիշատակները թողուցած է: Բայց եթէ մեր արդի քաղաքակրթութեան մէթոսի ծնունդը փնտռելու ելլենք՝ կրնանք անոր խանձարուրը գլխաւորապէս Արևելի մէջգետեղել, ուր Արիեան* (Aryens) ու Սեմական (Sémitiques) ըսուած ժողովուրդներու պիտի տրուի առաջին դեր մը խաղալ:

Մինչև 12 ցեղ (race) կը նշանակեն մարդաբանք՝ զանազան մտային կարողութիւններով: Ասոնց գլխաւորներէ է «Տարբը», որ Ափրիկէի յատուկ վայրնազոյն տիպ մը կը ներկայէ ու դժուարաւ յառաջդիմական, դէպքէ մարբը, Մօնղօլ, Չին՝ որ աւելի տրամադիր է մտածելու, գործելու, ու հերձու մարբը (Հնդկա-Գերմանիկ) որ միւսերէ շատ աւելի յառաջընթաց է, և որու մէթոսի կարողութեան սահմանը գերազանցօղ չիկայ: Ասոնցմէ դատ կարմիր (Peaux-rouges) ըսուած ցեղ մ'ալկայ Ամերիկա՝ «Են պէս յետագէմ»: Ինչ որ ըլլան այս ամէն մէկ ցեղի տարբեր ու յարբերական (relatif) կարողութիւնները՝ մէթոսի զարգացումը Արիա-Սեմական ժողովրդոց մէջ կ'երևի, որոնք Միջերկրական ծովի շուրջը ծաղկելու սահմանուած՝ օր մը Եւրոպա պիտի արշաւեն Արևելի հանձարը Արևմուտ բերելով:

Արևել՝ այն հին ու միատեղային աշխարհն է որու քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչներն են Եգիպտացիք, Փիւնիկեցիք, Ասորեստանցիք, Հնդիկք, ազգեր ո-

*Ad. Pictet. — Les Aryas Primitifs.

†Haeckel. — Histoire de la Création Naturelle. Գ... 19.

րոնք մեր մտքի կազմութեան (stratification) առաջին խաւերը (couches) կը կայացընեն: Անոնց միտքն է՝ որ կ'սկսի դատողութեան տարրային սկզբունքները հաստատել, առանց որոյ մեր լուսաւորութիւնը չպիտի կարենար ծնիլ:

Այս տարբերու առաջին և ամենապիստանին կրնանք լեզուն համարել*, իբրև միջոց մը մտքերու հաղորդակցութեան, ըսենք մշակման: Մէթոսի պատմութիւնը ծայրէ ծայր լեզուի պատմութեան յարակից է: Ամէն իմաստ իւր բառովը կը ծնի, կ'ապրի ու կը մեռնի և ամէն նոր մէթոս նոր լեզու մը կ'ենթադրէ:

Բոլոր այն լեզուները, որ Արևելի մէջ ծնան և որ մեր հաւերու մանկութեան միտքը բացին՝ քանի մը գլխաւոր ճիւղերու կ'ստորածուին (réduire) որոնք են Արիեան, Սեմական կամ Արամեան և Թուրանեան լեզուները: Այս ճիւղերու նախկին կոճիկը չորցած՝ ըսենք մեռած են, ու միայն անոնց բողբոջները կը մնան որ մեր արդի բարբառները կը կաղմեն: Այն լեզուն որ կը խօսինք, այն արմատ բառերը որ հոս կը գործածենք՝ բոլորն ալ հին ժողովուրդներու կը պարտաւորինք, թէև անոնք այն ատենները իրենց արդի կատարելութիւնը չունէին: Բրաքքիթ, Բալի, Բէհլէվի, Չէնա, Սանսքրիթ լեզուները՝ որոնք Արիեան ճիւղի ստորաբաժիններն են, Եթովպացի, Վիզ, Գաղգէացի, Եբրայեցի լեզուները՝ որոնք Սեմականի կը վերաբերին, և Գալմոք, Բօղէեան ու Թուրք լեզուները՝ որոնք Թուրանեան են, ամէնքն ալ Արևելի մտքի նախկին տկար կարողութիւնը կը յայտ-

*Haeckel. — Hist. de la Création Naturelle. Գ... 19.
Brosses. — Formation mécanique des Langues.

նեն: Պարզ ու «զղայական» բարբառներ՝ որոնք մնում են իրենց շատ մը երբօրգական և չորրորդական Ջիւղե-րով:

Ինչպէս որ տղու մը բառարանը՝ երբ լեզուն բացուի՝ պարզ իմաստներ կը պարունակէ, աւելի զգացումներ յայտնելով քան թէ գատողութիւն, այսպէս ալ յիշեալ լեզուները՝ հին ու պարզ մտքի մը կազմութիւնը ունին՝ առանց արդի մեթոտներու վերլուծական (analytique) տարրերու: Բանաստեղծութիւնը քերականութենէ շատ առաջ ծնող երևոյթ մ'է, զի զլացումը մտածելու կը նախորդէ (précéder): «Ութ մասունք բանին» որ մեր լեզուները կը յատկանիչեն՝ քիչ քիչ շինուած ու յօդուած են*: Հին լեզուներու հիւստածքը լոկ վանկային բառերէ կը բաղկանար, ուր հետզհետէ նոյն հասարակ անանկերը, նմանաձայները (onomatopées) կուգային կը փոխուէին՝ դերանուններ, քայլեր ու մալքայեր շինելով: Մեզի իբրև յատուկ բառ կամ մասնիկ երևցող շատ մը նախորդներ, շաղկապներ ու նախադրութիւններ՝ հին «անուններ» են† առարկայի մը կամ գործի, և որոնք ձայնային աղտաղմամբ (phonetic decay) սղմամբ (élision) կամ ամփոփմամբ (contraction) իրենց նախկին նշանակութիւնը կորսնցուցած, փոխուած ու լեզուի կազմութեան նոր տարրեր են եղած:

Այս պատճառաւ հին լեզուները համառօտ և ասով իսկ համադրային (synthétique) լեզուներ էին, ուր բառերու աշխարհութեան բաշտանմը, այսպէս ըսելու համար,

* Bopp. — Grammaire Indo-Germanique.
† F. Max Müller. — Lectures on the Science of Language.
Հարցր Ե. Գոս. 2: Խ 1:

կը սլակէր: Լեզուաղէտները՝ հին լեզուի մը բառի արմատները մինչև քանի մը հարիւրի կ'ստորածեն, ու երբ մտածենք թէ այսօրուան մշակեալ լեզուի մը բառարանը առ նուազն 50 հազար բառ, և աւելի կը պարունակէ՝ կրնանք դիւրաւ ըմբռնել թէ հին մարդկութեան միտքը որքան տարբեր էր մերինէն, և թէ ասով իսկ՝ անոնց մեթոտը որքան տկար և սահմանափակ: Առանց լեզուի մշակման՝ անկարելի է բարձր իմացականութիւն մ'ունենալ, և որքան որ լեզու մը վերլուծական է այնքան ալ միտքը միջոց կը գտնէ մշակուելու:

Ձի կարծենք թէ՛ և՛ որ լեզուն իբրև յայնպէս բարբառ կը բաւէ դատողութիւնը բանալու: Լեզու մը որքան որ կատարեալ ըլլայ՝ գրուելու պէտք ունի, որպէս զի ատեն ունանք դաղափարները քննելու ու վերաքննելու: Եթէ լեզուն միտքը կը մշակէ՝ գէշ ալ լեզուի սնունդ կուտայ, և որով Երևելեան համաձայն շատ կանուխ գրային մեթոտի պէտքը զոչոչ ու զանի հնարեց: Հնութեան մեթոտի պարծանքը, և որու ամենիս ալ երախտապարտ պէտք է ըլլանք՝ զրի գիւտն է, զի լեզուէն աւելի գրեթէ զիրն է միտքը շինողը: Լոկ խօսելու գատապարտուած՝ ինչ պիտի կրնայինք ընել, մարդ հազու քառորդի մը խօսակցութիւնը կը յիշէ՝ բառերը նորէն կրկնելով, ինչպէս հնար է ուրեմն երկարօրէն մտածել առանց ըսուածը գրոշմելու: Բազդատութիւնը, վերլուծութիւնը՝ յիշողութիւն կ'ենթադրեն, և մեթոտի այս «գործիքները» տուօլը զիրն է՝ որով անցեալը ներկայ կ'ըլլայ ու ապագայն կրնայ անցնիլ:

Չուանէ հանդոյցները իբրև նշան գործածող ժողովուրդներէ սկսելով, ամէն հին քաղաքակրթութիւնները՝ այս «մտածելու միջոցը» քիչ շատ ունեցած են, այն-

պէս որ, անկարելի է գտնել թէ խօսուած լեզուն ու գրուած լեզուն ինչ տարբեր թուականներ ունին: Անշիշատակ ատեններէ ի վեր ծնած՝ գիրը հնութեան ամենէ մեծ յեղափոխականն է, և անոր զալու համար ընաւ յանկարծական կարողութիւն մը չունեցաւ մարդս: Բնաւ հին իմաստունները չի նստան կամովի զիր մը երկնելու: Այլ գիրը՝ քաղաքակրթութեան բնատուր զարգացման հետեւեցաւ, որ մարդերը հաղորդակցութեան կը մղէր:

Գրերու ընդհանուր ընթացքի աշխարհազրական ուղղութիւնը՝ եզիպտա-Փիւնիկեան աղբիւր մը ունի*, ուրաւ դէ Միջագետք կ'անցնի՝ բազմաձղի ընթացքով Ասիա ու Եւրոպա տարածուելով: Իսկ «ձևային շրջափոխութեան» մասին՝ զրբը երեք գլխաւոր հասակ կը յայտնեն՝ որոնց առաջինն է պատկերաւոր (figuratif) աստիճանը: Ինչպէս որ նորատի մանկտիք ամէն տեսածնին կ'օրինակեն, տան պատերը դժերով մրոտելով՝ այսպէս ալ առաջին ժողովուրդները սկսած էին սեսած առարկանուն պատկերները օրինակել՝ ու նաև զանոնք պաշտել: Արևի պաշտօնը, անասնոց և ուրիշ առարկայի ֆէթիշութիւնը՝ քիչ ծառայութիւն ըրած չեն օրինակելու տալանդին: Ասով՝ առաջին ու հնագոյն գիրերը՝ պատկերաւոր էին, ամենէ ընթեռնելի և այն ժամանակի տաղանդին համեմատ աղէկ կամ դէշ օրինակուած: Բայց այս պատկերական գիրը քանի կ'երթար կ'աղաւաղուէր, և շատ արագ յօրինուելով՝ առարկայի պատկերները իրենց նախկին ձևը կը կորսնցընէին, կը մաշուէին, կը համառօ-

* Champollion—Figeac. — Egypte Ancienne. երեւ 211 և 212. F. Hofer. — Phénicie. եր. 136:

տուէին, այնպէս որ՝ պատկերները ինքնին անիմաստ դժեր կը դառնային՝ որոնց նշանակութիւնը պէտք էր աւանդութեամբ հաղորդել: Գրերու այս երկրորդ աստիճանի՝ իդեոգրամ (idéogramme) ըսած են հնախօսք, զի այս հասակի մէջ գիրը ինքնին աննշան ձև մ'է, որ առարկայի իդեոգրամ բառը կը պարունակէ, առանց անոր ճիշդ ու նման պատկերը ունենալու:

Արևելի հանճարը թէև հոս չը պիտի մնար, ու կ'ըսկսէին աւելի դիւրին ու պարզ գրութեան մը պէտքը զգալ: Պատկերանիշ ու իտէանիշ մէթօտը անվերջ բան մ'էր, զի ստիպուած էին առարկաներու թւոյն չափ գիր ունենալ: Լեզուն շատ առջև զացած էր արդէն, և արագագրութեան (tachygraphie) պէտքի հետ՝ հին իմաստունները զննած էին՝ թէ խօսուած լեզուն դաս մը ձայնային տարրերէ կը բաղկանայ ա, բը, գը, դը, և այլն, որոնք ամէն տեսակ իմաստ ունեցող բառերու մէջ կը կրկնուին տարբեր դիրքով: Այբբէնի հարկը անխուսելի բան մ'էր ալ, բայց փոխանակ նոր և քմածին (arbitraire) այբբէն մը հնարելու՝ բնական միտում մը կը մղէր մտքերը՝ որ արդէն եղած իտէանիշ ձևերը իբրև ձայնական այբբէնի գրեր գործածուին, ամէն մէկ օրինակուած առարկայի անուան առջին շայնը իբրև առաջինը: Այս երրորդ ու վերջին հասակը եղաւ զրային մէթօտի՝ որու շայնաւոր (phonétique) կ'ըսեն և որմէ շինուած են մեր բոլոր այբբէնները:

Գրերու այս ձևային անցողութեանց քանի մը օրինակներ բերելու համար՝ յիշենք արաբ (ակն), որ երբայբբէն ակն կ'ըսուի, և որու կլոր պատկերը կամ պատկերանիշը՝ աւրուած իտէանիշ եղած՝ արգի երբայեցի

«տեխն» գրի կլար ձևերը արտադրած է* : Նոյնպէս ակա-
 աները, որոնք երբայերէն շին կ'ըսուին, և որոնց ցցուած
 պատկերը աղաաղուած արդի զշին» պտամնաձև գիրը
 յօրինած է* : Դարձեալ կրնանք յիշել նոստած աւել-
 ար եղիպտարէն լափո՛ր կ'ըսուէր, և որու պատկերէն ու-
 խտէանիշ աղաաղեալ ձևերէ ելած է զԼ՝ գրերու մէկ
 տեսակը : Նոյնպէս յետ-ը (Թաթ), որ եղիպտարէն Բօթ-
 կ'ըսուէր, և որու ձևէն սեռած է «գ» կամ «թ» գրի
 ձևերէ մին : Ինչպէս որ կը տեսնուի այբբենի՝ արուերու-
 անանները՝ օրինակուած առարկաներու անունն արաջին
 յայնէն առնուած են և որով հիմա մեզի անիմաստ կե-
 րեին :

Գործոյ սահմանը չի ներեր այս մանրամասնութեանց
 վրայ աւելի երկարել, միայն այս ըսենք՝ որ ամէն գիր
 նախապէս կենդանիի մը, գործիքի մը, միջատի մը կամ
 ուրիշ առարկայի մը մէկ ձևն է՝ փոխուած ու պար-
 զուած : Գրերը իսկ շրջափոխութեան օրէնքով «ձևային
 աղաաղման» կը հետեին, ինչպէս և բաւերը «ձայնային
 աղաաղման» :

Ասով՝ պատկերանիշ, էփեանիշ ու յայնանիշ գրերը՝ մտա-
 գրութեան ամբողջ մէթոսը կ'պարունակեն, և որոնք
 հին արձանագրութեանց վրայ հաւասարապէս կ'երևին§ :
 Հին ազգերը աստիճանաւ անոնց հասան, և այն ալ ոչ
 ամենքնին :

Չինաց գրութիւնը՝ գրեթէ իւր խտէանիշ հասակին

* S. Munk. — Palestine. ՏԷՐՈՏԻ ԵՐ :
 † Champollion—Figeac. — Egypte Ancienne. ԵՐ. 222 :
 § Champollion—Figeac. — Egypte Ancienne. ԵՐ. 218—222 :
 G. Maspero. — Hist. Ancienne des peuples de l'Orient,
 ԳԼ ԺԵ :

Մեջ կը դտնուի տակաւին* : Սեպագրերը՝ (Cunéiformes)
 հնադոյն պատկերական գրերու աղաաղումն են՝ տեսակ
 մը վանկային ձայնականութեան (phonétisme) մէջ
 մտացած§ : Ամենէ աւելի կատարեալը՝ եղիպտական գրերն
 են, որ Փիւնիկեցւոց քովմշակուեցան, և որու ճիւղերէ
 ելած են բոլոր լուսաւորեալ աշխարհի գրերը : Գրա-
 ծնութեան տաղանդի յետին փորձը եղած է՝ ձայնական
 այբբենի հասնիլ, և կրնանք ըսել՝ թէ ձայնական այբ-
 բենը մեր արդի քաղաքակրթութեան գերագոյն թէութիւ-
 նը եղաւ :

Ընթերցողը կը դիտէ անշուշտ՝ թէ մինչդեռ պատ-
 մութիւն կը գրենք՝ տակաւին թուական մը չենք գործ-
 ածեր : Բայց ակամայ է այս զանցառութիւնը :

Այնքան հին է մարդս, և այնքան կանուխ սկսած են
 լեզունն ու գիրը՝ որ երբեք որոշակի անոնց թուական
 մը չը պիտի գտնուի : Հինգ հազար տարուան յիշատակ-
 ներ ունինք, կ'ըսէ Մասքերօ, ուր հնութեան գրերը
 կ'երևին : Մոնջ-խօսուներ՝ որոնք մտքի հնութիւնը կը
 յայտնեն, ցուցնելով թէ որքան կամաց կը մեծնայ «յա-
 ուաջգիտութեան սաղմը» և ինչ գժուարութեամբ . . . :
 Մէկ կողմ ձգելով Ազդէքներու (Azteques) յօրինած
 դժանիչերը, Բէրուի մարած ժողովուրդներու նկարները՝
 անդին պատմային փաստեր կան ցուցնելու՝ թէ 23 դար

* G. Pauthier. — Chine Moderne. ԵՐ. 278—325 :
 † Rawlinson. — Five great Monarchies, of the Ancien Eas-
 terne World. Chaldaea. ԳԼ Դ :
 § Alfred Maury. — Ninive et Babylon. Revue des deux Mondes.
 15 ԵՐԳՊ 1869 :
 ¶ E. Renan. — Revue Politique et Littéraire. 16 ԵՐԳՊ 1878 :
 † Lacroix et Larenaudière. — Pérou, Mexique et Guatemala.

Ք. Ա. վերոյիշեալ երեք տեսակ զրերն ալ՝ Մէմփիսի ու Թէպաիտի ժողովուրդներէ կը գործածուէին :

Եղիպտական քրմութիւնը՝ զանոնք յորէ լիկներու (Obélisques) ու բարբրոսներու վըայ ալ գրողմեց, յետագայ ժողովրդոց յիշատակներ ձգելով : Այս երկար դարերու մթութեան մէջն է՝ որ հին իմաստութեան ու ժերը կ'ըսկսին խլրտիլ ու գործել : Գիրը ամենագլխաւոր մղանակն է, գրդիչը այս մտային զարգացման, զիրին բան մը որ հիմա կը վայելենք և որու արժէքը չենք զգար : Գարերով մարդկութիւնը անոր աշխատեցաւ, և այնքան մեծ է անոր ներդրածութիւնը՝ որ զրէ ասդին՝ բարձրագոյն ընկերականութիւն մը կ'ըսկսի, ու զրի զիւտը վայրենութեան բերիտի (շրջանի) լրումը կ'աւետէ : Գրով պիտի զաղափարները դիզուին, քնննուին, ընտրուին, անով պիտի հիներու միաքը համբարուի ու մասնաւոր ձև մը, համբայ մը ունենայ :

Ի՞նչ է հնութեան մտքի ձևը : Հիներու ուսումը ինչ ուղղութիւն կը բռնէր : Ասոր պատասխանը նոյն իսկ լեզուի ու զրի պատմութեան մէջ փնտռելու է որոնք հին մտքի աւանդարանը եղան :

Առաջին լեզուները զգացում յայտնող լեզուներ էին ու վերլուծականութենէ զուրկ : Բնութեան ու իւր պիտոյից ծառայող աւարկաներէ ազդուած՝ մարդս նախ անոնց հետ սկսաւ խօսիլ, զանոնք օրինակել : Արևը, երկինքը, հողը, արօրը, անասունները և այլն՝ ասոնք են այն առաջին էակները որ առաջին մտածողներու ու շը զրաւեցին : Նման նորատի մարդուն, որ Վարտի կեանքով՝ կ'ասլրի ու իւր յոյսերը կ'երդէ՝ նորատի մարդկութիւնն ալ մութ զգացումներով կը խմբուի, որոնք

բանաստեղծութեան* ու կրօնի ձևերով պիտի յայտնուին :

Կրօնը՝ կ'ըսէ Պիւրնուֆ, զիտութեան հին ձևն է, ինչպէս և զիտութիւնը՝ կրնանք կրօնի նոր ձևն է յաւելուլ : Ինչիրը իրերու բացատրութեան վրան է : Գիտութիւնն ալ կ'աշխատի բնութիւնը և աշխարհս բացատրելու՝ կրօնն ալ, այս տարբերութեամբ միայն՝ որ հին ժողովուրդները աւելի զգացումով ու կոյր հաւատով զատեցին քան թէ ներհուն հմտութեամբ :[†]

Կրօնային մեթոտի պատմութիւնը ընդարձակ բան մ'է՞ջ ուր կ'ամփոփուին հին ազգաց զրեթէ բոլոր կենսադրութիւնը : Բայց մենք որ հոս անոնց լոկ մտային կողմը կը քննենք՝ միայն զլիստոր կրօններու վրայ կ'ուզենք խօսիլ, որոնք հին Արևելի կը վերբերին և որոնցմէ ծնած, են բոլոր յետածին կրօնները :[‡]

Պրահմայի, Օսիրիսի, Ատօնիսի ու Որմիզդի անուններով ճանչցուած՝ Արևելի կրօնները ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ ահեղ հաւատական սխտէմներ (դրութիւններ)՝ իրենց ծոցը ուննալով հանրընկալ բացատրութիւն մը բնութեան ու մարդու, կենաց ու մահուան* :

Առաջին քաղաքակրթութեան այս յանդուգն ձեռնարկը այնքան ներելի է՝ որքան որ նորուս տղու մը պէս կը զործէր անի, ու բնաւ չէր զիտեր՝ թէ իւր տեսած աւարկան որքան անեզր ղոյութիւն մը ունի :

Հաւատական սխտէմներու ամենքն ալ համաշխարհ

*J. S. Bailly. — Essai sur les Fables.
† André Lefèvre. — Religions et Mythologies Comparées.
‡ Dupuis. — Origine de tous les Cultes. Ե՞՞՞՞
|| E. Renan. — Etudes d'Hist. Religieuse.
* Emile Burnouf. — La Science des Religions, sa Méthode et ses Limites.

հական բացատրութեանց ճիգեր կը յայտնեն՝ ամենապարզ միամտութեամբ: Ինչպէս որ պարզամիտ մարդիկ ամէն միւս մարդերը իրենց պէս կը կարծեն, ինչպէս որ տղայ մը անկենդան իրերու հետ կը խաղայ, անոնց հետ կը խօսի ու զանոնք իբեւ անչին պէս կը կարծէ՝ այսպէս ալ հիները բնութեան հետ կը խաղային, եթէ կրնանք այսպէս ըսել, ու իրենց անչի՛ իրենց եսի նման անձ մը կու տային անոր: Մարդկութեան մանկային հասակի այս հոգեբանական երեւոյթէ ծնաւ այն «մարդաձևութեան» (anthropomorphisme) մեթոտը՝ որ բոլոր հնութեան վրայ կը տիրէ, և որու սկզբունքն էր քննութեան ուձերը մարդու կապի նմանցնել ու զանոնք ինքնադէտ (conscient), կամացօղ էակներու տեղ ընդունիլ:

Ամէն ինչ իրեն, իւր ընտանիքին, իւր տանը պէս դասելով հիները աշխարհս մեծ ընտանիքի (ménage) մը պէս հաւտացին, ուր Աստուած մը իբրև հայր՝ իւր արարածներու վրայ կը հսկէր, զանոնք սիրելով կամ պատժելով:

Արօնը՝ որ ֆէթիշութենէ կ'սկսի ու մինչև Միաստուածութիւն կու դայ՝ շատ դարերու կարօտ եղաւ իւր շրջափոխութիւնը լրացնելու համար*: Արևը, լուսինը, աստղերը, կրակը և այլն ամենքն ալ քիչ քիչ կենդանացան, մարդացան, այսինքն մարդս իւր ետ անոնց վրայ հափշտակ, և այս Աստուածներու ու Մարդաստուածներու թիւը այնքան շատացաւ՝ որ հնութիւնը ահեղ Բազմաստուածեան բարբլոն մ'եղաւ:

*Jules Soury. — Etudes Hist. (Mythologie Comparée.) եր. 1, 87, 231, 273.

Հնդկային կրօնը, որ հաւատոյ հնագոյն արդիւնքներէ մին է՝ ըսածնուս փաստ կրնայ ըլլալ: Այս սխաթմի համեմատ՝ Պրահմա, Վիշնու, Սիվա այն երեք Աստուածներն են որոնք բնութիւնը կը բովանդակեն, միդապատ բանթհեութեան (panthéisme) մը մէջ: Պրահմա՝ բնութեան ստեղծող ուժն է, Վիշնու՝ բնութեան պահպանող ուժը, Սիվա՝ բնութեան կործանող և մահատու ուժը: Երեք Աստուածներ, որոնք դարձեալ դերադոյն Բարադրահմա Աստուծոյ մէջ կը միանային: Հնդկաց այս Եռորդութիւնը, որու Թրիմուրթի կ'ըսեն (այսինքն երեք-մարմին), բազմաստուածութեան մէկ պտուղն է և ահադին դեր մը խաղացած է Արևելի մեթոտի մէջ*: Բան չիմնաց որ այս բառերով չիբացատրուի, աշխարհի գոյութիւնը, մարդերու ծնունդը, մահը, բնութեան տարրերը, անոնց ձևափոխութիւնը ամէնքն ալ այս Թրիմուրթի գործն էր, որոնք շատ մը երկրորդական էգ ու արու Աստուածներու հետ դասոնք կը անորինէին: Այս հանրային խորման մէջ, Աբարիչ այնքան խառնուած էր արարածին հետ՝ որ շատ հեղ Աստուածները երկրի վրայ կ'իջնէին ու այլև այլ մարմիններ առնելով, կ'աշխատէին իրենց ձևափոխութիւնը փրկել: Հնդկի Եռորդութեան երկրորդ անձը, Վիշնու՝ մեծ դեր մը կը խաղայ այս մասին և որու մարմնաւորութեանց պատմութիւնը Ավաթարս ըսուածն է: Այս պատմութեան համեմատ՝ Վիշնու տասն անգամ երկիր կ'իջնէ և ձուկերէ սկսելով մինչև մարդը փրկելու կ'աշխատի: Մասնաւորապէս Վիշնուի մարդեղութեան գործերը

901-2013

*Bescherelle aine. — Mythologie de tous les peuples. եր. Trinité.



մեծ են, ուր անի կուղաց մարդերու օրէն ու կրօն բերելու:

Չորս Ալէտաները, որոնք Հնդկաց սուրբ զիրքերն են ու նորագոյն Սանսքրիթ լեզուով մը գրուած՝ այս սրբազան Հանդիսի հաղներգը կը պարունակեն իբրև աւանդութիւն: Հոն՝ բանաստեղծութիւնը ու կրօնը իրարու կը խառնուին, հոն՝ մարդկային ճակատիկերը կ'երգուի, իւր միասերային շաղի մէջ, մարդս Աստուծոյ ծնած՝ զարձեալ Աստուծոյ կը դառնայ, Դերուսուս ըստած յաւիտենական քունը կամ կեանքը վայելելու:

Հնդկային մէթոսը՝ միստիկ (mystique) հաւատակաւորութեան մը մէջ մտնուած, չի կրցաւ այս մարդաձևութիւնը մերկանալ: Տարբերը, հովը, կրակը անձնաւորեալ էակներ էին, առանց գիտական արժէքի: Կրակը (Ահի) իրենք կը շինէին՝ բայց զանի կը պաշտէին, զի անի Արեւը (Ախի-Վասի) կը ներկայացընէր, Ախիվասիվթ ալ Եսայի հայրն էր և սանսքրիթ քաղաքակրթութեան հիմնադիր:

Եգիպտական կրօնի գալով՝ հոն ալ Մարդաձևութեան սիսթէմի մէկ կերպը կը տեսնուի, շատ նմանութիւններ ունենալով «հնդկային մտածօրութեան»: Եգիպտոս՝ շատ մը Աստուածներու խմբակներ ունէր, դաս մը եռոցրորութիւններ կազմող, և որոց զլխաւորն էր Օսիրիս, Իսիս և Հորիս*։ Օսիրիս՝ այն Հայր-Աստուածն էր, ըսենք Աբելը, որ արարիչի դեր կը խաղար և որու հրամանաւ եղած ու կարգադրուած էր ամեն ինչ: Իսիս՝ Եգիպտացոց Աստուածածինն էր, բնութեան խոնարութիւնը, իդու-

* G. Maspero. — Hist. Ancienne des peuples de l'Orient. ԳԼ Ա.

թիւնը և կուսութիւնը ներկայացընող*։ Երբ Օսիրիսի ներգործութիւնը կ'ընդունէր Իսիս՝ երբ Աբելի ջերմութիւնը խոնարութեան կ'անցնէր՝ արարչութիւնը սեղի կ'ունենար ու Արարիչը կ'իջնէր արարածներու: Հօրիւս ալ անոնց սիրելի ու միածին որդին էր†, որ ժամանակի ու կենաց պահեր՝ ամէն տարի կը ծնէր, կ'ապրէր ու կը մեռնէր, բնութեան փոխառող կենսականութիւնը ցուցընելով ու ընկերային գեր մը խաղալով:

Այս Աստուածածնութիւնը (Theogonie) բոլոր աշխարհիս ճարտարութիւնը՝ կը պարունակէր, մտածելու գիւրին ճամբայ մը ցուցընելով ռասմօզին: Դեղստ մինչև իսկիս, անասուններէ մինչև բոյսերը՝ երկնաստեղծ իրեր էին, որոց վրայ աւելի գիտնալու բան չիկար: Ինչպէս որ մարդս կը կամենայ ու անսխալապէս թելը կը շարժէ՝ նոյնպէս և Օսիրիս «սոսաց և եղև» մ'ունէր, որով յետին ճճիէ մինչև մարդ՝ կ'երեւէին ու կ'աներևէին: Հնդկային գրութեան պէս բոլոր գոյութիւնները նոյն խմորէ էին, ու եթէ Գանդէսի Աստուծոյ հողին կենդանեաց մէջ կը մարմնառէր՝ Եգիպտոսի մէջ ալ մարդերու հողին անասունէ անասուն կ'անցնէր, մինչև որ հոգեփոխութեամբ կամ մարմնափոխութեամբ իւր թերութիւնները ու մեղքերը քաւէ ու փրկութեան հասնի: Այս փրկութիւնը ուրիշ բան չէր բայց միայն Արքայութիւնը, որու Ահմէթի կ'ըսէին Եգիպտացիք: Հոն նստած էր Օսիրիս զահի մը վրայ, մեծ կշիռի մը առջև§

* Bescherelle ainé. — Mythologie de tous les peuples. 607. Isis.

† Dupuis. — Origine de tous les Cultes. 407. 7.

§ Champollion—Figeac. — Egypte Ancienne. 3-40. 207.

որու երկու նմարներու մէջ, մարդերու հողիները կը դատէր անաշառ դատաստան մը ընելով:

Յայտնի է թէ Եդիպոսական մէթոսն ալ իրերու բացատրութեան մասին՝ հաւատական կարողութենէ վեր չէլաւ: Ինչ որ ըստի Թէպիտի ու Մէմփիտի քրմայեւտութեանց պահածու (ésotérique) հանձարի վրայ՝ անտարակուսելի է որ անի չիկրցաւ մարդաձեւութեան մոլորութենէ զերծիլ, սկզբունք մը որ բոլոր Ասիական մտքի յատակը կը կազմէ:

Այս երկու մեծ կրօնները՝ հնութեան «ուսման» արքետիպը (archétype) կը ներկայացընեն, որոյ վրայ ձեւուած են միւսերը:

Փիւնիկեցոց կրօնը ևս, բնութեան պաշտօնն (culte) էր մարդու ստորոգելիներով (attribut): Արծիւ՝ բնութեան հողին կ'անձնաւորէր*, Աստուած մը որ ամէն դարնան տարեդարձի երկիր կ'իջնէր իւր «արիւնովը» երկիրը բեղմնաւորելու, աշխարհս փրկելու: Բահաղ կամ Պէլ, Մողղթ, Ասթարոթ, Անադ և այլն շատ մը Արամեան (Araméen) Աստուածներ կային, այն դարերու «բացատրութեանց» ծառայող և որոց մէջ երեւելի է Եդիպոսա-Քանանեան դրութիւնը, որ Եբրայեցի կրօնին կերպարը կը հիւսէ: Ինչ որ Սանթոնիաթոնի վարդապետութեան մէջ կ'երևի՝ Էլիփ (Աստուածք) հին անուններն են բնութեան անձնաւորութեան, որոնք «ի սկզբանէ երկիրը ու երկիրը կը շինէին» և ուր առաջ

*Dupuis. — Origine de tous les Cultes. Է-ր. Գ. և Ե.
†E. Renan. Mission de Phénicie. ԳԼ Գ. էր. 283:
§H. Ewerbeck. — Qu'est-ce que la Bible. Թ-ր. Գ. էր. 4--
--
|| G. Maspero. — Hist. Ancienne des peuples de l'Orient. ԳԼ Ե.

թոհ-բոհը կը տիրէր: Եահլէհ* (Եհովա) Եսթէն երևցող արարիչ մ'է՛ր որ կուգայ «Եբրայական միտքը» շարունակելու, զերապոյն պատճառային կենսականութիւն մը յայտնելով:

Եահլէհ՝ որքան որ մարդկային զէմք չիցուցընէր՝ դարձեալ մարդու զգացմանը, կամք ու գործողութիւններ ունի ու կրակի մէջ կը յայտնուի՝ Ակնիի և Միհրի նշան:

Ջրադաշտի (Ջարագուստրա) կրօնը ևս՝ Մէրի (Արեւի) պաշտօնն է և կամ կրակի, որ անոր երկրային տեղապահի զերը կը կրէ: Որիչ ու Արծիւ Աստուածներու պատմութիւնը՝ ամէն միւս կրօններու մէջ կը գտնուի, ուր Բարի ու շար հրեշտակներ, դաւնուկ կամօձ, ծնունդ կամ մահ, Վիշնու կամ Սիվա՝ բնութեան երկու մեծ երեւոյթները կը նշանակեն:

Ըսել է միշտ մարդաձեւութեան մէջն ենք և ասոնց ամէնքն ալ նոյն հորի ջուրն են: Հին մարդկութեան ուսումը ծայրայեղ «պատճառախոյզ մէթոսի» մը զոհ եղաւ, որով ուղեցին իրերու սկզբնական էութիւնը (essence) ճանաչել: Ինչպէս որ տղայք զիրենք պատճառ մը զգալով, ամէն բանի պատճառը կ'ուզեն իմանալ՝ այսպէս ալ հին մտածողները իրենք իրենց «Եսի արձագանքը» պաշտեցին, իրենց զգացած Աստուածները՝ յաւիտեանական ու ինքնագոյ էակներու տեղ առնելով:

Պրահմա, Օսիրիս, Իսիս, Անուպիս, Եէզոս, Միհրա

*G. Maspero. — Hist. Ancienne des peuples de l'Orient. ԳԼ Ե.
†Colenso. — The Pentateuch. Elohistie and Jehovistic writers. Մ-ր. Բ. էր. Բ. և Ե-ր. Գ. էր. 2.
§A. Weill. — Moise et le Talmud. Եր. 25:

և այլն՝ բոլորն ալ մարդկային բանականութեան նախառիթներն են, որոնք զեւ մասնովի կը մնան: Այն ատեններու համար՝ տխուր հարկ մը կ'երեւին անոնք, զի առանց այս մանկային փորձերու՝ մարդկութեան միտքը անկարելի էր որ գործէր: Ֆէթիշներ, Աստուածներ, Աստուածածիներ, հրեշտակներ, դեեր, մեր խելքի «սկզբնատարբերն» են և կրօնային ու դիցարանական բերիտար՝ անխուսելի անցողութիւն մը:

Այս հաւատական մայր սկզբունքի վրայ կ'ընթան՝ հնութիւնը ուրիշ ուսման փորձեր ալ ըրաւ, բայց անոնց ամէնքն ալ նոյն ողիէն ազդուեցան ու նոյն գորովը կրեցին: Հիներու քաղաքականութիւնը ու կառավարութեան ձևերը՝ մարդաձևութեան, ըսենք մարդապաշտութեան մէջմտի հետեւեցան, ինչպէս և բարոյական ու օրէնսդրային իտեաները՝ երկնաբնակ աշ մը ունէին յե նարան: Արեւապաշտութեան ու երկնապաշտութեան ատթիւ՝ աստղային գննութիւններ եղան, որոյմէ կը յիշուի զողիակոսի ու եղանակաց վրայ եղած ուսումներ:

Քաղաքական մտքի գործերը բաւապէս կը յայտնեն թէ հնութիւնը կրցած է զննել, բայց ա՛նի տեսածը տեսածին նման կը հաստար ու հիներու համբաւաւոր աստղաբանութիւնը՝ աւելի աստղամոլութիւն (astrologie) էր քան թէ երկնի մարմնոց ճշմարիտ տեղեկութիւններ:

Բժշկութիւնը քանի մը կոյր (empirique) քայլեր ըրած է Եղիպտացոյց օրով, բայց անի այնքան խառնուած է աւելապաշտութեամբ՝ որ չիկրնար զիտութիւն մը ըսուիլ: Ճարտարապետութիւնը միայն մշակուած էր ու անով երկրաչափութեան առաջին տեղեկութիւնները կրցած էին ծնիլ:

Երկաթի գործածութիւնը հանրացած չէր* տակաւին ու պղինձ, արդր անորոշ անուճով մետաղներով անոր գործը կը տեսնէին: Այս աստիճանի եղող քաղաքակրթութիւն մը՝ միշտ կոտլիտ ու սկզբնական բան մ'է ու հողագործութեան մէջ կը դառնայ: Բոլոր Հնդկա-Սինէացի մեծ օրէնսդիրներու անունները այս կը յայտնեն, Քո-հի կը նշանակէ «անի որ սովորեցուց անասունները մեծցընել»¹. Չին-ւճի կը նշանակէ «երկնային մշակ»². Մանու- կը նշանակէ «առաջին մարդկութիւն»³: Ասոնք եթէ կրցած են բնազդումը յատակներէ վեր ելլել՝ զեւ կարող չեն մտքի տրամաբանական սահմաններու մտեւնալ:

Տեսնական պիտոյից խայթն է՝ որ պիտի մղէ մարդը ապրելու, և ապրելու համար մրցելու, կռուելու (the struggle for life): Ասով՝ բիրտ ու կոպիտ աշխատութիւններէ՝ ընտիր ու նուրբ գաղափարներ պիտի ծնին: «Արտաքին աշխարհի» փուշերը պիտի դրդեն մարդը, որ բնութեան մէջ իւր սփռած ետապաշտութիւնը թողու՝ իւր միամտութենէ՝ տարակուսի՝ ու զլացուածները ձգելով նոր մէթոտ մը փնտռէ:

Դեւ դարերու պէտք ունինք այս բարձրագոյն շրջանի, կ'իմանանք Յոյն մտքի արթնութեան հասնելու:

Եղիպտաց-Արամեան դարերու անցողութիւն մը կայ հոս՝ ուր Հռոմբոսի մութ, առասպելախառն ժամանակները կը յիշուին, անորոշ քաղաքակրթութեանց դերերով: Ասոնք զմեզ կը բերեն մինչև Յոյն մտքի արշալոյ-

* Ernest Chantre. — Revue Scientifique. 6 — 1878.
 † J. Eadic. Biblical Cyclopaedia. 607. Brass.
 § Emile Burnouf. Revue des deux Mondes. 15 — 1877:

որ, Է. գար Բ. Ա. երբ նոր լուսաորութեան մը աղօտ ճառագայթները կ'սկսին երևիլ:

Հատ բան կայ գրուած այս Հելլենական արժնութեան վրայ, մանաւանդ մեր սերնդէ առաջ՝ երբ բոլոր հնութեան հանճարը Յոյն աղբիւրէ կը հանէին*: Բայց քանի որ Եգիպտական նշանագրերը կարգացուեցան, ու Հնդկագէտ և Սինէաբան իմաստուններ՝ զոյց մնացած դարերու ծալքը բացին, յայտնի եղաւ թէ ուսմիկ ուսումնականութեան մը նշան է՝ քաղաքակրթութիւնը Յոյներէ ու Հռոմայեցիներէ սկսիլ, ու մեր բոլոր իմաստութիւնը Արիստոտի կապել: Մէկ կողմ կը թողունք արքեիսօսի հաշիւներ՝ որով Տէնտերաի զոգիակոսի 13, 000 տարուան հնութեան կուտան†, բայց ինչ որ ըլլայ՝ անհերքելի ճշմարտութիւն մ'է թէ մարդկութեան միտքը՝ Յոյներէ դարերով առաջ՝ Ասիոյ մէջ ծնած, մշակուած ու իւր տեսակին մէջ հինցած էր:

Հասարակ պատմութեան շաղկին հետեւելով՝ քսաներեսուն գարու միջոց մը կայ Յոյներէ առաջ, երբ կրօնի վերանցական (transcendantal) դաղափարները, հսկայգործութեան ու արուեստներու զլխաւոր թէութիւնները դոյացած են, ու քաղաքակրթութեան նախարտակը (brouillon) գրուած§: Այս պատրաստական շրջանի մէջն է՝ որ Յունական հանճարը կ'սկսի շինուիլ, ու Աթենքի հիմնարկութիւնը (Թ.Չ. գար Բ. Ա.) տեղի կ'առնէ այն ցեղերէ՝ որոնք ընտրազոյն մէթոտի մը

*G. Pauthier. — Livres Sacrés de l'Orient. Երբ-ը-բ-ն-ն.
†Volney. — Oeuvres Complètes. Les Ruines. Chronologie Egyptienne. Եր. 553 (Տղ-դր. 1857):
§F. Mofer. Chaldée, Assyrie, Phénicie. Մէկ հարդ:

վերահասու՝ կոյր հաւատոյ սիսթէմները պիտի թողնեն՝ նոր քննականութեան մը ալէկոծ բէրիտի մէջ մտնելով:

Բայց Հելլենական մտքի պատմութեան չ'եկած՝ հարցունի դուցէ, թէ ինչպէս Յոյներու տրուեցաւ Ասիական հանճարէ վեր կատարելութիւն մը ցուցընել: — Ասոր պատասխանը անշուշտ շատ մը ցեղի, կլիմայի ու միջավայրի (milieu) ազդեցութեանց մէջ փնտելու է, բայց և միանգամայն, կրնանք անոր դերազանցութեան պատճառ համարիլ նաև այն պատրաստ հացը՝ որ Յոյները կը գտնէին, արդէն շարուած ու եփուած: Անոնց բնական ընտրողութեամբ (natural selection) Յոյնը՝ նախորդ քաղաքակրթութեանց աստիճանաբար զարգացեալ գործիքները անփշաղէ՞ ժառանգեց, գործածեց և որոց հասնելու համար՝ հնութիւնը դարեր կորսընցոյցած էր: Բոլոր Ասիական հանճարի դիմաւայրը (rendez-vous) եղած էր Յունաստան: Հոն եկած էին մէկ կողմէ՝ Արիեան լեզուի ամենէ զիւրաթիւ արմատները, իրենց բազմաճղի բառերու հարստութեամբ. հոն եկած էր միւս կողմէ՝ բովանդակ՝ Եգիպտոս-Փիւնիկեան հանճարի արտադրած այբբէնը* իւր ձայնանիշ կատարելութեանը մէջ. հոն եկած ժողովուած էին վերջապէս՝ Ասիոյ նախորդ քաղաքակրթութեանց արդիւնքը, երկրասիւն ու երկնային զննութեանց ծրարը, և ասոնք ամէնը մէկ այնպիսի հաւաքական ուժ մ'էր՝ որու նմանը բնաւ տեսնուած չէր մինչև այն ատեն:

Մշակեալ ու թ մասունք բանիի հասած լեզու մը, և մանաւանդ ձայնական այբբէնի հասած զըլութիւն մը՝

*Hérodote. Գիրք Ե. Երբ. ԵԸ. Լ. Երբ.

անգին դանձեր են, որոնք հիմա երկրորդական բաներ կ'երևին, զի ընդուն ու զրիչը մեզի համար Ֆլյանդեր են ալ: Բայց անոնք՝ հիներու համար նպատակներ էին, ու անխիւ սերունդներ զոհուած են զանոնք պատրաստելու: Յոյնը ասոնք արդէն շինուած կը գտնէր, և անշուշտ կրնար անկէ անգին անցնիլ ու իւր մէթոտը կատարելագործել:

Երբ յունական նախկին դպրութեան սահմանները մտնանք՝ ընդհանուր տրամաբանական ու քննական ձեռնարկութիւն մը կ'գտնենք՝ ուր որքան որ քերթող այնքան ալ հոգեւոր մտքի մը ուժերը կ'երևին*: Լեզուային, բարոյական ու թուաբանային ուսումները՝ այս նորաձնութեան մէջ առջև պիտի երթան, և ճաշակի ընտրութիւնը որ այս զեղապաշտ ցեղի յատուկ է՝ մասնաւոր արուեստներու (art) պիտի տանի զանոնք: Յոյնը՝ մարդկային ընդհանուր պատմութեան մէջ, կայր հատապոյ կենաց լրումը կ'աւետէ, նորաբայլ ուսումնական նութեան մը դարագլուխը բանալով †:

Յոյն դպրութեան առաջին մասը է. դարէ կ'սկսի, ու մինչև Բէրիքլէս կու գա՞ր. դար Բ. Ա. Այս շրջանի յատկանիշը, ինչպէս և յունական մէթոտի ընդհանուր ոգին՝ «անհատական քննութիւնն» է, ըսենք Տրամաբանութիւնը:

Յոյնը չունեցաւ այն բրմային անշարժ իշխանութիւնը՝ որ Նեղոսի ու Գանգէսի քաղաքակրթութեանց հի-

* Jules Soury. — Etudes Hist. Eloquence Polit. et Judiciaire à Athènes. Եր. 251:

† J. W. Draper. — Hist. du Developpe. Intellectuel de l'Europe. Կար. Ա. Գլ. Ե. Կ. 2.

մը կաղմեց: Որքան որ Հելլադայի կրօնի* մեծ մասը Ասիական բերք մ'էր, ու Յունաց Աստուածները ու Աստուածածինները Եգիպտոս-Փիւնիկեան գաղթականութիւններ էին՝ դարձեալ Յունաստան անկախ ու հակազերային ոյի մը ունեցաւ զանոնք դատելու, անոնցմազատելու: Յոյն մարդաձեւութիւնը՝ աւելի ժողովրդային էր ու կոտորակաւոր: Ջւս, Աթենաս ու ընկերք՝ փոխանակ զերիշխան կղերապետի մը անձին մէջ ներկայացուելու՝ ամենու մարին հայելի էութիւններ էին, և որով ամենէ քննելի ու վիճելի «բացատրութիւններ»: Պղտի հասարակապետութեանց բաժնուած՝ Յոյնը անհատապէս կ'ապրէր և կը զործէր: Շատ մը մտածողներ կան եօթն իմաստուններէ մինչև Բէրիքլէսի գարր, ուր կ'երևին Սողոն, Էրիմէնիտ, Քլէոպիլ, Դիոնեսիոս Միլէցի, Բիթաքիւս, Բէրիանտր, Բարմէնիտ, Անաքսիմանտր, Չէնոն, Հէրոտոթ և ուրիշներ, որոնք յունական մտքի արշաւանաց առաջին փաղանգը (phalange) կը կաղմնէ:

Այս գունդի մէջ բարձր ի զլուխ կ'երևին Թաղէս, Պիւթագոր և Հիպոկրատ:

Թաղէս՝ (632-548) Յոնիական Գպրոցի հիմնադիրը՝ փիւնիկեցի ծնունդ մը ունի և որու մէթոտը զլրատուորապէս էսէ ինքնազննութեան (introspection) վրայ կը կայանար: «Ծանկր գէղ» խօսքը, որ Թաղէսի կը վերադրեն՝ աղէկ մը կը ցոյցնէ, թէ որքան մեծ էր եսի անհատական տրամաբանութեան արժէքը այն ատենի մտածողութեան առջև: Բայց ասիկա մեծ յառաջգիմութիւն մը սեպելու չէ, զի եթէ Ասիական կոյր հա-

* George Grote. F. R. S. — History of Greece. Մ. Ա. Կ. Ա. † Champollion—Figeac. — Egypte Ancienne. Եր. 254:

ւատոյ մէթոսը չի կար՝ դարձեալ միտքը չէր կրցած իւր էօք թողուլ, մտքի ընթակայ (subjective) աշխարհէ ելելու ու տարբրաց անանձնութեան (impersonality) մեծ դադափարին հակել:

«Բնութեան անձնաւորութիւնը» կ'ընդունէր Թաղէս, «ամէն տեղ լցուած», և անշուշտ իւր ուղևորութեանցը մէջ՝ Կղիպտացի Աստուածաբաններէ ներդրածուած էր: Կոյնն է Պիթագոր (580-507) Իտալական ըսուած Գպոթցի հայրը: Պիթագոր այնքան անձնական իշխանութիւն ունէր աշակերտներուն վրայ՝ որ խօսքի մը ճշմարտութիւնը հաստատելու համար՝ «նա սասց» կ'ըսէին, դարձեալ յայտնելով թէ որքան մեծ էր Յոյներու մարդապաշտ մէթոսի սահմանը:

Ասով միատեղ, Թաղէս ու Պիթագոր, զննական ու մաթէմատիքական ուսմանց սկզբնական յառաջդիմութեան պատճառ եղան: Թաղէս՝ աշխարհածնութեան վրայ պարապեցաւ, ջուրը կամ խոնաւութիւնը մայրտարր մը համարելով, և իրեն աշակերտներէ մին էր, կ'ըսեն, որ սաթի ելիկտրութեան առաջին երևոյթը գտաւ: Պիթագոր՝ մասնաւորապէս աւելի վերանցական սիրեց թիւերու մէջ իւր ճշգրտութիւնները՝ փնտռել: Համաշխարհային քննութեան մը ձեռնամուխ՝ Քրոթոնի իմաստունը աշխատեցաւ ամէն ինչ Մէլէ ստորածեւ՝ Զոնաքի մը սկզբնաղբոյթեան կէս թուային ու կէս մտապահան սիսթէմի մը դալով:

Այս սիսթէմի մէջ բանիճէութիւնը թուային ձև մը կ'առնուր, Աստուած միութեանց միութիւնն էր և հօգիւնէր ևս թիւեր էին ու մարմնափոխութեամբ կը յառաջանային: Հոս ալ եղիպտական մտքի շառաւիղները կը տեսնենք, բայց ամենը մէկ առնելով՝ չափադիտական

ուսմանց նախակրթութիւն մը սկսած էր; ու գեղեցիկ զիւտեր եղան այն աստիճանը, որոնցմէ շատ կը յիշուի ենթաձիգի քառակուսի (carré de l'hypoténuse) Փորմուլը (formule), որու համար կ'ըսեն Պիթագոր զրհ մատոյց Աստուծոյ:

Այս փիլիսոփաներէ վեր համարելու է Հիպոկրատ (460-380)՝ որու կը պատկանի նոր հանճարի պատիւը: Բուժական արուեստի այս նախահայրը ֆոս ծնած՝ ու իւր ուսմանցը համար՝ Յունաստան և Ասիա պտրտած էր: Բարձրագոյն մտային կարողութիւններ յայտնող՝ Հիպոկրատ առաջին իմաստուն եղաւ: որ զննական մէթոսի բուն արժէքը նշմարեց՝ իրերը քննելով աւելի քան թէ իտէաները: Օդի, ջրի, արեան մաղձի վրայ զննութիւններ ըրաւ, ինչպէս նաև մասնաւոր աւտոմներ առողջութեան օրինաց վրայօք: Հիպոկրատ կը պատուիրէ բժշկին՝ բնութեան հետեւիլ, քմածին բացաւրութիւններէ զղուշանալ ու ենթադրութիւնը թողուլ: Բայց Հիպոկրատ բացառութիւն մը կրնանք համարիլ: զի իւր ատենի տիրող մէթոսը իտէականութիւնն էր ու արամարտութիւնը, մէթոս մը որ անխելի կապեր ունի մեր ներքին մութ զգացումներու հետ: Անով է՝ որ յոյն փիլիսոփաներու մեծագոյն մասը աւելի բարոյական ու մտային ուսմանց հակեցան՝ քան թէ օրինաւոր երական զննութիւններու: Բանադրութիւնը (logographie) պատմութեան տեղ բռնած էր, ու Հէրատոթ և Քիւսիտիտ միայն կրնան պատմագրի անուն ստանալ:

Մարդկային մտքի այս առաջին մանկութիւնը կ'անցնի և Բէրիքլէոսի դարը կու դայ, ուր Ասկրատ, Պլատոն ու Արիստոտ երեան կ'ելեն յունական հանճարի բոլոր ընդլայնումը բերելու:

Սոկրատ (470-400)՝ ամենէ առաջ այն մեծ ու յանդուգն բանականութիւնն է՝ որ բոլոր հնութեան սխալներու կը ճակատի, և ճշմարտութեան առաջին նահատակ՝ ապագայի մէթոսին անհունութիւնը կը նշմարէ :

Աթէնքի պարզ ազնուագործի մը որդի՝ Սոկրատ առաջին իմաստունն է՝ որ իրերու անեզրութեան հետ իւր անհատական փոքրութիւնը զղալով՝ քարոզեց թէ «Գիտէ՞ որ բան մը չը քիտէ՞» : Այս ժխտական մէթոսի նշանաբանը՝ Սոկրատի մտածողութեան գերազոյն ուժը կը համարենք, զի հոն կը գտնուի մինչև այն օրը ծնած բոլոր հին մէթոսներու բացարձակ անբաւականութեան փաստը : Որքան որ Պիութագորի ինքնազննին դատողութեան հետևորդ, էսէ և Խրէի տրամաբանական հեղինակութիւնը կ'ընդունէր* Սոկրատ դարձեալ մեծ յեղափոխութեան մը պատճառ եղաւ, իւր աստի Աստուածաբանութիւնը քննելով : «Գիտեմ թէ բան մը չը գիտեմ . . .» ահազին խօսք մ'էր՝ որ այն աստի սնապարծ խելանիներու կ'ուղղուէր, սկեպտիկ ու հեղհոզ փիլիսոփայի մը կողմէ : Թէ ինչի՞ համար Սոկրատ նահատակուեցաւ՝ ազէկ մը չի գիտցուիր, ու ինքն ալ գրութիւններ չի թողուց : Բայց անոր աշակերտները բաւապէս կը ցուցնեն, թէ, Դելիոսի պատերազմին ակոյցեանը՝ իւր նորամտութեանը առթած նախանձի ու ատելութեան զոհուեցաւ, յոյն Բաղմաստաւածութեան ու «պաշտօնական սրբաբան սխալներու» դէմ բողբոջելով :

Հարցական մէթոս մը ունէր անի, որու «Սոկրատեան հեղնութիւն» ըսին, և որով շատ մը հարցումներ

բու յաջորդութեամբ իւր դատողութիւնը կը յայտնէր : Հարցաքննական խօսքի եղանակ մը, որու չէին դիմանար իւր աստի իմաստակ փիլիսոփաները : 400 թուականին կը մեռնի Սոկրատ՝ յաւիտեական հարուած մը տալով կոյր հաւատոյ աւանդական մէթոսներու : Բնազանց ու սրամաբան՝ Սոկրատ իւր բոլոր ընթակայ մէթոսովը հանդերձ՝ դարձեալ Արեւելի կուպաշտութեան կործանիչն է, և կրնայ ըսուիլ, թէ անոր մուծ միջոցին՝ երկին մութնցաւ, ու Չևս, Պրահմա, Եէզա ու Միհրա՝ իրենց լոյսը կորսնցուցին . . . : «Խիղճը» ասոնց տեղը կ'անցնէր, վերացական էակ մը անշուշտ՝ բայց և որու հեղինակութիւնը պիտի բաւէր հին աշխարհը աւելու, սպասելով որ կատարելագոյն ճշմարտութիւններ ալ գտն խղճի հեղինակութիւնը սրբապրեն :

Եթէ աւելապաշտութիւնը Սոկրատի թոյն տուաւ՝ Սոկրատ ևս ուրիշ թոյն մը թողուց, որ փոխադարձ մահատու ներգործութիւն մը պիտի ունենար, և այն էր Կարախոյսը, թոյն ու միանգամայն դեղ բոլոր հաստական մտտեաց : Սոփիստներու (Sophiste) գործածած տարակոյսը չէր անի, որ հակ ու ներհակ դատերու կը ծառայէր անխափր, և որու դէմ կը մարտնչէր Սոկրատ նոյն ինքը : Այլ այն փիլիսոփայական բարձր Կարախոյսը՝ որ գիտունի խոնարհութիւն, մտածող լոյս, և մէթոսի ուժ կու տայ և որմէ պիտի ծնի Արիստոս :

Սոկրատի աշակերտները ոչ անոր քաջութիւնը ունեցան և ոչ անոր միտքը :

Պլատոն (430-347)՝ անոր յիշատակը կը շարունակէ՝ առանց նոր ու գերընտիր յեղափոխութիւն մը առթելու : Աւելի խելապաշտ բան թէ իրազնին՝ Ա-

*George Grote. — History of Greece. Մ. Կ. Է. Ժ. 2.

կարճամիայի հիմնադիրը Քիչդ յունական դպրութիւնը կը ներկայացնէ, իւր բնիկ ու նախնի ձևին մէջ: Միայն այս ծառայութիւնը բնաւ Պղատոն՝ որ իւր վարպետի ատանդը Արիստոտի անցուց և որ իրօք յոյն իմաստութեան կատարը պիտի ըլլար:

Արիստոտ (384-322)՝ այն տիեզերական ուսանողն է որ Պ. դարու մէջ կը ծաղկի, և որ Հելլենական մտքի հաւաքական ջանից արդիւնքը կ'ամփոփէ: Մեծին Աղեքսանդրի դասատուութեան պաշտօնի կոչուած՝ Արիստոտ թէ տրամաբանութիւնը մշակեց և թէ զննական, կամ բնական ըստած գիտութիւնները: Անոր գործերու մէջ՝ պլխաւորապէս կը յիշուի «Օբլաննը», որ մէթոտի մը կիբառութեան առաջին սիսթէմական փորձը կրնայ համարուիլ: Կորածին ուսմանց անխուսելի խառնակութեան մը մէջ՝ Արիստոտ կը բարձեալ ներածութեան (Induction) բեղմնաւորութիւնը տեսնել և զանի իբրև մէթոտի մաս մ'առնուլ: Բայց ինչ որ անոր մտածելու եղանակը կը յատկանիշէ՝ սիլոբիզմ (syllogisme) է և կամ հաւաքաբանութիւն ըստածը: Այս տրամաբանելու կերպը՝ արդէն Սոկրատեան հեղինակութիւնն էր, աւելի ձևաւորուած, յղիւած: Իբրև է որ այս տեսակ դատողութեան՝ շատ արժէք տուաւ Արիստոտ, բայց և ոչնուազ քարոզեց, թէ, բնական ճշմարտութեանց քրիթէրիոնը (critérium) շօշափելի աւարկաներու մէջն է, և թէ անոնք պէտք է քննուին ստուղութիւն մը գտնելու համար: Այս մեծ իմաստունը՝ բնական պատմութեան, կենդանի արանութեան, ֆիզիքական խնդիրներու, երկնի, մէտէորաներու, և այլ շատ մը իրական եղելութեանց վրայ պարագայեցաւ: Եթէ ասանց քով յատելունք բոլոր այն քերականական,

քարոյական, քաղաքական ու հոգեբանական ուսումները, որոնք Արիստոտի մտքը զբաւեցին՝ կրնանք դիւրաւ տեսնել թէ ինչ տիեզերական ընդունակութիւն մը ունէր անի, և թէ ինչ ստուար և յառաջգիմական մէթոտի մը կը ցած էր հասնիլ:

Եւ սակայն, Աղեքսանդրի դարուն յետադէմները զանի հալածեցին: Քիչ մնաց որ Արիստոտ՝ Սոկրատի բաղդին արժանանար: Բայց եթէ չստիպուեցաւ թոյն խմելու՝ դարձեալ տղիտութենէ հալածուած ու զրպարտուած մնաւ, չորրորդ դարու Բէրիքլէսեան քաղաքակրթութեան տիպարը անձնաւորելով:

Հատորներ կան գրուած այս Յունական ոսկեգարի վրայ, և որու նկատմամբ՝ իրօք շատ բան կայ ըսուելիք: Բայց մենք որ թուչնակի (à vol d'oiseau) կ'անցնինք, և մէթոտի պատմութեան լոկ նշանաւոր անցքերը կը յիշենք՝ ստիպուած ենք Արիստոտի դպրոցին միայն ոգին ցուցնելու, Պ. դարուն ընդհանուր յատկանիշը երևան հանելով:

Բէրիքլէսի դարը՝ Յոյն դպրութեան «միջակէտ» մ'է, ուր կ'իյնի սովորապէս առաջին դրական դարը սուածը: Շատ մը հանձարեղ մարդեր կան, որ հոն կ'երևին, և զանազան դերեր կը խաղան. բայց ամէնքն ալ իտէաբան ու բնագանց էին զրեթէ, ու բուն գիտութիւնը բացառութիւն մ'էր: Ասանց կարգէ են Տէմոսթէն, Բէրիքլէս ճարտարախօս. Անաքսաղոր, Բստնօքրատ, Գիոզինէս, Եպիկիւր, Տէմոքրիտ փիլիսոփայ. Սոֆոքլ, Եւրիպիտ, Էշիլ ողբերգու. Բրաքսիթէլ, Լիզիպ, Ֆիտիաս ազրիագործ. Բալիմաք ճարտարապետ, Թիմոթէ նուազադէտ. Բրոթոնէն, Չև քսիս նկարիչ. Արիսթոֆան, Մէնանտր կատակերգու. Մէթոն

աստղաբաշխ, Բթէղիաս, Քսենոփօն պատմագիր: Աստուծոյ քով կային անթիւ աշակերտներ, որոնք արուեստ, զեղարուեստ, լեզու և հոգեբանութիւն մշակեցին, և որոնց մէթոտը՝ հին արևելեան ճշտաստամբօ՛ք տարբեր՝ քննութեան, վերլուծութեան ու քիչ մ'ալ զննութեան մէթոտն էր: Տէմոքրիթ (Ե՛ր գար) միայն կրնայ մասնաւորապէս յիշուիլ, որ խիստ յառաջընթաց գաղափարներ ունեցաւ, բնութեան երևոյթներու և իրական ճշմարտութեանց վրայ:

Ասոնք ամէնը մէկ կը ցուցընեն թէ և՛ որ Յոյն դիցաբանութեան ըսածին ներհակ՝ իմաստութիւնը կոտորակապէս կը շինուէր, փոխանակ Աթենասի պէս՝ Արամազդի գլխէն միակտուր ու զինեալ ծնելու: Սոկրատի ու Արիստոտի յարբերական մեծագործութիւնը այն է՝ որ հին Աստուածաբանական բացատրութիւնները ջրեցին, անոնց տեղ տարակոյտը և բնագանչութիւնը բերելով: Ըսելէ Յոյն մէթոտը՝ թէ աղէկ և թէ գէշ կողմեր ունեցաւ, իրազննին ու խտէամոլ խառն մտածողութեան մը պատճառաւ:

Բայց Յունական դպրութիւնը իւր երկրորդ մասին կը մօտենար: Ե՛ր Դարուն մէջ (Ք. Ա.) Աթէնքի և Սպարդայի մրցումը կատարուած, ու յաղթութիւնը Աթէնքի մնացած էր: Աթէնք ճանհատութեանս պաշտպան՝ Բէրիքլէսի քաղաքակրթութեան ծնունդ կուտար, Ատտիկեան անուշ լեզուն ու գրականութիւնը մշակելով: Այս նորածնութիւնը՝ արգէն յառաջացած ու իմաստունները բազմացած էին, երբ Աղեքսանդր ու Արիստոտ կը մեռնին, երկուքն ալ ահագին նուաճեալ «աշխարհներ» թողլով՝ Յունական մտքի ասպարէզ:

Մեծ Մակեդոնացիին մեռնելէն յետոյ՝ անոր տէրու-

թիւնը իւր չորս սպարապետներուն մէջ բաժնեցին, որով Պտղոմէոս Սօդիր Ա. (323-285) Եգիպտական նահանգի իշխանը կ'ըլլէր: Այս ուսումնասէր մարդը, իրօք փրկիչ (սօդիր) մը զիտութեանց՝ մէթոտի նոր մղում մը տուաւ Աղեքսանդրիոյ քաղաքին մէջ: Եգիպտոս՝ հնութենէ ի վեր Յունաստանի կապուած էր, և ամէն Յոյն իմաստունները գրեթէ՝ հոն դացած, և Օսիրիսի յետին քուրմերու հաղորդուած էին: Պտղոմէոս կ'երևէր այն հին հողին վրայ՝ նոր ուսման դարապուխ մը բանալու, Յոյն մտքի երկրորդ շրջանը սկսելով:

Աղեքսանդրեանց բէրիտը, որ Դ՛ր գարէ (Ք. Ա.) մինչև Ե՛ր գար (Ք. Ե.) կուղայ՝ դարձեալ երկու ստորաբաժին ունի, Մուսայարանը նախ, և Ուսումնարանը յետոյ: Անոր բոլոր տեղութեանը մէջ թէ և՛ նոյն մտային խմորման, նոյն բնազանց ու թուազէտ մէթոտի շարունակութիւնը կը տեսնուի. տրամաբանական անցողութիւն մը՝ որ քանի կ'երթայ դէպ ի ճշմարիտ զիտականութիւն կ'սկսի հակիլ: Գործոյս սահմանը չիններ, որ ամէն ատենի ամէն դասի իմաստնոց պատմութիւնը ընենք, կ'ստիպուինք ուրեմն յետադէմ մտքերը թողուլ ու բարձրէ բարձր երեցող զիտնոց վրայօք խօսիլ:

Պտղոմեան դարերու մէջ ալ, եթէ տրամաբանները կը տիրեն՝ ուրիշ զիտուններ ալ կան, որոցմէ մասնաւորապէս կը յիշուին Էօբլիտ, Էրաթօսթէն, Արքիմէտ:

Էօբլիտ (320 Ք. Ա.) որ ուրիշ հոմանուն Մէքարացիի մը հետ շփոթելու չէ՝ հռչակաւոր գիտուն մ'էր երկրաչափութեան հմուտ: Մուսայարանի մեծ գասատուններէ մին՝ Էօբլիտ նոյն իսկ Պտղոմէոսի դաս կուտար, և չափազիտական ուսմանց մէջ անոր մէթոտը տակուն կը դործածուի: Այս փիլիսոփայի գործերն են՝

Մաթէմատիքի համադիտարան (encyclopédie) մը, 15
 գրքի բաժնուած, և շատ մը ուրիշ գրութիւններ՝ լսօ-
 ղութեան, տեսողութեան, ցոլացման (catoptrique) և
 բազմանկեան (polygone) բաժանմանց վրայ: Ներհուն
 այն անշարժ մէթոտի, որ ճշմարիտ գիտութեանց վրայ
 կը գահէ՝ Էօքլիտ օր մը Պտղոմէոսի ըստ, թէ «Մա-
 թէմատիքի ուսման մէջ արքայական ճամբայ մը չիկայ»,
 և թէ ճշմարտութիւնը գտնելու համար՝ ամէն մարդ
 պէտք է նոյն տեղէ անցնի:

Էրաթոսթէն (275-194) ևս՝ մաթէմատիկոս ու վի-
 իտոսիայ մ'էր և իւր առնին մէթոտին հմուտ: Աղեք-
 սանդրեան զրքատունի թանդարանապետ՝ այս թուաբան
 հանճարը՝ կրցաւ միջօրէի (méridienne) աստիճան մը
 չափել և խաւարման ծրի շեղութիւնը (obliquité) ցոյց
 սալ, զանի 23° 57' ի բերելով: Բանահիստութեան ու-
 քերթողութեան մէջ ալ յառաջ գնաց Էրաթոսթէն, բայց
 ինչ որ իրեն մեծ պատիւ կը բերէ՝ այն իրասէր կարողու-
 թիւնն է, որով երկնային գիտարաններ հաստատեց, աշ-
 խարհագրական տախտակներ յօրինեց, վնական մէթոտի
 նորանոր կիրառութեանց աշխատելով:

Ատոնցմէ վար չէր մնար Արքիմէտ (287-212), որ
 մեծ երկրաչափի ու մեքենագէտի անուն ունի: Էօքլիտի
 ուսումները յառաջ մղելով՝ անի նոր և մեծ գործեր թո-
 ղուց սփերի (sphère), գլանի (cylindre), ծանրութեան
 կեդրոններու, հաւասարակշռութեանց և այլ մեքենա-
 կան ճշմարտութեանց վրայ: Անոր Է-րէ-տոս* (գտայ)՝
 հուշակաւոր է, նոյնպէս աշխարհէս գուրս յենարան մը
 ուղիւր որ երկիրս շարժէ: Թէև Սիրակուզա կ'այրէր
 Արքիմէտ՝ բայց դարձեալ Պտղոմէան իմաստնոց դասին
 կը վերաբերի ու իւր առնին մաթէմատիքի մէթոտները
 կը մշակէ:

Հիբարք (Բ7 դար Բ. Ա.) ևս՝ պայծառ անուն մ'է,
 որ այս բերիտի մէջ կ'իյնի: Այս Յոյն աստղաբաշխը,
 որ Հուդոս կը բնակէր՝ եռանկիւնաչափութեան պարա-
 պեցաւ, գիշերահասարի կանխութիւնը (précéssion)
 գիտեց և շատ մը ուրիշ գննութիւններ ըրաւ իւր անունը
 անմահացնող:

Պտղոմէան ուսմանց ունեցած աննախորդ յառաջդի-
 մութեան մասին՝ նկատելու է՝ որ համարողական ա-
 բուեստը Յոյն դպրութեան առաջին օրերէ ի վեր ծնած
 ու զարգացած էր: Պատմապէս խօսելով՝ ամենէ առաջ
 թուային մէթոտները առջև գացած են, որու պատճառը
 թիւերու պարզութիւնն է ու երկրաչափական օրինաց
 ճշգրտութիւնը: Ասկէ զատ՝ յե, քձերը այն առաջին գոր-
 ծիքներն են, որ մտքի կը ծառայեն՝ դեռ բարձրագոյն
 ֆիզիքական ուսմանց գործիքները չիհնարուած: Գի-
 տութեանց դասակարգութեան մէջ՝ մաթէմատիքը պատ-
 մային առաջնութիւն մը ունի* ու քերականութեան
 ժամանակակից: Արդէն Յունարէնի մէջ Էրոս (խօսք),
 ընթ* (տրամաբանութիւն) և Էրաթէթոս (հաշիւ)՝ միարմատ
 բառերու խումբ մը կաղմեն՝ մարդկային մտքի կարողու-
 թեան առաջին քայլերը նշանակելով:

Թուային ուսումները՝ նենգաւոր ու մատնիչ բան մը
 ունին, որով միւս գիտութեանց դուռերը կը բանան. թի-
 ւերէ դժերու և դժերէ մեքենական, ֆիզիքական և ա-
 ւելի բարձր ճշմարտութեանց անցնիլը՝ դժուար չէ: Ա-
 սով՝ Աղեքսանդրեան դպրոցի ընդարձակ սրահներու ու
 զրքատան մէջ՝ նորանոր գննութիւններ տեղի կ'ուննա-
 յին, աստղաբանութենէ մինչև անդամահաստութիւն և

*F. Hofer. — Histoire des Mathématiques. Գիր+ Գ.

որ անկարելի է մի առ մի յիշել: Հոն կը հնարուէին զանազան ասդրոլապներ (astrolabes), ջրհաններ, ջրէ ժամացոյցներ (clépsydre), մագաղաթ ու մուզայքա: Էրասիսթրաթ՝ անգամազնուծեան կը պարսպէր, Բօսիտոնիուս՝ սիեւներ կը շինէր, և շատ մը երկնագրային (cosmographie) հմտութիւններ կը ծնէին: Քաղաքական ու բարոյական մասին եղած շարժումները զանց կ'ընէր յիշել. երբ մէկ կողմէ՝ Սերասիսի պաշտօնը կը շարունակուէր, ու միւս կողմէ՝ Հին Ատակարանի Եօթանասնից թարգմանութիւնը՝ Վովսէսի կրօնը Յոյներու ցոյց կուտար, նորանոր քրիթիքներ յարուցանելով:

Այս Յունա-եգիպտացի յետին լուսաւորութեան միջոցին՝ կ'ստիպուինք նաև դէպ ի Իտալական դերակազմին նայիլ, ուր քաղաքակրթութեան ուրիշ կեդրոն մը կը գոյանար, Հռոմ, և որու զարգացման պատմութիւնը գրեթէ զուգահեռի կը քալէ Պտղոմեանին հետ:

Հռոմի քաղաքակրթութիւնը բնաւ կղզիական ծնունդ մը չունի թէև: Հելլենք՝ Միջերկրականի բոլոր ափունքը զաղթած էին և իրենց հանձարը՝ ամէն կողմ սողոսկած էր: Հռոմայեցիք՝ Յոյն լեզու ու այբբեն ունեցած էին, Արիստոսի դարուն արդեանցը ևս հաղորդ գտնուելով: Շատ Յոյն դիտողներ՝ Իտալիոյ քաղաքները կը բնակէին և կրնայ ըսուիլ, թէ Բէրքէլէսի քաղաքակրթութեան մէկ ճիւղը եթէ Աղեքսանդրիա դիմեց՝ միւսն ալ դէպ ի Հռոմ՝ ուղղուեցաւ՝ Օգոստոսի դարը պատրաստելու:

Ութ դար Բ. Ա. հիմնուած՝ Հռոմի հասարակապետութիւնը դեսպաններ յղած էր Եգիպտոս մէջ՝ Աթէնքի Մողոնեան օրէնսգրութիւնը օրինակելու, և որմէ կը յօրինուէին Երկուտասան տախտակները: Թարսնթի և Պունիկեան պատերազմները՝ մեծ հաղորդակցութեան

մէջ գրած էին Հռոմ, թէ Յունաստանի, թէ Եգիպտոսի և թէ Կարթեյոնի (Carthage) հետ: Պտղոմէոս Եղբայրասէր՝ Հռոմի հետ կը դաշնակցէր և արդէն Յունաստանի կը տիրէր Հռոմ՝ Յունա-Հռոմայեցի միտք մը շինելով:

Եւ սակայն՝ այս երկձիղի երկցօղ լուսաւորութիւնը զատ մէթոս չունեցաւ: Յոյն էր որ կուգար Հռոմայեցի ըլլելու: Բոլոր Լատին իմաստունները, որ Կեսարներու առաջին դարերը կը փայլեցընեն՝ տրամաբան ու կէսբնագէտ, Յոյն կամ Յունամիտ փիլիսոփաներու երամ մ'են, ուր կ'երեւին զլիաւորապէս Կիկերոն, Պլուտարքոս, Ժիւլէնալ:

Կիկերոն (106 ք. Ա. — 43 ք. Ե.)՝ Արքինիումի մէջ ծնած՝ Աթէնք իւր ուսումները կատարելագործած էր ու Ակադեմեանց հետևորդ: Յոյն փիլիսոփայութիւնը Հռոմ տանելու շատ օգնեց Կիկերոն և շատ գործեր թողուց՝ քաղաքական ու բարոյական խնդիրներու վրայ, որոց միայն մէկ մասը մեզի հասան:

Պլուտարքոս (50—139)՝ լիովի Յոյն էր, Պէոսիի մէջ ծնած և որ Տոմիթիանոսի ատեն Հռոմ եկաւ, փիլիսոփայութիւն գաս տալու ու նորէն հայրենիքը վերագարձաւ: Տակիտէս՝ պատմութեան մէջ երեւելի կը հանդիսանայ՝ ինչպէս և Սուէթոն, բայց իբրև պատմիչ ու քրիթիք՝ Ժիւլէնալ անմահ է իւր հեղինական ոճովը ու փայլուն դատողութեամբը: Երբ հեղինութիւնը ճշմարտութեան կը կոթնի՝ սրածայր դաշտյն մ'է և այս զէնքն է որ կը գործածէ Ժիւլէնալ: Այս Լատին մտածօղը՝ Աքուլիումի մէջ ծնած՝ վերին-եգիպտոսի մէջ աքսորուած մեռաւ, իրեն ժամանակակից ունենալով՝ Քլոքիուս Բէրսիլուս ուրիշ Լատին հեղինարան մը:

Հռոմայեցի բանահիւսութիւնը ևս՝ իւր մեծ ներկայացուցիչները ունի, որոցմէ են Լիւքրէս, Վիրգիլ սիւպարիկ, ու վեհ երեակայութիւնները: Լիւքրէս՝ իւրաքանչեւ մէթոս մը սիրեց, որով Տէմաքրիթի փիլիսոփայութեան կը հակի՝ բնութեան իրերը (De natura rerum) երգելով: Վիրգիլ ևս՝ Լատին բանաստեղծութեան հայրն է, Մանթովայի մօտերը ծնած: Մասնաւորապէս Յոյն գրականութեան մշակող՝ Վիրգիլ նորը զննութեանց և անկախ գաղափարներու կը դիմէ: Անոր շատ յիշուած մէկ տողը Վերանի՝ որ գիտէն զպատճառս իրաց*՝ բաւապէս կը յայտնէ, թէ որքան հեռու էր Վիրգիլ՝ հաւատոյ միամիտ սկզբունքներէ:

Գիտուններու գալով՝ Հռոմայեցւոց ատեն կը տեսնենք Կալիէն բժիշկ, Պլինիոս բնագետ, Սթրապոն ու Բովբոնիոս Մէլա աշխարհագիր, Տիոսթորիտ բուսաբան: Ասոնցմէ՝ միայն Կալիէնի (ԲԳ Գար. Բ. Ե.) վրայ խօսելով՝ կրնանք զանի Հիպոկրատի մեծ աշակերտը համարիլ: Այս Յոյն գիտունը՝ Աղեքսանդրիա տարիներ կեցած էր, անդամահաստութիւն ուսանելու, և Մարկոս Արելիոսի բժիշկ՝ շատ մը գործեր թողուց, որոնք գարեբով բուժական արուեստի հիմը եղան: Չորս մայր տարրերու սկզբունքը կ'ընդունէր Կալիէն, շատ մը ենթադրական գաղափարներով, բայց այնքան մեծ էր Յոյն տրամաբանութեան իշխանութիւնը՝ որ Կալիէն ևս՝ Արիստոտի սիլոբիզմը մշակեց, չիկրնալով գերծիլ հին բնագիտութենէ:

Ուսմանց և մէթոսներու անորոշութիւնը իսկ, բաւ են ցուցնելու, թէ շատ մը ուսումնական բառեր՝ իրենց

*Virgile. — Georgique. Գ. 4. Բ.

արդի նշանակութիւնը չունէին այն ատեն: Գիտութիւն, լեզու և փիլիսոփայութեան՝ ամէնը մէկ խառն ընդհանուր քննականութիւն մ'էր, և ինչպէս կ'ըսէ Տիւպուս Բէյմոն՝ հիները չունէին այն գրական փակ միտքը՝ որ քիչ քիչ պիտի շինուէր:

Պատմութեան այս միջավայրը ուր կը հասնինք՝ Գ. Ե. և Գ. Գ. դարու ատեններն է (Գ. Ե.), Աղեքսանդրիոյ ու Հռոմի մեծութեանց կյնելու միջոցին*: Քաղաքական ահագին անցքեր՝ եկած ու հին աշխարհի ընկերութիւնը փոխած են՝: Աթէնք, Աղեքսանդրիա, Հռոմ՝ այն տէլիգայի երեք ծայրերն են, որ Յունա-Լատին մէթոսի աշխարհը կը պարունակէ: Բայց ալ Յունաստան իւր փառաւորութիւնը չունի, Ատտիկեան գրականութիւնը դեղնած՝ Պլուտարքոսէ ի վեր իսկ՝ իւր նախկին սոցիալութիւնը կը կորսնցնէ: Աղեքսանդրիա ու Պաղեստին՝ մէթաֆիզիք ուսումնականութեան մը խտրելու մէջ կը ստուալին, անթիւ կրօնային աղանդներու ծնունդ տալով: Բլօթէն, Պորփիր, Եամպլէք, Բրօքլիզ միտտիկ Աստուածաբանութիւն մը մշակած էին՝ նորաստեղծունեան տեսիլներով:

Անցողական դարերու շարունակութիւն մ'էր այն, ուր Լատիումէ մինչև Յորդանան՝ անդոյն դպրութիւն մը կը տիրէր և ապագայի հունտերու թխտումը (incubation) տեղի կ'ունենար:

Այս ընդհանուր մէթոսի անորոշութեան պատճառ

*J. W. Draper. — Hist. du Developp. Intellec. de l'Europe. 4-րդ. Ա. 4. է.

†Gibbon. — History of the Decline and fall of the Roman Empire. Գ. Բ.

նեքը բազմաթիւ են, որոնց կարգէ կրնանք սեպել Տին Աստուածներու, ըսենք Տին «բացատրութեանց» տկարանալը: Եթէ ռամիկը կուսպաշտութեան մէջ կը խարխափէ՝ վերի գոտերը տարակոյսի մէջ կը հեծէին: Թիւրիթերի անունը կար ինքը չի կար, ու երկնային մէթոսներու եղանակը կ'անցնէր: Տարակոյսը, քննութիւնը, տրամաբանութիւնը, գննական հմտութեանց փոքրիկ գումարները եկած բարդուած էին, այնպիսի հանրային արթնութեան մը մէջ՝ որ անպատճառ փոթորիկ մը պիտի հանէր, անցեալ ու ապագայի քաղաքակրթութեանց ընդհարում մը բերելով: Արդէն այս փոթորիկը սկսած է, և անոր մեծ դերակիրներն են՝ Քրիստոնէութիւնը մէկ կողմէ և բարբարոս ըսուած նոր ժողովուրդները միւս կողմէ:

Օգոստոսի օրէ՛ փոքրիկ և աննշան կերպիւ ծնած* Քրիստոնէութիւնը Գր-Գր գարերու շէջանին մէջ կը գտնուի, երբ հալածանքները կը դադրին ու ժողովները կու դան՝ Նազովրեցիին գրութիւնը քննելու: Տեղը չէ հոս անշուշտ, որ քրիստոնէութեան վրայ յատկապէս խօսինք և անոր մասնաւոր պատմութիւնը ընենք՝ բաւ է ըսել, որ իրարմէ տարբեր պատմային եղելութիւններ՝ այս անորոշ անունով ճանչցուած են տակաւին: Յիսուսի քրիստոնէութիւնը, Գր գարու և արդի քրիստոնէութիւնները՝ իրարմէ բաւապէս տարբեր բաներ են, որոնց մանրամասն քրիթիկը ընելու է մէկը՝ եթէ կ'ուզէ անոր ամէն կողմերը տեսնել:

* E. Renan. — Vie de Jésus. Գլ. Ե. և ԻԸ.
 † Voltaire. — Philosophie. Histoire de l'Établissement du Christianisme.

Մեր այս համառօտ և ընդհանուր տեսութեամբ՝ քրիստոնէութիւնը իբրև տոկմ (dogme)՝ մէթոսի պատմութեան մէջ յետադէմ դեր մը խաղացած է* : Անով ոչ գիտութիւն մը ծնաւ և ոչ իրազննութիւնը կրցաւ քայլ մ'առնել: Հին աստուածաբանութեան մէկ նոր ծիլը, այս բնազանցական գրութիւնը՝ կէս մը Պլատոնի, Ֆիլոնի ու կէս մ'ալ Եբրայեցի «բացատրութեանց» խառնուրդն է, Էսէնեան (Essenien) միստիկ գաղափարներով շաղուած† : Ոչ քրիստոնէական յատուկ մէթոս մը կայ և ոչ քրիստոնէական ուսում մը: Իւր ինտէական վարդապետութեանց մէջ, Յիսուս՝ զգայնիկ (sentimental) բարոյականութեան խօսքերը կրկնեց, առանց գիտական օգուտ մը արտադրելու: Այս մարդը՝ ոչ իրական հմտութիւն ունէր և ոչ ալ կրնար ունենալ: Անոր փափուկ սիրտը, թոյլ հոգին՝ զանի անտրամադիր ըրած էին՝ զործնական աշխարհէ լուր մը ունենալու: Ամէն բանաստեղծներու պէս դժբաղդ ապրեցաւ Յիսուս, ու իւր բոլոր կեանքը՝ մարմնոյ և հոգւոյ տկարութեան օրինակ մ'եղաւ § : Թշնամիները զանի խաչեցին, բարեկամները զանի աստուածացուցին, և ո՛վ գիտէ, թէ այս երկու սխալներու ամենէ մեծը ու ամենէ տխուրը որն է . . . :

Եթէ գիտես՝ որ Սոկրատէ, Հիպոկրատէ ու Աղեքսանդրեան զիտուններէ ի վեր, ինչպէս մարդկային միտքը կը զարգանար՝ պիտի տեսնես՝ թէ Յիսուսի զոյսական փիլիսոփայութիւնը՝ լիովն հակադիտական (anti-

* A. Peyrat. — Histoire de Jésus.
 † D. F. Strauss. — Vie de Jésus. Թարգ. Littre. Հոգոսած ԻԲ.
 § A. Peyrat. — Histoire de Jésus. Եր. 334 և 101.

scientifique) գործ մ'էր : Ասով մէթոսի ընդհանուր պատմութեան մէջ քրիստոնէութիւնը իբրև տոկմ՝ աւելի հաւարարձութիւն (atavisme) մը կրնանք համարել՝ քան թէ յառաջիմական շարժում մը :

Հաւարարձութիւն բառով կ'իմացուի այն մնայուն կամ յետագէմ վիճակը՝ որով մարդիկ, փոխանակ նոր ստացական (acquis) կատարելութիւններով յառաջանալու՝ իրենց հաւերու թերի վիճակին կը վերադառնան, մտքի անշարժութեան մը մէջ իյնելով : Քրիստոնէութիւնը ևս՝ հին հաւատական մէթոսներու վերադարձ կամ շարունակութիւն մ'էր, զի ինչ որ հին կը տեսնուի՝ հիները ունէին : Սիրոյ և աւաքնութեան խրատը՝ բուլոր հին բարոյագէտները կրկնած էին, մարմնաւոր զոհողութեանց սկզբունքը՝ հնդիկ ֆարդներու քով կար, հոգևորական բնազանցութիւնը՝ Պլատան յղացած ու կատարելագործած էր, Եոթորդութեան, Մարգեղութեան ու Յարութեան պատմութիւնները՝ բոլոր Արեւելի նախորդ կրօններէ առնուած էին : Քրիստոնէութիւնը զանոնք նորոգեց՝ ինկած քաղաքակրթութեան մը խառնակ ու ալէկոծ միջոցին, այն է ԳԷ դարու ատենները* :

Հստի իշխանութիւնը կը ակարանար, ներքին փոթորիկներու և արտաքին յարձակումներու պատճառաւ : Բիրտ և ուժեղ ժողովուրդներ՝ Ասիայէն ու վերին Արևմուտքէ վար կը խուժէին, ձերացած աշխարհի մը նոր արբան, նոր լեզու, նոր կենսականութիւն մը բերելով : Այս դաղթական շարժումը, որ քանի մը դար կը աւէ՝ նոր ընկերութեան մը ծնունդ պիտի տայ, և

*Gibbon. — History of the Decline and fall of the Roman Empire. Գլ. ԽԷ—ԽԹ.

անոր զլխաւոր գերակիրներն են Սարմատացի ; Ալան, Աւանալ, Ժէրմէն, Սաքսոն, Տևտոն, Գրան, և այլ շատ մը ուրիշ ժողովուրդակներ, որոնք հետզհետէ լուսաւորեալ աշխարհի վրայ կու գան, կը սիրեն, կը հասատուին :

Այս քաղաքակրօնային ալէկոծութիւնը՝ կրնանք մինչև ԷԷ դարը բերել, միջոց մը, որ բնաւ նոր ուսման մէթոսի մը յատկանիշը չի կրէր : Միշտ նոյն ջւան է, որ եկած Գիտս եղած է և նոյն մարդաձևութիւնը որ հին սխալները կը նորոգէ : Քրիստոնէական աստուածաբանութիւնը ամէն անգ կը ճարակէր*՝ փոխանակ սիրոյ ահագին կռիւներ ու հերձուածներ առթելով : Սուրբ Օդոսպինոս, Սուրբ Ամբրոսիոս, Յ. Ասկերեան, Սուրբ Գրիգոր Նազեանցցի և ուրիշներ՝ այս բնազանցութեան շահատակներն են : Քննութեան առնուած դերադոյն ինդիրներու կարգէ էին Եոթորդութեան, Հոգւոյն սրբոյ բղխման, Յիսուսի կուսային ծնունդի և նոր Աստուածութեան կամ Մարգութեան աւելորդ խնդիրները :

Այս երևակայական լարիւրինթի մէջ մուրրած՝ Ստորին-Վայսրութեան գարութիւնը բան չի մնաց որ չըսէ : Ահագին վէճեր, որ Եհովայի ստորոգելիներէ՝ մինչև Աղեքսանդրեան բնազանցներու ենթադոյութիւնները (hypostases), Մարիամի յղութեան դաղտնիքէ՝ մինչև Նեստորի երկ-բնութեան դրութիւնը, ամէն ինչ կը քրն-

*J. W. Draper. — Hist. du Developp. Intellect. de l'Europe. Հատ. Բ.
 †Albert Reville — Le Christianisme Unitaire au III. siècle. Revue des deux Mondes, 1 Դոյն 1868.

նուէր՝ կը մաշուէր, կը զտուէր և դարձեալ կը խառնուէր, նորէն զտուելու և նորէն խառնուելու համար . . . : Տրամաբանական մէթոտի բարեւոյն մը, մէկ խօսքով, ուր հալածանք, անէծ ու հայհոյութիւն փաստի տեղ կը գործածուէին և ուր մարդիկ՝ իրենց անհատական կարծեաց յաղթանակը կը նայէին, առանց ճշմարտութեան փրկութիւնը մտածելու :

Կարծես թէ Սոկրատ, Էօբլիա ու Կալիէն աշխարհ չ'եկած էին, իսկ Յիսուսի սէրը ինչ հրաշք գործած էր՝ զիտցօղ չի կար : Այս կրօնական վէճերու կը միանային շատ մը անձնական ու քաղաքա-ընկերային կոխներ, և ոտսիկանութիւնը կ'ստիպուէր բռնի խաղաղութիւն պահելու : Այսպիսի կոխի մը հետևութեամբն է, որ Աղեքսանդրիոյ մէջ, Հիբաթիա անունով իմաստուհի մը (415)՝ ազատ և հակաքրիստոնեայ քարոզութիւն մը ըրած ատեն՝ առին, բզբտեցին, մեռած մարմինը քաղքին փողոցները քաշքրտելով : Այս կոխները բոլոր Ե՛ր և Զ՛ր դարերը կը լեցնեն՝ մինչև որ Յուստինիանոսի օրով Աղեքսանդրեան դպրոցը կը գոյուի, (529) և Բիզանդեան քրիստոնէութիւնը համաճարակ ախտ մ'եղած՝ ապերասան կը տարածուի ու ամէն տեղ կրակ կը ձգէ :

Թէև այս ամենը՝ ապառնի քաղաքակրթութեան մը պատճառ պիտի ըլլար : Քրիստոնէութիւնը ինքնին՝ գիտութեան չի ծառայեց, բայց անոր յարուցած կրօնային ծիծաղելի վէճերը՝ մեծ ծառայութիւն մը ըրին, մարդերը Աստուածաբանութենէ զզուեցնելով : Կրօնի վէճերը տարակոյսի կը տանին և տարակոյսը հաւատոյ անանկութեան կ'առաջնորդէ : Այսպէս պիտի ըլլար Յիսուսի կրօնին համար ալ, երբ Է՛ր գարու մէջ՝ մեծ բու-

ղբբող մը պիտի դայ, անիմաստ Աստուածաբանութեան մը դէմ գնելու : Այս մեծ բողոքողը՝ Մուհամմէտ է (570-632), իրօք «փառաւորեալ» մէկը, որ կ'եւելէր ընտրագոյն և պարզագոյն կրօն մը հիմնելու* :

Մահմէտականութեան ծնունդը քիչ շատ բացատրելու համար պէտք է յիշել, թէ Ստորին-Կայսրութեան քրիստոնէից փնտած կոխներու մեծագոյն առարկան՝ Եռորդութեան բազմաստուածութիւնը և Աստուծոյ մարդեղութեան տոկո՞մ էր : Այս աւելորդ և անձունի վարդապետութիւնները՝ մտքերը կը թունաւորէին, կը կուրցնէին : Մուհամմէտ, որ իւր ատենի վիճակը աղէկ զիտէր՝ նոյն սխալներու դէմ կը բողոքէ և յաղթական նոր քաղաքակրթութեան, նոր մէթոտի մը հաստատութեան կը հասնի† : Ծնօղ նորոգութիւնը՝ պարզութեան ձևափոխութիւն մ'էր, որ կու գար հեթանոս ու քրիստոնեայ ստուծանց գէզը աւելու՝ զիւրացնելով Արապի ըստած հանճարի ծնունդը :

Եօթերորդ մեծ դարուն մէջն ենք ու Արապ մտքի արշալոյսի ատենները : Յոյն և Հռոմայեցի իրենց դերը խաղացած են, անոնց յաջորդներու կը մնայ աւելն անգին արշաւել ու ճամբայ բանալ :

Եւ ինչ է Արապի հանճարը, ինչ մաս ունի նա մարդկային սեռի թատերբոյութեան մէջ :

Ասոնց պատասխանը նոյն իսկ այն ցեղի, կրօնի ու լեզուի հանդամանքներու մէջ փնտռելու է, որ այս Աեմական ժողովուրդի ուժը կը պարունակեն :

*G. Pauthier. — Livres Sacrés de l'Orient. Մահմէտականութեան ծնունդը : G. Saleh :

†Caussin de Perceval. — Essai sur l'Histoire des Arabes,

Արայի ըստած քաղաքակրթութիւնը, որու հետ կը յիշուի նաև Մաւրիտանիկ (Մաղղբայ) ցեղը՝ ընտիր առաւելութիւններ ունեցող արի սերունդ մ'էր, կլիմայի ու միջավայրի մասնաւոր ներդրումութիւններու ենթադրուած*։ Այսքան մեծ էր անոր ցեղային ուժը՝ որ կրցաւ բոլոր յունական մտքի աւանդը ժառանգել, յառաջացնելով դանի դէպի իրականութիւն։

Կրօնի գալով՝ Մահմէտականութիւնը՝ ամենապարզ Աստուածաբանութեան մը արիւարն եղաւ։ Մարդաբէն՝ քրիստոնէից տխուր հաւատոյ բնազանց կոնիւնրէ յոգնած, ու հնոթեան ծնող, ապրող ու մեռնող ծիծաղելի Աստուածներու սերունդը շնջելու նպատակաւ՝ դերագոյն սկզբունք մը քարոզած էր, թէ, «Աստուած բնու զաւակ մը չէ ունեցած»†։

Այս մեծ սկզբունքը, որու վրայ կը դառնար բոլոր Բուրանի վարդապետութեան առանցքը՝ պարզ փիլիսոփայութեան մը ծնունդ տուած էր, որ թէ՛ Մարդեղութեան վէճերը կը դադրեցնէր և թէ՛ կ'արդիւնէր, որ անպիտան խնդիրներով ժամանակ կորսնցընէ ուսանողը։ «Միայն մէկ Աստուած կայ»§ ըսած էր անի, և այս Միասնաշարժութիւնը (Վահատէթ)՝ պիտի դար քրիստոնեայ թրիմուրթի երազը ցրուելու, Արայի դիանոց մտքի պարզութիւն, ուժ և լրջութիւն բերելով։

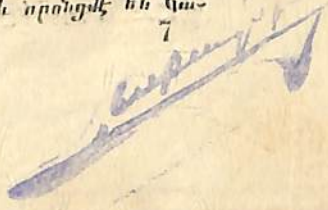
Կրօնի պարզութեան հետ՝ Արայիցըրը դեղեցիկ լեզու մը իրենց օժանդակ ունեցան, ֆիլիսոփայութեան քերականական կազմութեամբ¶։ Արդէն համառօտ արմատներով շի-

* A. de Humboldt. — Cosmos. Հատ. Բ. էր. 244 և 277.
 † ԲՈՒՐԱՆ. ԳԼՈՒԻ Դ. ԳՆՆ 169:
 § ԲՈՒՐԱՆ. ԳԼՈՒԻ Ե. ԳՆՆ 77:
 ¶ F. Max Müller. — Lectures on the Science of Language. Հատ. Ե. ԳՆՆ Ը.

նուած, արայի բառերը՝ դիւրագարձ կարողութիւն մը ունէին այն ատենի դիտութեանց ծառայելու։ Արայնբուրու գիրը միայն թերի էր ու ասով իսկ դժուարին, Երգիպտոս-Փիւնիկեան այբբէնի այս ճիւղը՝ քիչ մը պակասաւոր մնացած էր դժբաղդաբար։ Բայց Արայը այնքան ցեղային առաւելութիւն մ'ունէր սեփական՝ որ այս գրի թերութիւնը չէր կրնար անոր հանձարի արգել մը ըլլալ։

Արայ-Մաւրիտանիկ մէթոտի պատմութիւնը կրնանք է՛ գարէ սկսիլ ու ժե՛ր դարու մէջ լրացնել։ Ութը դարու տեղութիւն մ'ունի այն և Մուհամմէտի յաջորդներն էին, որ Խալիֆայէց հարստութիւնը հիմնեցին, մէկ կողմէ մինչև Գամասկոս ու Պաղտատ և միւս կողմէ մինչև Սպանիոյ քաղաքները թե նետելով։ Շատ մը դիտուններ ու փիլիսոփաներ կան այս շրջանի մէջ փայլող, որոնցմէ մասնաւորապէս կը յիշուին Ավիչէն, Ալ-Կազալի, Ավէրօէզ։ Այս գիտունները՝ Պարսիկ և Յոյն ուսումնականութեան հաղորդ՝ գրեթէ ամէն ճիւղ ուսմանց մէջ առջև դացին։ Ասոնք էին Արիստոտի գործերը թարգմանողները, որմէ ելած էր Մալքաբը (Տրումարանութիւն)։ Բայց ինչ որ Արայի հանձարը կը յատկանիչէ՝ ընդհանուր միտում մ'է դէպ ի դրականութիւն, դէպի իրադնութիւն։

Ավիչէն (980-1037), որու բուն անունն էր Ապու-Իսն-Սինա՝ մեծ փիլիսոփայ ու բժիշկ մ'էր, Շիրազի քովերը ծնած ու Պոխարայի մէջ մեռած։ Այս գիտունը, որքան որ Արիստոտի մէթոտը փշակեց՝ դարձեալ և աւելի Հիպոկրատի հետեւեյալ՝ համադիսական մտքի կարողութիւն մը ցոյց տալով։ Անոր որոճերն են որ Արեւմտի ուսմանց ծառայեցին, և որոնցմէ են Կա-



նոն ըստած բուժական խրատներ, որոնք Արպերէնէ-
Լատիներէնի թարգմանուեցան :

ԱԼ-Կազալի (1058-1111)՝ ուրիշ փիլիսոփայ մ'է,
Խորասանի մէջ ծնած : Անի Պաղտատ ու Աղէքսանդրիա
խոր դրուծիւնը կը քարոզէր, նոր ու սկեպտիկ գաղա-
փարներու ծնունդ տալով : Արիստոտի քրիթիքն էր ԱԼ-
Կազալի և տրամաբանութեան ծայրայեղութիւնները կ'ու-
զէր ջնջել : Այնքան թշնամի էր ուսմիկ «պատճառա-
կանութեան» (causalité) խտեաներու՝ որ ինքզինքը «փի-
լիսոփայութեան թշնամի» կը քարոզէր, իւր անհատա-
կան ուժը ցուցնելով :

Ուրիշ մեծ Արապի հանձար մ'էր Ավէրօէզ, կամ
Իպն-Ռաշիտ : Այս հռչակաւոր իմաստունը՝ Քորտուա
ծնած ու Մարօքի մէջ մեռած է՝ Բէ դարու յեղափո-
խականներէ մին ըլլալով : Բանթհէական դրուծիւն մը
ունէր անի, իրազննին մէթոտի վրայ կոթնած, փիլի-
սոփայութիւն մը՝ որ պիտի դար մինչև Արևմտեան սիս-
թէմներու խառնուելու : Հանրային հմտութիւններով
լցուած՝ Ավէրօէզ մասնաւորապէս բուժական արուես-
տի հետեւեցաւ, Արիստոտի գործերը Արպերէնի թարգ-
մանեց, որմէ նաև Եւրոպացիք Լատիներէնի թարգմա-
նեցին : Հատ մը իմաստալից դործեր թողոց անի, ուր
Ավիչէնի և ԱԼ-Կազալի քննադատութիւնը կ'ընէ, իւր
ասանի ուսումնականութիւնը յառաջացրնելով :

Այս գիտնոց կարգը կրնանք անցընել՝ Ռազի բժիշկ,
ԱԼ-Հազէն ակնաբոյժ և ֆիզիքագէտ, ԱԼ-Քէնտի,
ԱԼ-Փարապի, ԱԼ-Մանզոր և ուրիշներ, քիմիական և
մաթէմատիքական (հէնտէսէհ) ուսումներու աշակերտ :

Արապ հանձարի հնարած և կամ աւելի ճիշդ խօ-
սելով՝ կատարելագործած գիւտերու և գիտական մլ-

թոաներու կարգէ է՝ շէրօն*, որով թուարանութիւնը
անհուն քայլեր առաւ : Հին ազգերու շատը՝ այրբէնի
դրոց վրայ կը հաշուէին, և հազիւ զէրօի անորոշ
դործածութեան հետքեր կ'երևին հոն : Զէրօն մեծ զիւ-
րութիւն մը կը բերէր տասնորդական (décimal) սիս-
թէմը շինելու : Հաշուի դործողութեան մէջ, զէրօն կու-
տայ այն արագաշարժութիւնը՝ որ անիւր կու տայ կառ-
քերու : Արապները այնքան հակած էին թուարկութեան՝
որ մինչև ալձէպրայի յղութեան հասան, անոր սկզբնա-
կան մասերը հաստատելով : Հիմա ո՛ր պիտի գտնուէ-
ինք՝ եթէ զէրօն ու ալձէպրան չունենայինք մեր մաթե-
մաթիքի աշխատութիւնը համարօտելու :

Ասոնցմէ զատ՝ Արապները երկրաչափային ու քիմիա-
կան ուսմանց աննախորդ կատարելութեանց ձեռք զար-
կին, որոնց կարեորութիւնը անհնար է նուազեցնել :

ԱԼ-Մամուն՝ միջօրէներ չափելու տար (813-832),
Մուհամմէտ-Պէն-Մուզա, Օմար-Պէն-Իպրահիմ՝ 2-
և 3- հաւասարութեանց (équation) կը հասնէին, սփե-
ռային եռանկիւնաչափութեան (trigonométrie sphé-
rique) վրայ ուսումներ ընելով : Պաղտատէ Գահիբէ,
ու անկէ մինչև Անտալուզիայ՝ ընտիր զբաւառններ
հաստատեցին, երկասիւրի աշխատութիւնը դիւրացնելու
նպատակաւ : Քիմիայն «ալ-քիմիա» անունով սկսուած՝
մեծ քայլեր կ'ընէր, իրական մէթոտի ներքև : Հողերը
և մետաղները ոսկիի վերածելու կը տրնէին, բայց այս
տարրադարձութիւնը՝ անսպասելի և դեռ անձանթ զիւ-
տերու պիտի առաջնորդէր զանոնք : Ժանտաջուր, ար-

*F. Hofer. — Histoire des Mathématiques. Գէրմ. Ա. 4. Բ. Բ. Բ. Բ. Բ. Բ.

քայաջուր, դժոխաբար, ծծմբոյ թթու (acide sulfu-
rique), սնդիկ, ալբուլ և ուրիշ քիմիական նիւթեր
Արապներէ գտնուեցան :

Այս իրային ճշմարտութեանց գալու համար՝ հարկ
էր շատ մը նախաւարժային աստիճաններէ անցնիլ, ու-
րով պարզումի (distillation) ու հալումի (fusion) գի-
տելիքները յառաջ եկան : Աշիւր՝ իբրև քիմիական գոր-
ծի սկսաւ գործածուիլ և ասկէ կ'իմացուի, թէ Արապ-
ներու յառաջընթաց մասը որքան հեռացած էր այն
տրամաբանական մէթոսներէ՝ որոնք յոյն մտքի տկա-
րութեան պատճառ եղան : Ալ կը յայտնուէր քիչ քիչ,
թէ ետի ինքնաքննութիւնը՝ քիթթէրիոն մը չէ և թէ
տրամաբանութիւնը՝ ամէն անհատի հետ փոփոխական,
բնաւ հաստատ չափ ու մէկութիւն (unité) մը չունի :
Արապի հանձարը՝ սիրեց իրերու մտքէն և անոնցմէ լոյս
սպասել* : Այս մասին գիտելի է, որ եթէ Արապները
պարզ կրօնի մը բերած հանդստութիւնը իրենց օժան-
դակ ունեցան՝ դարձեալ իրենց աշխատութենէ ու դրա-
կան հանձարէ օգուտ քաղեցին, քան թէ Միապաշտու-
թենէ : Մովսէս ալ պարզ կրօնի մը հասած էր, բայց
այնպիսի ատեններ՝ որ զննական ուսումները մշակուած
չէին ու չի կրցաւ անով գիտականութեան մը նպաստել :
Մտային դերագանցութիւն մը շահելու համար, բաւ-
չէ պարզ վարդապետութիւնները սիրել. շատ ազդեր
կան, Մահմետական պարզ կրօնի հետևող՝ որոնք բնաւ
քաղաքակրթութիւն մը չունեցան : Ասոր պատճառը այն
է, որ մտքերու զարգացման համար՝ յարատև աշխա-

*L. Viardot. — Histoire des Arabes et des Maures d'Es-
pagne. Մ. Բ.

տու թիւն, ընկերային արդար և հանդիսա օրէնք ու զա-
նազան ցեղային հանդամանքներ պէտք են, որոնք միշտ
միատեղ չեն գտնուիր և որոնք Արապներու քով զրա-
նուեցան :

Արապ-Մարիտանիկ քաղաքակրթութիւնը՝ նոր և
բարձրագոյն մէթոսի մը գահակալութիւնն էր, զար-
դացում մը՝ ուր մարտնչութիւնը կ'իյնէր և անոր կը յա-
ջորդէր նիւթաբանութիւնը : Ուսումնական շաղի այս հա-
կադիր կատարելութիւնները ձեռք բերելու համար՝ Սե-
մական միտքը գիտութիւն չի մնաց որ չի խառնէ : Երկ-
նային ու ֆիզիքական զննութիւններ, անսարսնութիւն,
ջրաբաշխութիւն, աշխարհագրութիւն, քիմիա, ամէն
բանի մէջ իրենց հետքը թողոյցին Արապները, և աստ-
ղեր կան տակաւին փալվիլուն՝ որ դեռ արապի անուն-
ներ կը կրեն՝ իրենց նախկին սիրահարներու յիշա-
տակ :

Արապի լուսաւորութեան ոսկեգարը, ԹԴ և ԺԶ դա-
րերու ատենները կ'իյնի : Այնքան պայծառ շրջան մ'է
անի, անցեալի բաղդատութեամբ՝ որ կընայ ըսուիլ, թէ
Միջին դարու խառըր լոկ պապականութեան մէջ գո-
յութիւն ունի : Մովորապէս Միջին-դար ըսուածը՝ բնաւ
մէթոսի ընդհանուր յետգիմութիւն մը պէտք չէ նշա-
նակել, զի այն միջոցին է՝ որ արդի լուսաւորութեան
առաջին կանթեղները սկսան վառուիլ : Այն ասեանե-
րէ ի վեր է՝ որ ճշմարտութեան ճաշակը, կ'իմանանք
եղելութեանց սէրը, Արապներէ ֆրիստանէից անցաւ :

Մինչդեռ Յունա-Սեմական իմաստութիւնը, Արապ-
ներու միջոցաւ Եւրոպա կը տարածուէր ու ալճէ պրան և
ալ քիմիան՝ նոր մէթոսներ կը պատրաստէին՝ անով ու-
րիշ քաղաքակրթութիւն մը կ'սկսի Արեւմտի մէջ ձևա-

նալ ու Արասներու քովէն քալել : Եթէ Արապը մէկ կողմէ կը լուսաւորէ՝ Քրիստոնէութիւնը ևս միւս կողմէ կը լուսաւորուի ու նոր մտքի մը ծնունդ կու տայ : Բայց այս «քրիստոնէական ուսումնականութիւնը», յամրաքայլ ու տխուր պատմութիւն մը ունի, բռնութեամբ և կոխներով յառաջ դացած : Քրիստոնէայ Միջին-դարը՝ տրամաբանական խառնակ գրութեանց կոխ մ'է՝ բնազանց ու անմէթոտ կլերի մը իշխանութեան ներքե : Հին միտքի Աստուածաբանութիւնն էր այս յամրաքայլ ու խտեմտը ընթացքի սրտաձառ, որով կը զոյնար Ստոլաստիկ (Scolastique) ըստած գպրութիւնը :

Սքոլական մէթոտը շատ ձայն հանած է և դեռ կը հանէ : Անոր սկիզբը Թ՛ դարու կը տանին, բայց անի իրօք յունական դարերէ ի վեր պատրաստուած սիլոիզմի ծայրայեղութիւնն է, որ կու գար լատին տեսակ մը քրիստոնէութեան հետ միանալու :

Պղատոնի խտեաներու և Արիստոտի ներածութեան խառնուրդ՝ սքոլականութիւնը ամբողջ Միջին-դարը կը անէ և որու կը միանան, Ավէրօէզի և այլ ուրիշ Արապ փիլիսոփաներու ծայրայեղ գաղափարներ : Իտէամոլ ու բառապաշտ բնազանցութեան մը մէջ սուղած՝ այս քրիստոնէայ Արիստոտէլեանք երկու գլխաւոր ճիւղերու բաժնուեցան, Անոմալիստ (Nominalistes) և Իրալիստ (Réalistes) անուններով* :

Անուանական դպրոցը կը պնդէր, թէ հանրային խտեաները՝ ինչպէս արդարութեան, իրաւունք՝ միայն մեր մտքի մէջ գոյութիւն ունին, առանց արտաքին իրակա-

*Victor Cousin. — Oeuvres. (Յղութ. 1847.) Հոգոր Բ. Էրե- 146—220 :

նութիւն մը ունենալու . Իրական դպրոցն ալ կը պնդէր, թէ հանրային խտեաները՝ ինքնին իրական գոյութիւն մը ունին, անկախ մեր մտային կացութեան : Եւ այս խնդիրը դատելու համար ուրիշ մէթոտ չունէին, բայց եթէ «հաւաքաբանութիւնը» : Յայտնի է, թէ այս հակադրութեան մէջ՝ ապառնի գիտականութեան հունտեր կան*, և թէ արդարեւ ու Զերէն աշխարհներու հեղինակութեան խնդիրը պիտի երևան ելլէ : Բայց դժբաղդաբար և քրիստոնէութեան շնորհիւ, սքոլական մէթոտի այս տարբերականը (le différent), կրօնական ուղղութիւն մը սկսաւ առնել, որով հաւատոյ հանդանակներու վէճեր եկան այս մէթափիլիքի խառնուելու :

Ռօսէն, Ապէյար, Օբամ, Պուրիտան, Ամորի տը Շարթըր, Սուրբ Անտէլմ տը Քէնթրպրի, Ալյեօմ տը Շամբօ և ուրիշներ՝ այս պայքարի ախոյեաններն էին : Բողոք Միջին-դարը կը տիրեն այս հակաձառութիւնները, անթիւ տրամաբանական հերձուածներ ու ստորաբաժիններ առթելով : Աոխը այն աստիճանի տաքցած էր և այնքան կրօնայինի շփոթուած՝ որ սքոլական ժողովներու մէջ իսկ սքոլականութիւնը կը սիրէր, հոն իրար կը նզովէին, իրարու գլուխ կը պատէին, չի կրնալով հաւաքաբանութեամբ վերջնական որոշում մը տալ : Աւելորդ չէ նկատել, թէ որքան բաւերու իմաստը շփոթուած էր այն դարերու մէջ, երբ իրական բառը (որ հիմա լոկ շրջափելի բաներու կը տրուի)՝ անորոշ իտէաներու կը տրուէր, խայտառակ բնազանցութեան մը շահատակներէ :

*E. Littré. — Fragments de Philos. Positive. Գլ. Բ. Du Développe. Historique de la Logique.

Բայց ու եւ կերպիւ՝ դարձեալ առարկականութեան (objectivité) ճշմարտութիւնը հրապարակելամ էր, փորձառական դիտութեանց գալուստը աւետելով*։ Արապներու բրաթիք (դործնական) մէթոտը, իւր նորածնող գործը կը շարունակէր և հանրային գրականութեան մը պէտքը կ'սկսէր ամէն տեղ սփռիլ։

Հարլըմայն (Ը^ր դար), որ Հարուն Էլ Աֆշինի դարակից, ուսումնասէր իշխան մ'էր՝ զրոյ ու դիտութեանց պաշտպան կեցաւ։ Գպրոցներ բացաւ անի ու դիանոց ժողովներ հաստատեց։ Անկէ ետքն է որ Թ^ր դարու մէջ Ֆրանսայի ու Անկլիոյ «անհատականութեան» սկզբնաւորութիւնը կ'երևի, աւատական ընկերութիւնը աւելի որոշ կազմութիւն մը կ'առնու, և նորութեան մը ոյին կը սիրէ։

Արապական միտքն է այն, որ սկսած է ընդլայնիլ։ Մեծն Ալֆրէտ (871-901), Օքսֆորտի համալսարանը կը հիմնէ, անոր գրքատուն մը յարելով, որպէս զի ուսմանց և ժողովրդային դաստիարակութեան նոր խթան մը տայ։ Այս դաստիարակութիւնը գեռ քրիստոնեայ է թէև, ու Աստուածարանական հայհոյութիւնները կը շարունակուին։ Ֆոթիոս (858)՝ մեծ բանակուի մը հանած է Հողոզի Սրբոյ (Filioque) վրայօք, որու հանած հրդեհը դարեր պիտի տևէ։ Ֆոթիոս՝ խորագէտ մէկն էր, որ Հռոմի ազանդը հերքելու և ամէն տեղ տարակոյս սփռելու սահմանում կ'երևի։ Անի է պատճառ, որ Արեմտի ու Արևելի եկեղեցիները իրարմէ կը բաժնուին, տարբեր բառերու համար։ Այս կռիւներու

*Funck—Brentano. — La Civilisation et ses Lois. Գէրմ. Բ. 107. ԺԷ.

մէջ՝ սքոլական տրամաբանութիւնը մեծ յեցումներ կրած էր, ուր Յիսուսի «Սիրոյ մէթոտը» անկարող կը մնար մարդերը միացընելու։

Ջուր տեղը կը փնտոես, թէ Քրիստոնէական հանգանակը ի՞նչ լոյս բերած է ուսմանց։ Քրիստոնեայ ուսումնականները՝ Մահմէտական իմաստուններէ ճշմարտութիւն գտնել կըցած էին։ Սիլվէստր Բ. սոսրը (Gerbert) իսկ, որ Ժ^ր դարու դիտուններէ կը համարուի՝ իւր լոյսը Սպանիոյ Արապներէ առած էր*, փոխանակ Աւստրանի մէջ գտնելու

Արեմտեան քաղաքակրթութիւնը ախմայ կը մղուէր դէպի գրականութիւն, գաղափար, լեզու և օրէնք փոխելով։

Ժ^ր դարու միջավայրին է, ուր կրնանք հաստատել Արեմտեան լեզուներու նորածնութիւնը։ Լատին գրարարի անկումը և անոր աշխարհարարներու ձևաւորութիւնը (formation) կ'ակնարկենք՝ որոնք կուղային նոր ժողովրդոց ծառայելու։ Ռոման ու Գոթացի անունով ճանչցուած՝ այս արեմտեան լեզուները սկսած էին իրենց շրջափոխութիւնը կատարել, որ դարերու պէտք պիտի ունենայ շինուելու, Ֆրանսերէն, Իտալերէն, Սպաներէն, Անկլիարէն ու Գերմաներէն լեզուները հաստատուելով։

Նոր բարք, նոր օրէնք, նոր մէթոտ՝ Արեմտեայ կենսականութիւն մը կը յայտնեն։ Ընտրապոյն քաղաքակրթութեան գործ մը անշուշտ՝ բայց որ անկարելի է առանց արիւնահեղութեան կատարել։ Ռափի մէթոտ

*L. Viardot. — Hist. des Arabes et des Maures d'Espagne. Երկ. Բ. 4. Բ. 107. Բ.

ներու յատկանիշը կ'երևի՝ պատերազմով ապրիլ ու իրաւը և պիտանին՝ սրով փնտուել։ Քրիստոնէութիւնը ևս մոլեղնած է, որէ օր սիգացօղ զիտականութեան ու հանրային կենսականութեան դէմ։ Առիթ կամ պատրուակ մը կը պակսի, որ Աստին ու Մահմէտական ժողովուրդները կուռի բռնութիւն, իրենց ձեռներեցութիւնը չափելու։

ԺԱԷ դարու սկիզբներն ենք։ Լուսաւորութիւնը գեռ գլխաւորապէս Արաբներու բաժին կը մնայ ու Պապուութիւնը երկրաւոր Աստուած մ'եղած՝ խղճերու վրայ կը տիրէ։ Հռոմ որքան որ հոգևորականութիւն կը ծախէր՝ բայց դարձեալ ամենէ բիրտ նիւթապաշտներէ աւելի զիտէր իւր շահը հողալ, իւր երկրաւոր իշխանութիւնը տարածել։

Սբօլական տրամաբանութեանց անվերջ հակաձառութիւններ, Հռոմի և Պօլսի հերձուած, կղերային և աշխարհական իշխանութեանց անհաշտութիւն, անթիւ ընկերային տարրերու ազմուկ ու շփոթ՝ եկած զիլուած էին Եւրոպա, և այս միջոցին է որ Խաչակիրութիւնը (Croisades) կը ծնի՝ ժողովրդային նոր շարժում մը բերելով։

Արօնականէ զատ՝ շատ մը քաղաքական ու տնտեսային ջրածառներ կան, որ Խաչակիրութեան նախառիթը եղան։ Առանց հաշուելու, ասպետական փառամոլութեանց ու բաղախնդիր ժողովուրդներու զբաղած շարժման պէտքը՝ յիշելու է նաև, թէ այս միջոցիս, այն է ԺԱԷ դարու մէջ, նոր Մահմէտական արշաւանք մը ելած էր՝ Եւրոպիոյ սպառնալու։ Սէլձուքեան Տաճիկներն էին անոնք, որ 1037ին Թիւրքիսթանէ կ'ելլէին դէպ ի Արևմուտ գիւնելով, և որու դէմ գնելու համար՝ 1095ին ա-

ռաջին խաչակիրութիւնը տեղի կ'ունենար*։

Այս մեծ ընդհարումը՝ Եւրոպիոյ ժողովրդոց «գնահան» ունակութիւնները պիտի մշակէր, աշխարհագրական ու ընկերային եղելութիւններ ցուցնելով։

Երբ Խաչակիրները Արևելէ վերադարձան՝ Արապի ձեռագրեր, զէնքեր ու արուեստներ բերին Եւրոպա. ու շատ մը առևտրական ու լեզուագիտական հմուտութիւններ ծնան, որոնք իրազննին մէթոտի պիտի ծառայէին։

Ճէնովա և Վենետիկ՝ այս հաղորդակցութեան բերաններն էին, և առևտրի ահալին զարգացում մը վայելչութեան, շոշափելի կենաց, շոշափելի ճշմարտութեանց կը մղէր Եւրոպիոյ ժողովուրդները։ Վաճառականութիւնը ռամիկ միջոց մը կ'երևի, բայց դրականութեան օժանդակներէ մին է, զի անով կը մշակուի աշխարհագրութիւնը, նաւարկութիւնը, ընկերային հոմբրաշխութիւն և տնտեսական զիտելիքներ։

ԺԲԷ դարը բոլորովին խաչակիրութեամբ կ'անցնի, երբ Թիւրք Մահմէտութիւնը հսկայաքայլ կը յառաջանայ՝ Արևմտի Քրիստոնէութեան ու Արևելի Արապներու հետ կուռելով։ Այս յուզեալ տոններու մէջ, մինչդեռ Ասիա խաչը մահկին հետ կը պայքարէր՝ Եւրոպիոյ մտային շարժումը ևս կը մեծնար։ Քրիստոնէութեան ընկերաքաղաքական շրջափոխութիւն մը կ'ունենայ, «մէթոտի անհատականութեան» գործը առջև քշելու, և աւաններու ազատութիւնը կամ ապահարկը (affranchissement des communes), Բարլամէնթը կը հաստատուին, իրաւա-

*Gibbon. — Hist. of the Decline and fall of the Roman Empire. Գլ. ԿՐ. — 42.

քննական աստաններով: Հոն կ'երևի նաև Ապելար (1079—1142)՝ իւր բնազտնց տրամաբանութեամբ: Անհատականութեան այս մեծ պաշտպանը՝ Հռոմի դէմ կը կուռի ու իրեն սոսիս կ'ունենայ՝ սուրբ Պէրնար և սուրբ Նորալէր կրօնամուկ պապականները: Թէև շատ հեռի էր Ապելար մեծ յեղափոխական մ'ըլլելէ, բայց և այնպէս կը գատապարտուի որ ինքը իւր գրքերը այրէ:

Ապելարի ժամանակակից է՝ Արնօ տը Պրէշիա, նոյնպէս ազատասէր եկեղեցական մը, որ Հռոմի և կրօնի բռնաւորութեանց դէմ բողոքելով՝ այրուելու գատապարտուեցաւ: Այս հալածանքները՝ մէթոսը առջև պիտի տանէին, տրամաբանութեան անբաւականութիւնը ցուցնելով: Ռօժէ Պաքօն (1214—1294), Անկլիացի կղերական մը՝ կ'ելլէ քննութեան անկախութիւնը կը սլաշտպանէ, դրական մէթոսներու դործածութիւնը քարոզելով, անի ալ հալածեալ կը մեռնի Փիզիքական ճշմարտութեանց նահատակ:

Միտքերը սկսած էին բացուիլ ու զարգանալ, Ռօժէ Պաքօն՝ գիտեր ըրած ու սօմարի նորոգութիւնը խրատած էր (1267), Բարիդ համալսարան կը հաստատուի և պաշտօնական Քրիստոնէութիւնը կ'սկսի հարուածներ ստանալ: ԺԱ՞ դարէ մինչև ԺԳ՞ դար կը տեսնեն Խաչակրութիւնները, և այս ատեններու մէթոսի պատմութիւնը կրնայ մէկ խօսքով ամփոփուիլ Պանդոզ քննօրութեան հակումը դէպ ի որոշ զիտողութիւն՝ Միտքերը ամէն տեղ զրգուած են՝ ասպղայի, ճշմարտի, շահի ու վերջնական յաղթութեան մը անձև խեղաներով: Վուին աշխարհագրական տարբերութենէ խաբուելու չէ, Արևելի ու Արևմտի մէջ նոյն քաղաքակրօ-

նային սկզբունքն է որ կը քննուէր, դրական մէթոսի բրոպէմներ յարուցանելով:

Երբ ԺԳ՞ դարը կը մանենք՝ եօթերորդ ու վերջին Խաչակրութիւնը (1270) լմնցած է ու Քրիստոնէութիւնը չէ կարեցած և ոչ իսկ Յիսուսի զերեղմանը փրկելու: Մէկ կողմէ Եղիպտոսի Սուլթանը, Քրիստոնէից զաղթականութիւնները կը նուաճէր և միւս կողմէ՝ Թիւրքերու յաղթական արշաւը՝ Արևմուտ կը մտանար:

Հռոմ՝ կ'ուզէր ալ իւր բարկութիւնը իւր քովիններէ առնել: Պօղիկեան ըսուած աղանդ մը կար Եւրոպա, որու վարդապետութիւնները խիստ պարզ կ'երևէին Հռոմի: Եւ պարզութիւնը աններելի մեղք մ'էր, այն կղերի համար՝ որ մտքերը բռնաւորելով տիրելու կ'աշխատէր: Բայց ինչ որ ըլլայ այս մտլորութիւնը, այն տխուր հետևութիւնը ունեցաւ՝ որ Հաւատաքննութեան (Inquisition) ատենը հաստատուելուն պատճառ եղաւ, Իննոսան Գ. Աստուածուպատիւ և Սրբազնակատար պապին օրով:

ԺԳ՞ դարու մէջն ենք, և այս սրբազան եղեռնագործութիւնը՝ կուզար Քրիստոսի սիրոյ մէթոսը կատարելադործելու . . . : Անհատային մտքի զազանական կիրառութեան պտուղ, հաւատաքննութիւնը* այն տխրապէս խայտառակ ու աններելի հաստատութիւնն է, որով Պապականութիւնը յուսաց իւր շահերը պաշտպանել: Մտքերը ամեն տեղ յուզուած էին ու գիտութեան արբուքը այնքան մօտ էր՝ որ Քրիստոնէութիւնը իրապէս անհանգստութիւն մը կ'զգար: Իննոսան Գ. կրնար միամիտ չըլլալ, բայց այն ատենի տրամաբանութիւնը ու

*Voltaire. — Dictionnaire Phil. 607. Inquisition.

կրօնի սխալ մէթոտները՝ «բնութեան եղելութիւնները» այրել կարճեցին, անոնց աշակերտները այրելով: «Արաւի մէթոտը» Պապականութեան այնքան սիրելի էր՝ որքան որ ահարկու ուժ մը կուտար իրեն: Քրիստոս՝ տկար մէկը ըլլելով խաչը ելաւ, Քրիստոնէութիւնը պէտք էր սոսկալի ուժ մ'ունենայ ու ամէնքը խաչը հանէ: Ասով իւր ճշմարտութիւնը պիտի յայտնէր՝ երկրային դժոխսով մը մարդերը հաւատքի բերելով . . . :

ԹԳԷ դարէ սկսած՝ հաւատաքննութիւնը գրեթէ մինչև մեր օրերը կուգայ, գիտութեան հետ մրցելու: Անի իրօք պիտի շարունակուէր, եթէ ամէն իշխանութիւն մեր սրբազան եղեւնագործներու ու խնթերու ձեռք մնար. բայց բարեբաղդաբար, ճշմարտութիւնը իւր անկեղծ պաշտպանները ունեցաւ, որոնք իրենց կեանքը անոր զոհեցին, մարդկութիւնը այն դժոխքէ ազատելով: Միջին դարու այս անցօշական շրջանը՝ լիովի պատրաստութիւն մ'է դրական քաղաքակրթութեան, որ նահատակաց խարոյկներէ ու մոխիրներէ պիտի ծնի:

Մինչդեռ մոլեռանդ կղեր մը կ'անիծէր ու կ'այրէր, մանկան խելքը ու պառախն ստակը գողնալով՝ գիտութիւնները ևս միւս կողմէ կը շարունակէին մեծնալ ու ձևաւիլ: ԹԳԷ և ԹԳԸ դարերու միջավայրը՝ Արևմուտք լոյսի նորարձած վառարան մը կը դառնայ ու գիւտեր, դպրոցներ, հեղինակներ կուգան իրական մէթոտը պաշտպանելու:

ԹԳԷ դարու մէջ՝ Գիլիբ—Օկիլսթ համալսարան մը կը հիմնէ, Ալֆօնս Թ. Սալամանքայի համալսարանի մէջ, զանազան դասախօսութիւններ կը հաստատէ ու Ալֆօնսեան ըսուած աստղաբաշխական ցուցակները կը յօրինուին: Մարքո—Բօլօ վենետիկցին՝ ահադին ուղեո-

րութիւն մը կ'ընէ, դէսլի Հնդկաստան, աշխարհագրաշին տեղեկութիւններ բերելով այնպիսի երկիրներու վրայօք՝ որոց գոյութիւնը իսկ նոր նոր կ'իմանար Եւրոպա:

Քաղաքականութիւնը, կառավարութեան ձևերը սնտեսային նորութիւններէ կ'ազդուէին, նոյնպէս և կրօնական ու աշխարհական իշխանութեանց դաւակցութիւնը կ'անջատուէր: Պօնիֆատ Ը.ի օրով Պապականութեան ամենակալութիւնը կը խայտարակուի ու թաղաւորները կ'սկսին Հռոմի լուծը թօթափել: Տանգէի դարն է այն և որքան հեռի, հին աշխարհի սովորութիւններէ, երբ մեռելի խաղաղութիւն մը կը տիրէր ամէն տեղ:

Չարթնումի սրսիւք մը Արևմտի ժողովուրդներու վրայէ կ'անցնի ու զանոնք դերագոյն ոսկեղարի մը կը հրաւիրէ:

ԹԳԷ դարը ևս նորասիրութեան շարունակութիւն մ'է, ուր էնտիսթրին գլուխ կը վերցընէ աշխարհս ձևափոխելու: Մինչդեռ ծոյլ Քրիստոնէութիւնը կ'աղօթէր ու կուլար՝ օգտասէր բանականութիւններ ապրելու ու երջանկանալու կը նկրտէին: Ընկերութեան, հաղորդակցութեան ու բարեկեցութեան պէտք մը կար ամեն տեղ: Այս ասանէ է՝ որ քուրջերէ թուղթ շինելու արուեստը կ'սկսի յառաջ երթալ, ու Բատովայի մէջ մեծ թղթարան մը կը շինուի (1301): Աողմնացոյցը, հին տեղներէ ի վեր ծանօթ՝ Տի Ճիօսայի ձեռօք կը կատարելագործուի ու ծովային վաճառականութեան սահմանները կը բանայ: Անկլիա առջև կ'անցնէր այս դարու մէջ, իւր մեքենական հանձարը ցոյց տալու, Վալէյֆօրք՝ մաթէմատիք ճշգրտութիւն ունեցող ժամացոյց մը կը շինէ և

Արդարև Ե. Բ. Բուքլե է որ, կ'ըսեն (1306), առաջին գրպանի ժամացոյցը կ'երևի: Ժամացոյցը՝ անհուն ծառայութիւններ ըրած է ուսմանց, «տեւորութեան և անով գործօղութեան ու տարածութեան» մայր դաղափարները մշակելով:

Այս դարու մէջ է նաև, որ ճէնովայի Պանքան կը հաստատուի (1345), Անկլիոյ մէջ կտաւներ ու կերպամներ կը հնարուին (1396) ու «պրեւ- իւն» կը զօրանայ, փոխանակ այն կրօնային գրութեանց՝ որ աշխարհս ատելու կը հրաւիրէր մարդերը:

Ասոնք ամենքն ալ իրասէր մէթոսի պտուղներն են և բնաւ քրիստոնէից բնազանցութեան հետ գործչունին*: Զգալի էր ալ, թէ հին տրամաբանութիւնը կ'իյնար ու իրաւունքի-նը անոր կը յաջորդէր: Նիւթական գիւտերէ՝ բարոյական տարակոյսներ կը ծնէին և դեռ պիտի ծնէին՝ սքօլական մէթաֆիզիքի մահատու: Ախրէ՛՛՛ այս դարու մէջ կ'երևի, պատերու հոգևոր ու մարմնաւոր իշխանութիւնները անգամ մը ևս ցնցելու: Կրօնական Նորաձևութեան (Réforme) հովեր կան ելած՝ ու Թեոք գարը հեռու չէ, երբ անսպասելի եղելութիւններ ու գիւտեր պիտի գան՝ «նոր աշխարհ» մը հետերնին բերելով:

Թեոք գարը՝ գարձեալ Աստուածարանական վէճերով կը բացուի: Ժան Հիւս, Ռիքլէ՛՛՛ի աշակերտ՝ բոլոր Գերմանիան կրակի մէջ նետած է, բայց Ժան Հիւս, Ժէրոմ տը Բրակի հետ, Բոնսթանսի ժողովէն այրուե-

*H. Th. Buckle. — History of Civilization in England. Հ. 4. Գ.

†Merle d'Aubigné. — Histoire de la Réformation.

լու կը դատաւարաւորին ու մէկը 1415ին և միւսը 1416ին մոխիր կը դառնան: Պօլսի քրիստոնեաները ևս, Միաբնութեան (Monophysite) և Միակամութեան (Monothélite) բառերով կ'զբաղէին. լոկ Ֆլորանս՝ լուսաւորութեան ջահը կը բռնէր, Մէտիչիներու ներքև:

Բայց որքան որ կրօնի օրերը հատած են, «գիտութիւն» ըսուածը չէր ծնած: Հինը մեռած էր, նորը չի կար: Մեծ ու անսպասելի եղելութեան մը հարուածը պետք էր՝ նրբախօս ու բառապաշտ տրամաբանութեան բերանը գոցելու, այնպիսի եղելութիւն մը, որ թէ հին աշխարհածնական զաղափարները կործանէ և թէ արմատական տեղափոխութիւն մը տայ «Գոյք առաջիկայ»:

Կոպիտ ու ուսմիկ սարահաններ եկան, այս եղելութիւնը բերելու: Յիշելու է, որ Եւրոպոյի առուտուրը Արևելի հետ՝ Փոքր-Ասիոյ վրայէն կ'ըլլար, ուրկէ Վենետիկ և Ճէնովա՝ Հնդկաստանի հետ կը հաղորդուէին: Բայց Թեոք գարու մէջ՝ Տաճիկները սկսան իրենց իշխանութիւնը տարածել ու Փոքր-Ասիայէն մինչև Եւրոպա հասնիլ: Օսմանեան զինուոց այս մեծ աշխարհափախութիւնը՝ զրեթէ Եւրոպոյի վաճառականութեան ճամբան կը գոցէր: Երբ Մէհեմեթ Բ. Պօլսի եկաւ ստաւ՝ ճէնովայի առուտուրը հարկադրուեցաւ Արևմտի Հարսոյ կողմէ ճամբայ մը փնտելու, անկէ Հնդկաստան երթալու համար: Թէ այսպիսի ճամբայ մը կայ կամ չի կայ՝ մեծ վիճարանութեանց տեղի տուած էր, ստակալին աշխարհին ինչ ըլլալը չէին դիտեր ու անոր շորջը ովկիանական անդունդներ կը կարծէին*: Սքօլական ու կրօնային տրամաբանութիւնը, բնազանցական

*C. Flammarion: — Histoire du Ciel. Գլ. Ժ. Ժ. Ժ. Ժ. Ժ.

մէթոտի վրայ կռթնած՝ նախապէս (à priori) դատաւարած էր հակոտնեաները :

Վոլոմպոս (1436-1506)՝ ճէնովացի դիտուն մը, կը պնդէր, թէ այս ճամբան կայ և թէ կարելի է նաւերով հոն հասնիլ : Բայց անոր հատարողը չի կար : Արդէն Սալամանքայի իմաստունները անոր առաջարկութիւնը հերքած էին, և ով կարող էր անոնց ըսածին չի հաւատալ . . . : Վոլոմպոս՝ իւր գիտական համոզմանը վրայ անշարժ կը մնայ ու կը խնդրէ փորձեր, այս ճամբան գտնելու : Ու թըր տարի սքոլական իմաստակներու ու տրամաբանական մէթոտի հետ մենամարտելէ յետոյ, խելագարի տեղ զրուած, այս գժբազգ մարդը, Սպանիայէն քանի մը նաւ կ'ընդունի, վերջապէս իւր յանդուգն սխալը փորձելու :

1453ին Օսմանցիք Պոլսը կ'առնէին, 1492ին Վոլոմպոս Ամերիկան կը գտնէր :

Անշուշտ գտնուածը բուն Ամերիկան չէր, այլ Պասամայ կղզիներէն մին : Վոլոմպոս իսկ առջի բերան կը կարծէր, թէ Հնդկաստանի արեւելեան կողմը ոտք կոխած է, Փոքր-Ասիոյ ներհակ ուղղութեամբ երթալով : Բայց ո և է կերպիւ, հակոտնեաներու գոյութիւնը ստուգուած էր ու երկրիս կլորութիւնը փորձով հաստատուած :

Թէ այս գիւտը ինչ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ընդհանուր քաղաքակրթութեան վրայ՝ հոս պատմելու պէտք չունինք : Բայց մտային զրուածեանց գալով՝ նոր զարագլուխ մը կը բանար անի՝ գնեական ու փոփոխական մէթոտներու յազմանակը ցուցնելով :

Հիները և Միջին դարը՝ երկրիս ինչ բլրալը չէին գիտեր, ու որքան որ երկրի հրեշտակներու թիւր և տե-

տակը* կրնային համբերել իրենց կոխած տեղը չլին ճանաչէր : Բայց ալ փորձով ու աներկբայ կը տեսնուէր, թէ երկիրս գունտ մ'է, և թէ ինչպէս յետոյ իմացան՝ նոր աշխարհ մը կար գտնուած նոր հարդերով լեցուն : Ինչ աւելի մեծ հարուած մը կրնար բլրալ, այն ատենի ամբարտաւան սօքթորներու ու կղերի : Նոր աշխարհ մը գտնուի դեռ անծանօթ, և աշխարհ մը՝ որ Ատուածաբանները չի կրնան գտնել ու նաւագետ մը գտնէ . . . :

Գտնուածը միայն երկիր մը չէր, այլ փոփոխական տեղեր էրէլու մը որ կու գար բոլոր տրամաբանական զրուածեանց առանցքը տեղափոխելու՝ մտքերը իտէաններէ փրերու՝ տանելով : Այս նոր աշխարհը ինչ է, այն տեղի մարդերը ով են, Ադամի մը զաւակներն են անոնք թէ ոչ . . . : Ահեղ ու նոր խնդիրներ, որ կու գային փարթամ ու սնամէջ քրիստոնէութեան մը հիմերը ցնցելու : Միտսիկութիւնը կ'ընտրէ միշտ՝ բացատրութիւնները մուծը պահել ու անծանօթ բաներու հաւատալ : Երկրիս տակը ինչ է, անորոշ բան մ'էր ու կը մնար ու կղերը կրնար ուզածը ըսել : Բայց հիմա՝ այդ անորոշութիւնը կը գաղթէր ու գրական ճշմարտութիւն մը անոր կը յաջորդէր, նոր աշխարհագիտութեան մը հիմը նետելով :

Առանց չափազանցելու, կրնանք Վոլոմպոս մեր արդի գիտականութեան առաջին վարդապետներէ մին համարել, զի իւր գործը աննախորդ փորձառական մէթոտի մը յայտնութիւնն է : Մինչև այն օրը՝ շատ մը ի-

*Abbé Malé. — Théologie de Saint Thomas. 4-րդ Երկ. Է. + J. W. Draper. — Hist. du Développ. Intellec. de l'Europe. 2-րդ Գ.

րակոն գիտեր եղած էին, ու Սսկրատէ ի վեր գրեթէ՝ Աստուածներու սերունդը չորցած էր գիտութեան առջև, բայց տակաւին հին աշխարհագրութիւնը կը մնար ու երկիրս բոլոր բնութեան տեղը կը բունէր: Այս սխալները նախ աւլուել պէտք էին՝ բարձրագոյն գրական մէթոտի մը հասնելու համար:

Այնքան կոպիտ ու բուռն ճշմարտութիւն մ'էր եկողը՝ որ կղերը ասնն չունեցաւ ու եւ խարդախութիւն պատրաստելու: Տարակոյսի, հաւանականութեանց ու «գուցէի» դարերը անցած էին ու շնորհեալ եկած էր՝ սնանկացեալ հաւատոյ հաշիւները խառնելու:

Մինչդեռ Ամերիկա կը գտնուէր ու անոր բնակիչները, բերքերը ու մանաւանդ ոսկին, հին աշխարհի խելքերը իրենց կը գրաւէին՝ Եւրոպիոյ մտային շարժումը ևս յառաջ կ'երթար, նոր հնարի մը գործածութեամբ: Այս հնարը «Մամուլն» է որ Ժեօքարու միջ կը հանրանայ, որքէնոր շնորհ մը աւելցնելով, որու ստուարութեանը հաւասարող չպիտի գտնուի . . .:

Վենետիկցիներէ հնարուած՝ Մամուլը կու թէ մպէրիկի, ֆոսթի ու Շէֆէրի ձեռքը կը կատարելագործուի ու մտային սփռումի ուրիշ ասպարէզ մը կը բանայ: Մինչև մամուլի ծնունդը՝ լոյսը տեղ տեղ ծագած ու քաղաքակրթութիւնը մասնական (partiel) ձևեր ունեցած է, Եգիպտացի, Յոյն, Արապ անուններով: Բայց մամուլի հանրանալէ յետոյ, անկարելի է լուսաւորութիւնը մասնաւորել: Բոլոր Եւրոպա՝ մտքի վառարան մը կը դառնայ ու կրնանք ալ այս նոր քաղաքակրթութեան՝ «Արևմտեան լուսաւորութիւն» ըսել, որ բոլոր անցեալը պիտի գերազանցէ: Ժեօքարէ ԺՁԴ դարի անցումը՝ ուսմանց և արուեստից փառասոր հանգէս մ'է, ուր կ'սկսի

տրամաբանական մէթոտի անկումը աւելնալ: Քօզմ տէ Մէտիչի, որ գրքատուն մը հիմնած էր Լօրէնպեան անունով լուսաւորութեան պաշտպան յաջորդներ ունեցաւ, և անոնց օրով՝ շատ մը տաղանդներ ու համաճարներ ծնան, մարդկութեան փառքը աւելցնելու:

Միքէլ Անճէլօ, Ռաֆայէլ Սանցիօ, Լէոնարտօ տի Վինչի, Թիցիանօ և այլն, այ՛ մեծ արթիւթներն (artists) են, որ Ժեօքարէ ԺՁԴ դարերու միջոցին կ'իյնին և որոնք միշտ պիտի յիշուին՝ իրենց բնազնական տաղանդի պատճառաւ: Այս նկարիչները, որոնք նաև գիտութեանց հմուտ էին՝ սկսան բնութիւնը զննել, բնութիւնը օրինակել: Արուեստները անուղղակի նպաստամատոյց եղած են գիտութեան՝ աչք, ունիւն և յետք կը թելով ու մարդս իւր էֆէրտօ հանելով: Անոնց ժամանակակից են՝ Պաղիլ Վալանթինի քիմիագէտ, Տիւֆէյ և Օքէնհէյմ՝ նուազագէտք, Քարտան, Ֆէրրիօ, Թարթալիա, Վիլթա մաթէմատիկոս և շատ մը մանկավարժներ, ինչպէս Սիլվիուս, Սատօլէ, Վիթօրինօ տա ֆէլթրէ և այլն: Այս մարդերու ուսումները՝ բնազանցութենէ զերծ չէին անշուշտ, բայց յայտնի է թէ իրայն ճշմարտութեանց՝ ըսնք եղելութեանց սկողբունքները ծնած էին, իրենց արժէքը ցոյց տալու, հակակեր քաղաքակրթութիւն մը շինելու:

Ամերիկայ, Մամուլ, գիտութեանց ընդհանուր ծաւալ, դրական մէթոտի գերազանցութիւն, որով որքան էին շնորհի մէջ ճշմարտութիւն կը փնտռուէր՝ այս ամենը պատական կղերը զայրացուցած էր, ու Հռոմի կաթողիկէ, առաքելական և սուրբ եկեղեցին անոնց ներգործութեան դէմ կը մրցէր կրակով:

Թորքուէմաստ արդէն Ստյանիոյ մէջ, ուխտուն հա-

զար հոգի Հաւատաքննութեան ատեանէ անցուցած էր, անոնցմէ չորս—հինգ հազարը Հոգւոյն Սրբոյ շնորհիւ այրելով: Կաթառաքնութիւնը և կղերական եղեռնագործները, մինչև Քէրու և Մէքսիկա կ'երթային քրիստոնէութեան գեղեցկութիւնը . . . ցուցնելու:

Երբ ԺՁԴ դարը կը բացուի՝ ուրիշ բան չենք տեսներ բայց միայն ընդհանուր բողոք սոցիալութեան դէմ, ապստամբութիւն պատկն դէմ, և Լուտէրի մէջ է՝ որ այս բողոքական շարժումը պիտի անձնաւորի, ընկերային գեր մը խաղաղով:

«Հիւսան Որդւոյն» պէս՝ Լուտէր ալ (1483—1546) երկաթագործի մը տղան էր ու կ'ելէր քրիստոնէութիւնը տեսակ մը պարզութեան բերելու*: Լևոն ԺԴ պատկն ծախած ներողութեանց խայտառակութենէ սկսելով՝ Լուտէր ահագին հերձուած մը պատճառեց ու յանդգնեցաւ, իրեն դէմ ուղղուած բանադրանքի կոնդակ մը, Ռեիթէմպերիի հրապարակին վրայ այրելու: Զուինկ ու Քալվէն՝ զանազան տարբերութեամբ այս ապստամբութեան գործը շարունակեցին, այնպիսի քրիստոնէութեան մը ծնունդ տալով՝ որու հիմնական սկզբունքը անհատային քննութեան վրայ կը կայանար:

Բայց որքան որ մեծ ըլլայ այս կրօնական փոթորկի հանած աղմուկը՝ անի երկրորդական գեր մը ունի զրական մէթոսներու հաստատութեան մէջ: Պապականութենէ ելած՝ բողոքականութիւնը լեովի իւր մօրը ժառանգական միստիկութիւնը կը պարունակէ՝ ընդունելով միշտ այն Աւետարանի հեղինակութիւնը՝ որ ուրիշ բա-

*Jules Soury. — Etudes Historiques sur les Religions. Luther. Եր. 353—438:

բոյախօս զրբէ մը աւելի սրբազնութիւն չունէր բնա: Տեսեսային դիտակէտէ նայելով բողոքականութիւնը կըցաւ ընկերային, պիտանի ներգործութիւններ ունենալ, բայց ո և է մէթոս մը չի յայտնեց գիտութեան, և որ աւելին է՝ ինչպէս այն սխալներու մէջ՝ որ իւր հակաակորդները ունէին: Բնազանցական գրութիւն, սքոլական տրամաբանութիւն, հաւատոյ կոյր սկզբունք՝ ամենքն ալ կան լուտերականութեան մէջ, ու եթէ Հռոմ կրակով կը վիճէր՝ Քալվէն ևս, Միքայէլ Սէրվէ երևելի զիտուն կրօնաբանը կենդանի այրել աուաւ 1553ին Աստուածաբանական վիճի մ'առթիւ:

ԺՁԴ դարու փառքը՝ լուտերականութիւնը չէ անշուշտ, այլ այն գիտական յառաջդիմութիւնը՝ որ կը կատարուէր Էրազմնէն Ռեմոսի շնորհիւ:

Աղումպոսի գիւտէն սկսած* այս մեծ շարժումը օրէ օր կը զօրանար: Ովկիանի խուզարկու մեծ նաւաղներ, նոր նոր երկիրներ կը գտնէին: Մակէլան Բօրթուբալցին՝ առաջին անգամ հարաւային Ամերիկոյ ծայրէն կ'անցնի (1520) ու որքան որ ինքը կը զոհուի՝ իւր նաւերէ մին կը յաջողի հայրենիք հասնիլ, առաջին անգամ աշխարհէն շոքըլը դարձաւ:

«Երկրագունտը» այս դարու ուսման առարկան է. անոր ծովերը, հոյերը, ձևը գտնուած է. կը մնայ այս պունտին բուն դէրու, դէրը և շարժումը որոշել:

Ապէրնիի ու Վալիէ վրայ կը հասնին՝ այս բրոպլէմը լուծելու: Ուրիշ ամենամեծ հարուած մը պիտի դայ հին Աստուածաբանութեան գլխին: Երկնազանու-

*J. W. Draper. — Les Conflits de la Science et de la Religion. Գլ. 2.

Թիւնը հիներէ մշակուած՝ Պտղոմեան գրութեան ծնունդ առուած էր՝ ուր կոյր և սխալ ղնութիւններով*՝ երկիրս տարածութեան անշարժ կեդրոնը կ'ընդունէր և որու շուրջը կը դառնային արեւը ու մոլորակները : Երկրորդ դարու Արտղիոս Պտղոմէ յոյն աստղաբաշխէ յօրինուած՝ այս վատթար սիսթէմը այնքան աւելի կը ծառայէր մեր քրիստոնեայ իմաստակներու՝ որքան որ անով մարդս բուրբնութեան կեդրոնը եղած՝ արժանի կրնար երևիլ որ յատուկ Արարիչ մը ունենայ , ու անոր Միածինը վայելէ : Բայց շատ անուշ երազներ կան , որ դժբաղդաբար շին տեսեր : Այս յունական սիսթէմն ալ արդէն տարակուսելի մնացած՝ դիտուններէ հերքուած էր :

Նիկողայոս Կոպէրնիկ Բրուսիացին (1473-1543)՝ այս տարակուսելի կէտը կը վերաքննէ , նոր արեակեդրոնեան (heliocentrique) գրութիւն մը հիմնելով , ուր հիներու ըսածին ներհակ՝ Արեւը կեդրոն մ'էր ու երկիրս անոր շուրջը կը գաւնար : Բայց այն ատենի հաւածանքներու վախէն՝ Կոպէրնիկ չի կրցաւ իւր դաղափարները ու հաշիւները հրատարակել և իւր մահուանը անկողնոյն վրան է որ , զ'ըսեն , կարող եղաւ անի իւր գործը տպուած տեսնել :

Կալիլէ (1564-1642)՝ աւելի յանդուզն , այս նոր ճշմարտութեան պաշտպան կը կանգնի ու զանի բացէ բաց կը քարոզէ :

Բիզայի մէջ ծնած և Մէտիչիներու պաշտպանութեամբ մաթէմատիքի դասատու՝ Կալիլէ նաև մեծ ֆիզիքագէտ մ'էր ու երկրաչափ : Երբ իւր արեակեդրոնեան գրութիւնը սխաւ գաս տալ՝ հաւատարմնութեան սուր-

*C. Flammarion. — Histoire du Ciel. Գլ. Թ.

բերու զայրոյթը գրգռեցաւ քիչ մնաց որ նահատակուի : Ինչ րանէ , Սուրբ Գրոց ու եկեղեցւոյ զէմխօսիլ , երբ եկեղեցին երկիրը տիեզերիս կեդրոն կ'ընդունէր ու դանի անշարժ կը հաւատար . . . : Երկրի կեդրոնութիւնը ջրելը՝ նոր ու պիղծ գաղափարներու դուռ կը բանար , մարդիկ կ'սկսէին մտածել , թէ աշխարհս արարչութեան բովանդակութիւնը չէ և թէ աստուերու մէջ անի տոհմային յատուկ անուակախութիւն մը չունի : Նորանոր տարակոյտներ կուգային միասնա քրիստոնեաները գայթակղելու , ինչու մարդս , Աստուծոյ ընտրադոյն արարածը միայն եւորդ մտըրակին վրայ դասուի և ոչ արեւի , կամ աւելի պայծառ մտըրակներու մէջ : Եւ կամ թէ ամէն մոլորակները ևս մարդերով բնակեալ են՝ սիթէ անոնց ամէնու մէջ ալ Վիշնու մը կըմարդանայ իւր արարածները փրկելու համար . . . :

Բայց Կալիլէ իւր զործը կը շարունակէր : Զննութեան և հաշուի մէթոտներու աշակերտ՝ նոր դիտակ մը շինած էր անի և յաջողած էր Արամազդ մոլորակին արբանեակները տեսնելու (1610) : Աքօլական տգիտութիւնը այնքան թանձր էր տակաւին՝ որ Կալիլէ կը հաւածուէր այս արբանեակները տեսած ըլլելուն համար : Ինչ պէտք էր զանոնք աչտու փռնել , քանի որ տրամբանութեամբ ու մարտի շէն փռնուտեր : Միեզեռ Կալիլէ դիտակը առած , կը հրատարէր իւր ատենի սքօթականները որ զան արբանեակները նային՝ նոյն մեծ տօթթոյնները անդին կ'աշխատէին Գրոսկանայի Գուքար համոզելու թէ այնպիսի բան չիկայ երկիւնքը : Յաղթութիւնը վերջապէս Կալիլէի մնաց ու բոլոր ըսածները ստուգուեցան և աչտու յաղթեց մարին ու զբաշարանէր արանաբանութեան : Երկրիս շարժակախութեան վէճին մէջ ալ դարձեալ՝ Եւրոպն էր

մտածողը, զնայարանքն էր դատողը՝ եթէ կրնանք այսպէս ըսել, զի առանց անոնց՝ հեռաւորութիւն ու քանակութիւն չափելը անհնար է:

Պոլոմպոսի, Մակէլանի ու Վալիէի կրպարաւորին վեր արդի գիտական մէթոտներու հաստատութիւնը: Այս մէթոտը ուրիշ բան չէ՝ այլ «եսի ինքնախոյս զնսօղութեան մը եղանակը», որու սկզբունքն է՝ խղճի ներքին աշխարհը թողուլ ու ոչ-եսի արտաքին աշխարհին մէջ ճշմարտութիւնը փնտռել: Հեռի այն Յունական սիսթէմէ որ «ծանկիր զքեզ» կը պատուիրէր, ամէն քրիթէրինն Վերմէջը հաստատելով՝ այս ներածական մէթոտը մարդու անձէն կը հեռանար, հին ինքնաքննութեան դէմ բողոքելով:

ԺՁ? դարը՝ ալ լիովի բողոքականութեան դար մ'է: Լուսէր կը բողոքէ Պապին դէմ, գիտութիւնը կը բողոքէ տրամաբանութեան դէմ, աչքը կը բողոքէ սիւրիզմի դէմ, արևը կը բողոքէ երկրիս դէմ, եղելութիւնը կը բողոքէ խտնաներու դէմ . . . :

Մեծ դար մ'է այս դարը և տակաւին անոր շրջանի, անոր «հորիզոնի» մէջն ենք: Կրնայ ըսուիլ նաև, թէ սովորապէս գործածուած Վերածնութիւն (Renaissance) բառը սխալ է և կամ լոկ արուեստի կրպարականի: Գիտութեան զաւուժմանը մարդկութիւնը ոչ թէ կը վերածնէր, այլ իրօք չը ծնէր, աննախորդ զբաղան մէթոտի մը հասնելով:

Չենք կրնար հոս մի առ մի յիշել, բոլոր այն զխտերը՝ որոնք այս դարու ոչ թէ Վերածնութեան, այլ Նորածնութեան կը վերաբերին: Ընդհանուր տեսութիւն մը սփռելով՝ նորածին գիտական հանդէս մը կ'երևի հոն՝ իբրային ու բազմաճղի ուսումներու: Քէրէր (1571-

1631) մեծ դերմանացի աստղաբաշխը՝ որն այլն սիսթէմի երեք մեծ օրէնքները կը դասէ իւր անունը անմահացրնօղ: Լուիսի Լիլիօ և Գլաւիուս Եուլիական տօմարը կը փոխեն՝ նոր Գրիգորեան օրացոյցը հաստատելով (1582): Քլուզիուս, Վէսնէր, Ռէյ բուսաբանութիւնը առջև կը տանին, Վէզալի, Ֆալլօր, Էսթրաշ, Ամբրոսիոս Բարէ՝ անդամահաստութիւն և վիրաբուժութիւն կը մշակեն: Բարասէլս՝ հրատարակական քիմիա դաս կուտայ: Սէրվէ՝ ֆալվէնի նահատակը՝ արեան շրջագայութիւնը կը քարոզէ: Պէրնար ալ Բալիսի՝ երկրաբանութեան սիսթէմութիւն (initiative) մը կ'ընէ (1575), լեռներու վրայ գտնուած ծովային ժժմակները բնական կերպիւ բացատրելով: Սէպասթիէն ֆայօթ՝ մագնսագի (aiguille aimantée) ձուռօղութիւնը ցոյց կուտայ, հիւսիսային Ամերիկայի ուղեորութեանը մէջ: Քլօտ ալ Մօնթէվէրտէ (1590)՝ ձայնականութեան (tonalité) աստիճանները կ'որոշէ:

Այս գիւտերու քով՝ ընդհանուր հմտութեանց սէրը սկսած է ծաւալիլ և Սքալիչ (1555)՝ համադիտարան մը, ու Քալլըրէն և Նիքօ՝ բազրքեր կը յօրինեն և շատ մը թեսաւորոններ երեան կուգան, հին ու նոր դաղափարներով խառնուած: Նաբօրիի մէջ՝ ճեմարան մը կը հիմնուի (1560), ճօն Շթուրմ՝ Սթրասպուրկի մէջ մեծ դպրոց մը կը շինէ (1576), և մինչդեռ ասոնք Եւրոպայի մէջ կը կատարուէին՝ անդին նաւարկութիւնը կը շարունակէր աշխարհին մակերևոյթը որոնել, Հարաւային Ամերիկայ երկիրներու ծանօթանալով:

Այս ամէնը մէկ՝ հաւաքական և տիեզերական զարթումի մը փաստերն են: Երկրիս շարժական ըլլելը իմանալէ յետոյ, կարծես թէ մարդկութիւնն ալ սկսած է

շարժիչ: Զննական մեթոտը՝ դարերու մեծամարտութեանէ և հաղարար գիտնոց նահատակութենէ յետոյ, կու գար իւր դրօշը պարզելու: Բայց նոր մեթոտը նոր Օրկաննի մը պէտք ունի և Ֆրանսուա Պարօն (1561-1626) կ'ելլէ զանի յօրինելու:

Այս մեծ Անկիպոցին, որ Եղիսաբեթեան դարու պարծանքներէն մին է՝ Ներածութեան մեթոտը մասնաւորապէս մշակեց և շատ մը գիտական գործեր թողուց: Բայց ինչ որ ըլլան այս երկերու մեծութիւնը՝ սխալ է գիտական դպրոցի բացարձակ հիմնադիրը կոչել զանի*։ Արդէն կը տեսնուի պատմապէս, թէ գրական մեթոտը իրքան կոտորակաւոր ծնունդ մը ունի, դարերովու շատ մ'ուսումնականներու դործակցութեամբ շինուած: Ֆրանսուա Պարօն ալ այն վարպետներէ մին է, և անիրաւութիւն մը ըրած չենք ըլլար, եթէ «Novum Organum»ը ևս միւս մեծ երկասիրութեանց կարգը անցընենք՝ որոնք այս Նորածնութեան դարերու մէջ երեցան: Գիտականութիւնը օրէ օր կը յառաջանար, և Ֆրանսուա Պարօնի հետ կ'ստիպուինք ժՉԻ դարը թողուլ ու ժԷԴ դարը անցնիլ: Մեթոտի պատմութեան մէջ այս երկու երեք դարերը իրարու խառնուած են, ժԷԴ դարու շատ մը հանձարներ՝ կէս մը ժՉԻ մէջ կ'ապրին, ժՉԻ դարու իմաստուններ ալ կան ինչպէս Ալբիլէ, Բէբլէր, Պարօն կիսովի ժԷԴ դարու վերաբերող: Բայց այս բաժանումները թողլով, կրնանք ժԷԴ դարէ ի վեր եղած յառաջգիմութիւնը՝ մի և նոյն դպրոցի մէջ ամփոփել և անոր անունը տալ, Արեմաի «Գիտական Գպրոց», (Ecole Scientifique):

* J. W. Draper. — Hist. du Développ. Intellec. de l'Europe.

ԺԷԴ դարը կը բացուի՝ զիտութեան երկու նահատակի խարդիկներու լուսով, ճիւրտանօ Պրուսօ և Վանինի, որոնք Հռոմէական հալածանաց կը զոհուին: Բայց ալ հալածանքը պարսպ աշխատութիւն մ'էր, գիտական մեթոտը իւր արրունքին հասած՝ նորանոր ճշմարտութեանց ծնունդ կուտար, և մէկ նահատակի տեղ տասը գիտուն կը ծնէր: ԺԷԴ դարու նշանաւոր գիտնոց մէջ հատրտիք երեցողներէ են՝ Նէբիէ, Տէբարթ, Բապալ Նիւթըն, որոնք կուգային Ապպերնիկի, Ալբիլէի և Բէբլէրի յաջորդելու:

Նէբիէ (1550-1617) Սկովտիպցի՝ մաթէմատիքոս մ'էր և նոր եղանակ մը կը գտնէր, թուարանական դործողութիւնները համաօտելու: Թիւերու մասնաւոր կարգադրութեամբ մը*, որ չենք կրնար հոս յառաջ բերել՝ Նէբիէ կը յաջողէր Բաղմագատիւթիւնը Գումարումով, Բաժանումը Հանումով, Չօրութիւնները (Puissances) Բազմապատկութեամբ և Արմատները (Racines) Բաժանումով գտնելու: Տրամահաշիւ (Logarithmes) ըստեցաւ այս նոր մեթոտը՝ և աննախորդ գիւրութիւն մը բերաւ բոլոր թուային և մանաւանդ եռանկիւնաչափական ուսումներու: Ինչպէս որ շոգեշարժ մեքենաները, բանւորներու բազմութիւնը աւելցոցին՝ Տրամահաշիւը ևս թուարաններու բազմութիւնը տասնապատկեց՝ որոշումներու և համարներու մեթոտով: Այս մայսին գարձեալ գիտելու է, որ Յոյներէ ի վեր՝ մաթէմատիքական ուսումները նախադնաց (précur-

* F. Hofer. — Histoire des Mathématiques. ԳԷԴ Զ. Է. Ա. J. Dupuis. — Tables de Logarithmes (à 7 décimales). Ծ-

seur) դեր մ'ունեցած են, բոլոր յետագայ գիտութեանց ճանաչայ բանալով: Ժէշ գարու մեծ գիտնոց ամէնը դրեթէ մեծ թուադէտներ էին:

Ռընէ-Քարթէզիլու Տէքարթ (1596-1650)՝ Ֆրանսացի գիտուն մ'էր, մաթէմատիքի ու Ֆիզիքի հմուտ: Ջննական ու երկրաչափական գործեր թողուց, ալթէպրի, կոր գծերու (courbes), ցուցիչ թիւի (exposant) և լոյսի բեկման (refraction) վրայօր: Բայց ժէզուիթներու ներքև դաստիարակուած՝ Տէքարթ չիկրցաւ սքոլականութենէն զերծիլ ու իւր Մէթոտի ճառը չէ անշուշտ, զանի անմահացընօղը:

Պլէզ Բաւրալ (1623-1662)՝ Տէքարթի կը համնի ու անոր մէթոտը կը սիրէ: Կանխածին իմացականութեան մը տէր՝ Բաւրալ հաւանականութեան հաշիւներու (calcul des probabilités) սկզբնաւորութիւնը ըրաւ, Թորիչէլլիի փորձերը կրկնեց. օդի ծանրութիւնը կ'ընելու և ջրարաշխութեան ու մեքենականութեան նորանոր ստամներու միջամուխ եղաւ:

Իսահակ Նիւդըն (1642-1727)՝ Բրիտանիոյ մտքի փառքերէ մին, թէ մաթէմատիքոս էր և թէ Ֆիզիքագէտ ու աստղաբան: Ալթէպրի ու տարբերատու հաշուի (calcul différentiel) մասին ըրած գիտերէ զատ՝ զննական մէթոտի հրաշալի կարողութիւններ ցոյց տուաւ: Շատ կը յիշուի, անոր խնձորի մը անկումը տեսնելը, որմէ տիեզերային ձգողութեան կամ ծանրականութեան օրէնքը հանեց: Երկնի գնտոց սիրահար, Նիւդըն՝ լոյսի վերլուծութեան պարասպցաւ, Տեսաբանութեան (Optique) վրայ ընտիր գործեր թողլով:

Չենք կրնար ասոնց կարգ չանցընել նաև Հալլէյ (1656-1742)՝ որ Նիւդընի ժամանակակից՝ երկնի սն-

գունդները թափանցեց՝ շատ մը աստղային զննութիւններ բնելով: Փայլուն գիտաւոր մը գիտեց անի, որ 76 տարին անգամ մը մեզի կ'երեկի և որ 1944ի ատենները նորէն կ'սպասուի:

Այս մեծ մարդերը կատարեալ գիտուններ չէին անշուշտ: Հազիւ սքոլական դարերէ ելած՝ նոր մէթոտի աշակերտները չէին կրնար հին նախադաշարումներէ լիովի զերծիլ: Տէքարթ դեռ Յոյն էր, Բաւրալ՝ կրօնաբան, Նիւդըն ու Նէրիէ՝ անյայտ «Յայտնութեան» մը հատացօղ: Բայց ինչ որ ըլլան անոնց թերութիւնները՝ այս իմաստնոց գործերն եղան, մեր արդի մտածօրութեան շինօղները (facteurs):

Ժէշ գարու մէջ կրնանք առնել զննական մէթոտի երկու գլխաւոր միջոցներու ծնունդը, Հեռացոյցը և Մանրացոյցը կ'ուզենք ըսել, որոնց գիտը՝ Միտէլպուրիի, Չաքարիա Եանսէն ըսուած արուեստաւորին կը վերագրեն: Այս երկու գործիքները՝ սահմանուած էին հին մէթոտի հիմքը քանդելու: Անսահման թէք և անսահման փոքր կուգային իրապէս մեր մտքի հսկելի ու քննելի ըլլելու, ցուցնելով թէ իրութիւնը, կեանքը անհուն են, թէ բնութիւնը վերջ չունի և թէ «կեղծ» է անեցոյն:

Արդէն ժէշ գարը «համակենսային» տեսիլներու կը մօտենար և Սրինոզա (1672-1677)՝ բանթէական փիլիսոփայութեան մը ծնունդ տուաւ, որն որ ոչնուազ ձեւնտու պիտ' ըլլէր նոր վէճերու նոր գաղափարներու ծնելուն: Մարդերու մտածօրութեան եղանակը՝ ալ զգայարաններէ էին ու Լօք (1632-1704)՝ անոնց մէջ պիտի փնտռէր, բնածին (innée) կարծուած իտեաներու աղբիւրը: Ճշմարտութիւնը ստացական սո մ'է կ'զլած՝ կ'ու-

դար երկնապարզե բանականութիւնը ջնջելու, արտաքին բնութիւնն էր այն միակ շահմարանը, ուր կը դրանուէին մեր ուսմանց բոլոր քրիթէրիոնները:

Այս ամէնը գրեթէ միատեղ կրնան տեսնուիլ՝ Լէյպցնիճի մէջ, Լէյպցնիճի (1646-1716) արեղերական իմաստուն մ'էր, Լէյբժիբ ծնած, և որ իւր դարու բոլոր հմտութիւնը գրեթէ ամփոփեց: Մաթէմատիքի, Ֆիզիքի, օրէնսգրութեան և կրօնի տեղեակ՝ այս մեծ փիլիսոփայն կրցաւ ամէն ուսում մշակել, յատուկ սխմթէմ մը հաստատելով, ուր կ'ընդունէր, թէ ամէն բան «մնաղ» ըսուած պարզ գոյութիւններէ կը բաղկանայ:

Աւերոյիշեալ դիտուններու դարակից են՝ շատ մը ուրիշ իմաստուններ, զննական ու փորձառական մէթոտներու պաշտպան: Հոն կը տեսնենք Ռեժոմէր՝ որ լոյսի ինչ արագութեամբ քայելը կը դասէ (1673), Քասիւնի ըսուած աստղաբաշխները՝ զանազան գիւտերով բերելի, Կասէնտի (1592-1655)՝ փիլիսոփայ ու թուաբան, Օթօ Կուէրիք՝ օդահան գործի հնարող, Թոմաս Պրինէթ՝ երկրաբան, Բարէն՝ շոգեշարժութիւնը զննող, Լ'Օրթալ՝ քաջ մաթէմատիքոս, Թուրքփօր (1656-1708)՝ մեծ բուսաբան, Թորիչէլլի՝ Ֆիզիքագէտ ու ծանրաչափը հնարող (1643), Պայլ՝ մեծ սկեպտիկ, որ պատմային ու քննական բաղդիք մը կը յօրինէ (1697), հին նախապաշարմանց ասպակներ տալով:

Նորանոր ձեւմարաններ ու դիտական ընկերութիւններ կը հիմնուին այս դարու մէջ, որոնցմէ հռչակաւոր կը մնան դեռ՝ Լոնտօնի Արքայական Ընկերութիւնը (Royal Society, 1645), ու Բարիդի Աքատեմիան (1666): Կիւթաղնութիւնը առջև կ'երթար, ամէն ճիւղ ուսումնեբու մէջ և այն՝ գրեթէ ակամայ:

Բնալուծական և բուժային խնդիրները օրէ օր կը յուզուէին: Պէլէ՝ ջերմային (phlogistique) վարդապետութեան տարրերը բերած էր, շատ մը կենսային խնդիրներու ծնունդ տալով: Բժշկութիւնը իւր հին հոգևորական ու միտակ մէթոտը կը թողուր՝ բնական գեղերու մօտենալով: Հարվէյ (1578-1657) և Սիարնհէմ (1624-1689)՝ զննական բժշկութիւնը կը հաստատէին: Իւ մինչդեռ կը ըսուայաշտ ուսմիկը, հիւանդութեանց պատճառը երկնային անհասանելի կամք մը կարծէր և կ'ուզէր աղօթներով ու «փարասան»ներով տեսիլը բժշկել՝ քաճան Բէրուէն ու Պրազիլէն կու գար՝ իրական ու գիտական բժշկութեան ուժը ցուցնելու: «Գեղերու բարոյական յեղափոխութեան» մեծ արժէք չենք տար, բայց այն անշուք ու յամր աշխատողներն են անոնք՝ որ միաբերու ուղղութիւնը և դատողութեան եղանակը կը փոխեն:

Որքան որ այս դիտական եղելութիւնները կը յիշենք՝ ժէշ դարու ուսումնականութեան կատարը ցոյց տալով՝ մտնալու չէ դարձեալ, թէ այն ուսումնականութեան ստորոտները ծաղիլողը՝ գրականութիւնն է (littérature): Առանց Լուի ԺԴի դրական դարը, սնտարժ Գաղղիացոց պէս երկինք հանելու*՝ կրնայ ըսուիլ նաև, թէ նոյն ատենները Շէյքսպիրի Համլէթէն մինչև Մոլլէրի Թարթիւֆը՝ անթիւ բարոյական խնդիրներ յուզուեցան՝ գրականութեան միջոցաւ: Բօր-Բուաեալի (Port-Royal) կաճառը, այս դարէ կ'սկսի մանկավարժներու, քերթողներու ու պատմաբաններու բազմութիւն մը յատուջ

*Buckle. — History of Civilization in Englande. 4-րդ ր. Է. Գ.

բերել: Լեզուի ընտրողութիւնը զարդացած՝ օրէ՛ օր Եւրոպիոյ աշխարհաբարները կը ճոխայնէր ու Լատիններէն գրաբարը՝ պատարագի ու նըովքի գործածուելու կը մնար:

Այս դարու մէջ է նաև, որ օրագրութիւնը կը հաստատուի, Ֆրանսայի Կազէթան (Gazette de France) (1631) երևան կ'ելլէ, ու Ռամկէյ Սկոլտիացին ալ՝ Սղաղրութիւնը (Sténographie) կը գտնայ (1678), որ այնքան ծառայութիւններ պիտի ընէր ապագայի: Մէկ կողմէ Անկլիոյ Յեղափոխութիւնը, միւս կողմէ Լուի ԺՊ-ի ըրած հալածանքները, կրօնական քննութեանց և քաղաք-տնտեսային անթիւ խնդիրներու տեղի տուած էին ու ժողովրդային կեանքը սկսած էր զարդանալ: Մեծ Գաղթականութեանց (Système Colonial), վաճառականութեան և էնտիւսթրիի հաստատութիւն, Քէնէի (1694-1774) տնտեսային սկզբունքներու ծաղում, վարկի (crédit) տարածուիլ, բոլորն ալ ժէշ գարու պտուղներն են, երբ նաև Անկլիոյ Պանքան (1694) կը հաստատուի, ոչ միայն ղրամի՝ այլև ղրամային ուսմանց կեդրոն մը ղոյացնելով:

Մենք համառօտիւ ու կրճատելով կը խօսինք, բայց եթէ այս յիշուած կէտերու ամբողջ պատմութիւնը հաշուի առնենք՝ ղիւրաւ կրնայ տեսնուիլ, թէ հանրային մտքի գործօնէութեան անկիւնը (angle) որքան բացուած էր:

Անցնինք ուրեմն ժէշ գարու, որու մտային պատմութեան մէջ կը գտնուինք արդէն:

Ժէշ գարը պարզապէս շարունակութիւն մ'է, այն հանրաշարժ գիտականութեան՝ որ իւր նախորդին մէջ ղը տեսնուի: Ինչպէս որ կատք մը որքան քալէ՝ այն-

քան արագ ընթաց մը կ'ունենայ, ստացեալ շարժումը իրեն վրայ բարձուելով՝ նոյնպէս և ղիտական արղիւնքները համբարելի յատկութիւն մը ունին, որով անցեալը կը ղիզուի ու ապանի սերնդոց կ'երթայ իբրև ժառանգութիւն: Ասով՝ բոլոր ժէշ և ժէշ գարերու արղիւնքները կու ղային ժէշ գարու ծառայելու:

Ռամիկ պատմաղիտութիւնը, որ թագաւորներու նկարաղիրով կը ղարղի՝ կրնայ նաև ժէշ գարու քաղաքական կողմը միայն տեսնել՝ ու Ամերիկոյ և Ֆրանսայի յեղափոխութիւններով լեցնել ղանի: Բայց մտային պատմութեան աշակերտը՝ շատ աւելի ղերազանց ուսումներ կը ղանէ հոն, որ իրօք այս դարու պարծանքը կը կայացնեն:

Այս ուսմանց մէջ առաջին կարգը բունօղը ղարձեալ մաթէմատիքն է, բարձրաղոյն ուսում մը, առանց որոյ անկարելի է ղիտուն մ'ըլլալ: Տեսանք արդէն, որ թուային ուսումները՝ միշտ նախադնաց պաշտօն մը կը վարեն, այսպէս ալ ժէշ գարու մէթոտի մեծ ղրօշակիրները՝ մեծ մաթէմատիքոսներ են, որոնցմէ մասնաւորապէս կը յիշուին Պէրնոյլի, Էօլէր, Լամպէր, տ'Ալամպէր և Լակրանծ:

Պէրնոյլի եղբարք՝ երևելի Սուիս ընտանիքի մը ղաւակներն էին՝ ղէս մը ժէշ գարու վերաբերող: Յակուր Պէրնոյլի՝ տարբերատու հաշուօղութեան, ալմէկուր Պէրնոյլի՝ երկրաշափութեան մէջ: Բարիզի, Պէրլենի ու Բէթրպուրկի ճեմարաններու անղամ՝ ատոնք ժէշ գարու ղիտականութեան նպաստեցին, իրենց ժամանակակից ու ղրեթէ ղերակից ունենալով՝ Թայլը ու Ֆրանսուա Նիքօլ:

Իօլէր (1707-1783)՝ գերմայլիներու աշակերտ՝ շափաղիտական, մեքենական ու զանազան ֆիզիկի ճշմարտութեանց վրայ ընտիր գործեր թողուց, «վերլուծական մէթոտը» իւր յետին սահմաններու մէջ քշելով։

Լամպէր (1718-1777) ևս՝ երկրաչափ ու աստղաբան՝ եռակիւնաչափութեան և ուժականութեան (dynamisme) պարասկեցաւ։ նոյնպէս և տ՛Ալամպէր (1717-1783) որոնք Լա Կրանտի (1736-1813) աշխատութիւնը դիւրացուցին։ Իսկ այս ետքինը այնքան մեծ թուային հանճար մ'էր՝ որու համար «մաթեմաթիքի գիտութեանց ամենարարձր բուրգն է», կ'ըսէր Նաբոլէոն։

Ասոնց քով՝ աստղագիտութիւնը ետ չի մնաց բնաւ ու եթէ Նիւդըն, Հալլէյ ժե՛ք գարու մէջ կը մուռնին՝ անոնց կը յաջորդեն Հէրշել, Լարլաս ու Լալանտ։

Ռիչեամ՝ Հէրշել (1738-1822)՝ Հանովէր կը ծնի ու Անկիւա կ'ապրի՝ երկնազննութեան վարպետներէ մին ըլլելով։ Անի կրցաւ 12 մէթրօ երկայնութեամբ հեռագիտակ մը շինել (1774) ու անով երկնի անեղրութեան մէջ սուղիլ։ Ռւրանոն մոլորակը գտաւ Հէրշել (1781), ինչպէս նաև Արոնոսի արբանեակներու երկուքը։ Բայց ինչ որ անոր հանճարը կը յայտնէ՝ Մէգաստղերու (Nébuleuses) վերլուծութիւնն է և մեր արեւի գրութեան շարժական ըլլելը նշմարելը։ Ինչպէս որ Կալիլէ բացատրեց, թէ երկր՝ կը տեղափոխի և լուսնին հետ արեւին շուրջը կը գառնայ՝ նոյնպէս Հէրշել իմացուց, թէ արեւ ևս կը տեղափոխուի ու մոլորակներուն հետ խմբովն՝ Հէրքիւլ համաստեղութեան շուրջը կը գառնայ*։ Ալ երևակայելու է ուր կը մնար

*A. de Humboldt — Cosmos. Հարր Ս. Էրե. 93 և շար.

մեր երկրագնտի ազնուականութիւնը* և ուր կը մնար կրօններու մարդակեցիկոնեան (anthropocentrique) երազը . . .

Հէրշել՝ Լօնաօնի Արքայական Ընկերութեան փառքերէ մին եղաւ և անմահ գործեր թողուց, լոյսի և աստղերու վրայ։

Միմոն Լարլաս (1749-1827) ալ՝ Նիւդընի տիեզերային ձգողութեան դրութիւնը կատարելագործեց, երկրաչափական փաստերով։ Անոր գրքերէ մասնաւորապէս կը յիշուին «Ներկային մեքենականութիւնը» (Mécanique Celeste), «Աշխարհի սիսթեմի ցոյցը» և այլն և այլն։ Այս գործերու մէջ Լարլաս՝ համաշխարհական արարչութեան գործը կը նկարագրէ, բնական ուժերու միջոցաւ, ցուցնելով թէ սարածութեան խմբը՝ նոյն քառանկան մեգաստղային խմբն է, որմէ շինուած են արեւը, մոլորակները և ասոնց արբանեակները։

Լալանտ ևս (1732-1807)՝ ոչ նուազ արդիւնք ունեցաւ երկնագիտական մէթոտի։ Քառասունուվեց օտարի քօլէժ աը Գրանսի մէջ դասատու՝ աստղերու, խաւարման, լուսնի և այլ երևոյթներու վրայ ընտիր գործեր թողուց։

Աստղագիտական ուսումները մօտէն կապուած են ֆիզիքական ուսումներու, ասով ժե՛ք գարու մէջ ֆիզիքի ճիւղերը մասնաւորապէս առջև դացին։ Պրատիկ Անկլացին՝ Լոյսի խոտորումը (abberation) (1727) և երկրային՝ Լոյսի խոտորումը (aberration) (1727) և երկրի ճօճումը (nutatation) (1747) գտաւ, Ռեոմիւր, Քասրէնհէյթ, Հէյլը, Միւլէնպրօք՝ ջերմաբանութեան

*Arago. — Leçons d'Astronomie. 7րդ դասարանը։

օրէնքները գննեցին, որոնց հետ կրնանք յիշել նաև Բրոֆօրտ, Ուիլքս, Պէլք* և ուրիշներ: Լսօլարա- նութիւնը (acoustique) Սուլէօրի, Թայլըրի և Պեր- նույլիներու ձեռքը կը կատարելագործուէր: Ելեկտրա- կանութիւնը կուգար նոր երևոյթներ ցուցնելու, Վալ- վանի (1737-1795) և Վօլթա (1745-1826)՝ ելեկ- տրական մարտկոցներ կը շինեն ու Ֆրանքլին (1706- 1790)՝ շանթածիզը կը գտնէ, ցուցնելով թէ հինե- րու պաշտած կայծակը, (որ Աստուծոյ սեպհական զէնքն էր), կրնայ մարդերէ զսպուիլ: Վրօնային մէթոտի խար- դախութիւնները կ'իյնէին և Մօնկօլֆիէ կուգար օդա- պարիկի միջոցաւ (1783) երկին ելլելու, սպառնալով օր մը քէրովէից եօթերորդ երկինը հասնելու. . . .

Քիմիական մէթոտները ֆիզիքականէն վար չի մնա- ցին: Տարրալուծութիւնը իրեն օժանդակ ունեցաւ ֆի- զերական ուժերը, որոնք սկսած էին բռնուիլ ու գործ- ածուիլ: Շատերու մէջէ՝ կրնանք յիշել Ռիխթեր գեր- մանացին, որ ԺԸԴ դարու մէջ՝ քիմիական համեմատու- թեան (proportion chimiques) կը պարապի, Ժէոֆրէ՝ տարրերու խնամութեան (affinité) ցուցակներ կը շինէ (1718, Պօէրհալ Լոյսի և ջերմութեան օրէնքները և Հէյլը (1724) ու Պէլք (1756)՝ կազերը իրենց գննու- թեան առարկայ կ'առնուն: Քէվլանտշ (1731-1810)՝ ջրածին (hydrogène) կազը, և Բրիսթլէյ (1733- 1804)՝ թթուածին (oxygène) կազը կը գտնեն: Ասոնց ժամանակակից են Շէէլ (1773-1786)՝ բլորը դանօ- ղը, և մանաւանդ Լավուազիէ (1743-1794)՝ որ հիմն ի վեր նորոգեց բոլոր քիմիայի տարրացոյց անուանա-

*Bäckle. — Hist. of Civiliz. in England. Հորթ Գ. Կ. Ե.

կոչութիւնը (nomenclature chimique), հին «ալքի- միայի» բառերը թողլով ու դիտական անուններ շինե- լով: Այս գծբաղը քիմիադէտը՝ որ 1794ի յեղափոխա- կանները ղլխատեցիցին՝ Սթահլի դրութիւնը սրբադած էր, այրումի (combustion) երևոյթները բացատրելով:

Տարրադիտութեան բերած մէթոտի օգուտները ան- հաշուելի բաներ են: Քիմիական լայն է, որ աչեբը կը բա- նայ ու արամբանութիւնը կը գոցէ՝ կոչ հասարէ իսկ բոլորովն ջնջելով. . . . Անի է, որ հիներու հրեշտակաց ու սա- տանայի տեղ՝ կը բերէ տարրերը և անոնց բաղկացու- թիւնները, «նոր բացատրութիւններ»՝ որոնք մտային աշխարհը կերպարանափոխ ըրին ու դեռ պիտի ընեն: Եւ իրօք, եթէ կուպաշտ դարերու բաշխարհութեան տեղ, արդի բաշխարհութիւնը գնես՝ կ'ունենաս բոլոր այն նոր փիլիսոփայութիւնը՝ որ մեր քաղաքակրթութիւ- նը կը յատկանիշէ:

ԺԸԴ դարը մեծ դար մ'է ու անոր զրական կողմը կը նսեմանայ, եթէ բաղդատես զանի անոր զիտական մե- ծութեանը հետ: Ֆրանսայի ու Ամերիկոյ յեղափոխա- կաններէ շատ աւելի մեծ՝ էլէկտրութիւնը, Ռեֆորմէնը, Ջր-ձիւնը, աղբը այն մեծ Նորաձեւողներն են (Réforma- teurs) որոնք իմաստութեան նոր դարադուխ մը բա- ցին: Այս անխօսիկ տարրերն եղան, նորանոր համոզ- մանց զարգացումը առթող՝ երկրաբանական և կենդա- նաբանական բացատրութեանց խնդիրները յուզելով:

Պիւֆօն (1707-1788), Գիւվիէ (1769-1832), Լամարք (1744-1819) և մանաւանդ Պիշա (1771- 1802)* այն գլխաւոր անուններն են՝ որ միշտ պիտի

*Bichat — Recherches Physiologiques sur la Vie et la Mort

յիշուին, ԹԸՂ գարու մթնոսի վարպետներու կարգէ :
 Հողերու և փոսայիններու (fossiles) քննութիւններէ, մինչև
 բնախօսութիւն (physiologie)՝ այս մեծ զգնօրէն-
 րը՝ ամէն ինչ հետազօտեցին ընտիր դործեր թողա-
 լով՝ որոնց վրայ չենք կրնար երկարել : Շատ մը ու-
 ըիշ գիտուններ ալ կան ասոնց հետ, ինչպէս Կուէ-
 թար՝ որ առաջին երկրաբանական տախտակը շինեց
 (1746), Հիւզըն և Վէրնէր՝ որ հրային և Զրային կազ-
 մութեանց վրայ պարասեցան* :

Գործարանաւոր և կամ թէ ըսենք օրկանաւոր էակ-
 ներու (êtres organisés) ուսումը առաջ գնաց, Կրիու՝
 բոյսերու ճննդական գործարանները զննեց, Կէօթէ
 (1749-1832)՝ որ որքան որ բանաստեղծ՝ այնքան ալ
 մեծ բուսարան մ'էր, զիտեց թէ գերեւը բոլոր բուսա-
 յին էակներու նախատիպ ձևն է : Լինէոս Շուէտցին
 (1707-1778)՝ բոյսերու մթնոսիկ գասակարդութիւն
 մը յօրինեց, բուսաբանական լեզու մը շինելով, որու
 վրայ կրնանք յաւելուլ նաև Թիւսիէօի (1748-1836)
 դասակարգութիւնը :

Գործարանաւոր մարմնոց ուսումները, մէկ կողմէ դէպի
 մարդկային բնախօսութեան և բժշկութեան ուսմանց կա-
 ու ճնորդէին : Հալլէր (1708-1777)՝ ջրերու զրդու-
 թեան (irritabilité) յատկութիւնը սկսաւ զննել՝ բու-
 ժեւոյ արուեստը բնախօսութեան ուսումի ներքեւելով :
 Պլումէնպախ, Վիլհելմ Գլուկեր, Քիւլլէն, Հընթըր բժշկու-
 թեան զանազան ճիւղերը կը սրբադրեն, կը կատարե-
 լադործեն* : Գաղղիոյ Վիրարուժական ճեմարանը կը
 հաստատուի (1731) և Էտուար ճէննէր, 1776ին պա-

տուատը կը գտնէ : Կովի թարախով՝ ծաղկի հիւան-
 դութենէ միլիօնաւոր մարդեր ազատեց : Ծաղկի հի-
 ւանդութիւնը, որ անողոք բան մ'էր եղած և որու հա-
 մար, պարսպ տեղը զանազան սուրբեր բարեխօս բունուած
 էին՝ ճէննէրի զիւտով միայն քիչ մը կը թեթեւար :

Անգամ մը ևս ուսմիկ աւելապաշտութիւնը կը տեսնէր,
 թէ ինչ աննընդի յանցանք է, սուրբերու և նուսխա-
 ներու փարիլ ու զիտական ճշմարտութիւնները արհա-
 մարհել :

Եթէ այս մասնաւոր զիտութեանց պատմութիւնը թո-
 ղունք ու ԹԸՂ գարու փիլիսոփայական ողին նայինք՝ հսն
 ալ սիտի տեսնենք ինչ որ այն դարը կը յատկանիչէ՝
 իրականութեան ու հակակշիւր գրութեանց զաղափար-
 ներ :

Վօլթէր (1694-1778)՝ որ բոլոր ԹԸՂ դարը կը
 լեցնէ իւր հսկայութեամբը՝ մտային Տիտան մ'է և հանր-
 րնիկալ իմացականութեան տէր մէկը : Գիտութիւն չի
 մնաց որ չի ճաշակէ, և նախապաշարուժ չի մնաց որու
 վրայ չի խօսի իւր հեղինական, յղիուն սճալը : Վօլ-
 թէր, Տիտո, Գլամպէր՝ այն մեծ հեղինակներն են,
 որոնց ներշունչովը գրուեցաւ մեծ Համալիտարանը (33
 հատոր, 1731-1780) և որ Փրէթերիկոսի ու Կատա-
 ըրինէի գարուն իմաստութիւնը կը բովանդակէ :

Ասոնց հետ պէտք է յիշուին նաև Քանթ (1724-
 1804), և մանտանդ Մօնթէպիէօ (1689-1755), ու
 Քօնտորսէ (1743-1794), որոնք շատ մը ընկերային
 ինդիւրներ յուղեցին և որոնց համազօր մենքը խառնուե-
 ցան 1789ի յեղափոխութեան :

Քրանսայի այս մեծ շարժումն ալ անշուշտ՝ ԹԸՂ դա-
 րու մեծ եղելութիւններէ մին է, բայց չենք կրնար ա-

*Buckle. — Hist. of Civiliz. in England. Հատոր Գ. էլ. Ե.

նոր վրայ երկարելու քաղաքական նկատողութեանց գալ : Մեր արդի գիտակէտէ՛ անի անորոշ սկսողութիւն մ'էր Քընկերային գիտութեանց՝ սկզբունքներու , նոր ուսում մը՝ որ ժԹԷ դարու մէջ պիտի ձևատի : Քրանսայի յեղափոխութիւնը՝ շատ մը յունական խեղանքեր կը պարունակէ , որոնք կրնան հաւաքարձական երեւոյթներ համարուիլ , բայց ամենը մէկ առնելով՝ անի նոր համազումներու արտայայտութիւն մ'եղաւ և գիտականութեան իսկ ծառայեց : Այս մասին՝ պէտք է յիշենք Մէթրոի տասնորդական գրութիւնը (Système Métrique décimal) , որ Քրանսայի Սահմանադիր ժողովի հրամանաւ (1790) կատարուեցաւ , ինը սարուան մէջ : Երկրագնդի շրջագծի 40 միլիոներորդ մասը , իբրև մէկութիւն (unité) առին Քրանսայի գիտունները , նոր ուժ մը ևս աւելցնելով՝ արտաքին աշխարհի հեղինակութեան :

Ար ցառինք որ ստիպուած ենք համառօտակի անցնելու մեծ պատմային եղելութիւններ կրճատել : ԺԷԷ դարը և անոր նախորդ երկու երեք դարերը համառօտելը՝ զանոնք նսեմացնել ըսէ՛ նաև զանոնք հեղինակէ : Բայց չենք կրնար մեր գործի նեղ սահմանը աւելի բանալ , երբ մանաւանդ ժԹԷ դարը կը մնայ դեռ գրելի :

Տասնութներորդ դարը կը բացուի ուրեմն , մեծ մասամբ Քրանսայի գիտաց ներշնչում : Լակրանձ , Աօլթի , Ալպլանի , Պերթուէ , Հէրշլ , Լաբլաս , Շամբօլիօն , Մօնժ՝ այն սահորդող (leader) գիտուններն են , որ այս դարու մէջ պիտի մեռնին , նախորդ քաղաքակրթութեանց արդիւնքները մեզի յանձնելով :

Յոլորդին շփոթուած ենք մեր ատենի պատմութիւնը ընելու : Այնքան մեծ է դարուս մտաւորական շարժումը՝ որ զանի համառօտելը իսկ անկարելի է : Հինգ

հազար տարուան քաղաքակրթութեան մը՝ արտադրով (résultante)՝ անօրինակ կերպարան մը կ'առնու անի , ու զիսնոց , զիւտերու , հնարի ու ճշմարտութեանց հազին հեղեղատ մը , լուսոյ աղբիւր մը կ'սկսի Եւրոպիոյ վրայ թափիլ : Գերագոյն ոսկեգարի մը աւետան է այն , որ անցեալի հաւաքական ուժերը պիտի դան ժԹԷ դարու դերազանցութիւնը շինելու :

Երկար մըցու մներով պատրաստուած , Քրանսա , Գերմանիա , Անկլիա , Ամերիկա այն մեծ դերակիրներն են՝ որոնք գիտութեան սուրբ հուրը անշէջ պիտի պահեն :

Եթէ Եւրոպիոյ ստորին մակերեւոյթի վրայ պայտականութիւնը , ուսմութիւնը և քրիստոնէութիւնը դեռ կ'առնին՝ անոր վերնագաւառները գիտականութեան բազուկը կը տրեէ , Զննական ու Փորձարարական (Expérimentale) մէթոտներու աջակցութեամբ : Այլ մէթոտը բոլորովին իւր ուղղութիւնը փոխած է : Մինչդեռ հնութեան համար ուսման սկզբնակէտը էն էր (le moi)՝ նորերու համար՝ ուսման սկզբնակէտը ոչ-էն է (le non-moi) : Հիները Բնահայ մէթոտի մը կը հետևէին , ճշմարտութիւնը մարդու մէջ փնտռելով՝ նորերը Բնահայ ուղղութեան մը կ'երթան , ճշմարտութիւնը մարդէ գուր հարտատելով : Այս շրջափոխութեան տարբերութիւնը այնքան մեծ է՝ որ մէթոտը արամպծապէս հակադիր ուղղութիւն մ'առած կը սեպուի : Որքան սխալ է սուրեմն , տեսակ մը սկեպտիկ պատմագէտներու հետ՝ ներկան միշտ անցեալի պատկերը համարիլ և մարդկութեան ընթացքը՝ կ'ընդ շրջագծի մը վրայ առնուլ : Ինչ որ ըլլան հիներու գիտերը և կարողութիւնը՝ անոնք երբէք մեր ատենի գիտութիւնները չի ձանձջան : ԺԹԷ դարու գիտութեանց հանդէսը դարձեալ մա-

Եւ մասթիքի ու անոր յարակից երկնագնահասան ուսումնե-
րով կը բացուի և ուր կը տեսնուին Արակո, Լըվէ-
րիէ, Հիւկինզ, Պապինէ, Սէքքի և շատ մը ուրիշ
աստղագէտ իմաստուններ: Թուային ու ալճէպրական
գործողութիւնները այն աստիճանի կատարելագործուած
կին, և հաւասարութեանց (équation) մէթոտը այնքան
մշակուած՝ որ եկնի ահեղ մարմիններու չափը, ձեւը և
շարժումը աւստորաւայրի (lieux communs) տեղեկու-
թիւններ եղան: Այսպիսի ալճէպրի ու Ներածութեան
օգնութիւնով է որ՝ Լըվէրիէ (1811-1877)՝ կըցա-
նեւան մոլորակի գոյութիւնը աւտեւ առանց ուղղակի
զանի տեսած ըլլելու (1846):

Ամերիկացոց տրուած էր թէ՛ և՛ մեր ատենի ամենէ
մեծ գիտակը ունենալ ու Արէսի (Mars) երկու արբա-
նեակները գտնել (1877), որոնք դեռ աներևոյթ կը
ճային:

Բայց ինչ որ ժիւր գարը կը յատկանիչէ՝ Ֆիլիքա-
կան ուսումներն են*, որոնք սերտ կապակցութիւն մը
ունին մասթեմաթիքի: Նորանոր գիտնոց խումբեր եկան
«ուժականութեան» ջերմութեան, լոյսի ու ելեկտրու-
թեան օրէնքները ուսանելու:

Ջերմաբանութիւնը (thérmologie)՝ մասնաւորապէս
դարգացման ասպարէզ մը ունեցաւ: Բարէնի, Ռաթի
և շատ մը ուրիշ մեքենադիտաց հանձարի հետամուտ՝
Ֆիւլթըն Ամերիկացին 1807ին շոգեջուր և Սթիւարն
Ընկերացին 1829ին շոգեկաթը հնարեցին, ջերմու-
թեան ուժը և անոր բրաթիք կիրառութիւնը ցոյց տա-

*Յե. Գարրէ, Pouillet, Ganot, Boutan et d'Almeida և ուրիշք:

ըով: Արիկա մեծ քայլ մ'էր ջերմային ու մեքենական
օրինաց կազմակերպութեան, որ Պլէք Սկովտայինն ի վեր
կ'ուսուէր:

Այս մասին՝ բնագէտ-մասթեմաթիքոսներ յառաջան-
ցան և ցոյց տուին, թէ գոյութիւն ըստածը շարժումն
կը վերածուի և շարժումը դարձեալ գոյութիւն յառաջ
կը բերէ, և թէ երկուքին ալ հոմերաշխութիւնը՝ նոյն
հաւասար չափի կը ներքին: Ասկէ ծնաւ «Ջերմութեան
մեքենական թէորիան» (Théorie mécanique de la cha-
leur) որ այնքան օգնեց դրական մէթոտներու հաստա-
տութեան: Ջերմութի (calorie) չափը կը գտնուէր* ու
բնութեան ամենամեծ զօրութիւններէ մին՝ կու գար իւր
կադանիքը յայտնելու: Այս ուսումը՝ որու պարագե-
ցան Թիտուր, Հիլն, Մէյէր, Ժուլ, Կալարէ և շատ
ուրիշներ՝ այնպէս ըրաւ՝ որ ջերմութեան գործածութիւ-
նը մարդու իշխանութեան տակ ձգեց, ինչպէս և ժիւր
դարը՝ Մարդու Տիրոջութեան զարն է:

Բայց ջերմաշարժութեան մասի եղած զիւտը՝ պիտի
միս ուժերու ալ փոխադրուէր, և որովհետեւ ամէն ֆի-
զիքական ուժերը մէկ ընտանիք կը կազմեն ու իրարու՝
հոմերաշխութիւն ունին՝ գիտունները ելան նաև ցուցը-
նելու՝ թէ բնութեան ամէն ուժերը իրարու հետ հա-
մադօր են, և թէ անոնք փոխանակ ապէքտուելու կամ
սպասելու՝ իրարու մէջ կը յետադարձուին: Ասկէ ծնաւ
«Ուժերու համազօրութեանց թէորիան» (Théorie
de l'Equivalence des Forces), որ դրական փիլի-

*J. Gavarret. — Phénomènes Physiques de la Vie. Եր. 33—72,
†A. Secchi. — L'Unité des Forces Physiques. Կի. 5—77.
‡J. Drysdale. — Life and the Equivalence of Force. 2—.

ստփայտ թնան մը հիմերը կը նետէր ակամայ՝ Լըրիմեան արարչագործութիւնը հերքելով:

Հնութիւնը նշմարած էր, թէ Կէլթերը ոչ կ'աւելնայ և ոչ կը պակսի այլ կը փոխուի, արդի դիտուններն ալ ցոյց տուին, թէ աշուղ ևս ոչ կ'աւելնայ և ոչ կը պակսի այլ կը փոխուի*, և թէ իրերու սկիզբն ու վերջը մը դաւանիլը սղայութիւն է: Պիտիւնէր, Վօլտըքթ, Հէլմօլտ, Տէրբէց, Բէնեօ, Եանսէն և վերը յիշուած Թինտալ ու միւս դիտունները՝ այս ֆիզիքական ճշմարտութեանց ծառայեցին և որոնցմէ շատերը դեռ կենդանի՝ իրենց հակադերային մեթոսի գործը կը շարունակեն:

Եսի Կէլթերն տրամաբանական աշխարհի մթութեան վերահասու՝ այս մեծ մարդերը՝ իրենց բոլոր խելքը՝ աբորտի աշխարհի էլեւթաբեանց դարձուցին, աշխարհ մը որ դեռ հազիւ իւր գանձերը կը յայտնէր: Բնութեան Իսիօր՝ սկսած էր իւր կրօնային վարչամակը բանալ, և նոր նոր կ'իմանային՝ թէ հազարաւոր տարիներէ ի վեր պաշտուած Արեւ ինչ է: Զերմարանութեան հետ՝ Լուսարանութիւնը ևս մասնաւորապէս առջև դնաց: Ի բաց առեալ Տակերի լուսանկարի զիտը (1838), որ գրեթէ էնտիւսթրիի անցած է՝ շատ ուրիշ հրաշալի գիւտեր ու զնութիւններ եղան, որոնց ամենէ գեղեցիկն է կրնանք ըսել՝ լոյսի և կամ Հայլակի վերլուծութիւն (Analyse Spectrale) ըսուածը:

Պրատնհօֆեր գիտած էր, թէ լոյսի բեկման յայտնած եօթը դոյներուն մէջ՝ շատ մը մութ կամ լուսա-

ւոր շերտեր (raies)* կ'երևին, որոնց բացատրութիւնը չի կար: Բայց Բիրշօֆ և Պոնսէն յաջողեցան գտնելու, թէ անոնք լոյսի ալեաց մէջ ի կախ գտնուող մետաղներու շաբը կամ փայլունութիւնն են (1860) և նոր մեթոս մը ձեռք ձղեցին՝ լոյսի սլարունակութիւնը վերլուծելու ու անոր մէջի ամենափոքր քանակութիւն ունեցող մետաղներու գոյութիւնը ստուղելու համար:

Ասով կրցան ոչ միայն մեր լոյսերը՝ այլև Արևի ու միլիօնաւոր մղոն հեռի գտնուող աստղերու ու գիսաւորներու լոյսերը վերլուծել, այն հեռաւոր դաւաներու մէջի մետաղներու թիւր ու տեսակը իմանալ: Այս հրաշալի գիւտը ցոյց տուաւ, թէ մեր տեսած բնութեան բոլոր ճամաշխարհային խմորը՝ նոյն նիւթն է, նոյն տարրերով շաղուած և նոյն ուժերէ տնօրինուած:

Լոյսի գիտութիւնը և տեսարանութիւնը շատ ուրիշ օրէնքներով ալ կը հարստանար, ուր անոն ձգած են Մէլլոնի, Լիէտիկ, Մաքս Շալմ, Բիւհն, Պորլ, Տալզըն և ուրիշներ և որոնց գործերը անկարելի է հոս յիշել:

Այս ուսումը վար չէր մնար ելեկտրութիւնը, որ հրաշքէ հրաշք քալելու սահմանուած կ'երևի: Աւերոյի շեշալ գիտուններու վրայ կրնանք շատ ուրիշ անուններ յատուել. Ամբեր, Գարատէյ, Մաթէուչի, Էօրսթէտ, Բիւմբօրֆ (1803-1877), Կրով, Տարիէլ, Ռօլասթրն և այլն որոնք ելեկտրային փորձերը յատաջ մղեցին: Անթիւ գիւտեր անդի ունեցան այս մասին, որոնցմէ անկարելի է մոռնալ Հէլեգրաֆը (télégraphe), Հէլեֆոնը (téléphone) և Չալեֆոնը (phonographe) .

*Louis Büchner. — Force et Matière. Եր. 68 և 76.
†C. Flammarion. — Les Terres du Ciel. Գէր Բ. Էր Դ.
J. Norman Lockyer. — Studies in Spectrum Analysis.

*Ganot — Traité de Physique. 117 գլուխ 117:

մեծ եղելութիւններ՝ որոնց նկատմամբ անուն ձգած են Ուիթսթըն (1841), Կոս, Վարէյ, Մորս, Բէու, Պէլ, Էտիսըն :

Ֆիզիքական ուսումները անկողնի կապեր ունին քիմիական խնդիրներու, ասով դարուս բնալուծութիւնը և սահագին քայլեր ըրաւ : Նիւթաբնական մէթոտի աշակերտները՝ շատ մը «տարրեր» կամ պարզ մարմիններ դտան, որոց թիւը հիմա մինչև Յէի կը հասնի*, և որոնցմէ շինուած են բոլոր բնութեան աւարկանները : Արդէն հինքու շորս տարրերը դադրած էին այս անունը կրելէ և անոնց կը յաջորդէին նորեր՝ հաստատ քիմիական օրէնքներու յայտարար : Հայլակի վերլուծութիւնը՝ նոր եղանակ մը կը բերէր նոր տարրեր դտանելու, անով Գրուքս՝ Ֆալլեոնը, և Լըբօք՝ Կալլեոնը կը դանէին :

Մեր սերունդի դատողութեան հիմնըն են այս «տարրերը» և անոնց կը պարտաւորինք այն համոզման ուժը՝ որ մեր լուսաւորութեան խարխիսն է : Գարուս քիմիան իւր յաղթական արշաւը կը շարունակէ ու անբոճարուշաւը կամ անօրկան մարմիններէ՝ քործարանաւոր մարմիններու կ'անցնի : Քիմիադէաները կ'սկսին ոչ միայն դոել, լուծել՝ այլև համարել վերաշինող բնալուծութեան (synthèse chimique) մը հասնելով† : Թիգարը՝ քիմիադէաներու անթուութիւն մը կը պարունակէ, որոնցմէ են Ֆարստէյ, Տալսդըն, Կէյ-Լիւսաք, Տիւմա, Մարտիոթի, Բլոա Պէրնար, Լիէպիկ :

*Prof. Odling. F. R. S. — Royal Inst. Lectures. 22 4-1-1878.

†Berthelot. — La Synthèse Chimique. 44 5-1-1878.

Մածանոթի, Բիքթէ, Քայլթէ, Բոլսըն ալ իրազնին մէթոտի վարպետներ՝ ասոնք յաջողեցան բնութեան չրածը ընել, կազեր հեղուկել (liquéfaction des gaz), շատ մը ուրիշ գիտական հրաշներու հասնիլ :

Վերոյիշեալ քիմիադէաներու մեծ մասը՝ նաև էրրև բնախօս կը յիշուին, զի դարուս բնախօսութիւնը լիովին քիմիական ուսումներու միացաւ : Բազմաժամար բնալուծութեան մը աւթած գիւրութիւնները, մանրացոյց բայց իրօք «անհունացոյց» գործիքի ստացած կատարելութիւնները այնպէս ըրին՝ որ օրկանաւոր էակներու աշխարհը՝ զնական ու երբեմն իսկ փորձաւական մէթոտներու տակ անցաւ* : Գարուս բնախօսները սկսան «ապրող» էակներու կադմը իմանալ, և անոնց կենսաբանալին (Biologique) գործօղութիւնները, սերմերը, հունտերը (germes), խցիկները (cellules), հիւսուածոյքը (tissus) և այլն գննել : Այս մտին՝ Պիշա, Ֆլուրանս, Բասթէօր, Բուշէ, Բարրընթըր, Հըքսլէյ, (հարիւրաւոր մեծ բնախօսներէ սլատահար ասոնք կը յիշենք), երեկի հանդիսացան և իրենց օրով՝ Սաղմաբանութիւնը (Embryologie), կենդանաբանութիւնը ահագին քայլեր ըրին ու գեռ կ'ընեն :

Այս բնախօսական ու կենսային ուսումները չէին կրնար բժշկութեան վրայ աղղեցութիւն չունենալ և բուժող արուեստն ալ սկսաւ գիտութիւն մ'ըլլալ : Բլոա Պէրնար՝ «Փորձաւական բժշկութեան Յառաջաբան» մը գրեց, Մօրկանի՝ ախտաբանական անդամահատութեան հետեկցաւ, վերաբուժութիւնը զարգացաւ ու շատ մը գիտուն բժիշկներ՝ Բինէլ, Կըիզըլ, Կրասֆ, Տիլլիյ-

*Claude Bernard. — Revue Scientifique. 16 4-1-1878.

թրէն, Բրուսօ, Ռօսթան և այլն և այլն, գիտական բժշկութեան հիմերը հաստատեցին:

Բնախօսական, բուժական և մանաւանդ կենսաբանա-
յին ուսումները՝ մեր ատենի «մտքի» բարձրագոյն և
գժուարագոյն բրոպլէմները կը պարունակեն, և դաս մը
նորանուն ու անօրոշ ուսումներու ծնունդ տուած են
որ անկարելի է հոս ամփոփել: Անոնցմէ մին կ'ուզենք
յիշել միայն, այն է Ոգեկան (Spirite) ըսուած «երե-
ւոյթները»*, որոնց գիտական բացատրութեան կ'աշխա-
տին Գրուքս, Վարլէյ, Պէրրէթ, Բօքս և ուրիշ ի-
մաստուն զննողները:

ԺԹՇ դարը՝ գիտութեանց օղակցութեան (enchaine-
ment) դարն է, ճշմարտութիւնները իրար կը յայտ-
նեն, իրարու կը կռիւն և այս մեծ ներդաշնութեան
վրայ՝ նոյն միակ մէթոտը կը գահէ, որ է գիտական զն-
նութիւնը: Ինչպէս որ Ֆիզիքը ու քիմիան համադրային
սխտէմներու բարձրացած էին, բնութեան ուժերու ըն-
տանկան խնամութիւնը ցուցնելով՝ կենդանաբանական
ուսումները ևս ուզեցին անոնց հետեւիլ ու ցուցնել,
թէ «պարօղ» էակներն ալ մէկ ընտանիք կը կազմեն՝
նոյն կենսային օրէնքի ներքև:

Տարին՝ այն հռչակաւոր անկլիացի իմաստունն է,
որ այս ճշմարտութիւնը ձեռք առաւ, զննպէս և բաղ-
դատապէս զանի փաստելով: Լամարք և նոյնամիտ փի-
լիսոփաներու աշակերտ՝ Տարին սիեզերական Չևափո-

*Harrison. — The Spiritualiste 1873 հ. 15. 1873
հ. 19. 1878 հ. 17:
†W. Crookes. F. R. S. — Phenomena of Spiritualisme. էր.
81—104 և 108:
E. W. Cox. S. L. — Spiritualisme Answered by Science.

խիկ (Transformiste) գրութեան մը ուրուագիծը յօրի-
նեց*, ցոյց տալու համար, թէ կենդանեաց և մարդկա-
յին սեռի շղթաները իրարու կը կապուին, թէ ամէն ապ-
օրօղ էակները մէկ մեծ ընտանիք մը կազմեն՝ բնական
ընտրողութեամբ (natural selection), ժառանգութեամբ
և շրջափոխութեամբ յառաջանալով: Այս գրութեան
պաշտպան կեցան Ուալէս Անկլիացին ու Հէքէլ Գերմա-
նացին, որ գրեթէ Տարինը գերազանցեց: Ասոնց վրայ
շատ մը քրիթիքներ կան ելած, որոնցմէ յիշենք Բաթր-
ֆաժ, Բօլլեքէր, Հէրման, Սթրէնկլ և ուրիշներ:

Յանդուգն փիլիսոփայութեանց և անսպասելի գիտե-
րու դար մ'է մեր դարը, մանաւանդ կենդանական բրո-
պլէմներու մասին, որոնք շատ մը անլոյծ կէտեր կը պա-
րունակեն տակաւին:

Անոնք որ իրօք կը հետեւին, Արեւմտի քաղաքակը-
թութեան շարժումը՝ գիտեն, թէ ինչ մեծ խլրտում
մը կայ ուսմանց նորանոր ճիւղերու մէջ և թէ ինչ նոր
գիտութիւններ ծագում առած են:

Նոր գիտութիւն ըսելով՝ կ'իմանանք այն ուսումնե-
րը՝ որոնք անցեալ դարերու մէջ հազիւ նշմարուած էին
և որոնք չէին կրնար այն ատենը ծնիլ, զիրենք նախոր-
դող պատրաստական ուսմանց թերութեան պատճառաւ:
Այս նոր գիտութիւնները, որոնք գեւ մանկութեան մէջ
կը գտնուին՝ Մարդաբանական (Anthropologique) և
Ընկերաբանական (Sociologique) բազմաճիւղ ուսումներն
են՝ և իրենց նպատակն է՝ մարդու գոյութեան բրոպլէ-
մը լուծել:

*Ch. Darwin. — De l'Origine des Espèces. Թրէ. Clémence
Royer. էր. հոգոր:
†Herbert Spencer. — La Science Sociale. էր. հոգոր:

Մինչև դարու սկիզբը գրեթէ՝ ամարդու ուսումը՝ (*l'é-tude de l'homme*) տակաւին կրօնապաշտ ինստիտուցիաներու ձեռքը կը մնար, որոնք հին սքոլական տեսութեամբ և աւանդական սուրբ սխալներու միջոցաւ կը բացատրէին զանի: Մարդկութեան պատմութիւնը իսկ մեծ մասամբ միամիտ դարերու մէջ գրուած և կամ կղերէ խորագիտուած՝ հակասական տեղեկութիւններու զէզ մ'էր*։ Հարկ էր ուրեմն այս ուսումը հիմն ի վեր նորել, և դարու ընկերաբանները՝ զանազան ձեւերու բաժնուեցան, և մարդու պատմային վերլուծութիւնը՝ ընելու։

Անոնց մէկ մասը՝ երկրաբանութեան հետևորդ՝ սկսան փոսային ու նախապատմային մարդու հետքերը փնտռել, «Աշամ—Եւային» մասալը ջնջելով։ Մարդս միս կենդանեաց պէս ապրած էակ մ'էր, առանց դերբնական տարր մ'ուննալու։ Նախապատմային արքեթոսութիւնը՝ իրազննին մէթոսի հետևեցաւ (1847), և Տանիմաբաջի գիտուններ՝ Փորքամէր, Շթէյնշթրուբ, Ուօրսաա և ուրիշներ, ինչպէս Հումպոլտ, աը Պրէյզլաք, աը Պամօն, Բորտիէ և այլն այս մեծ ուսումի հիմերը հաստատեցին՝ երկրաբանական, աշխարհադրային և ցեղաբանական (*éthnologique*) գիտելիքներով†։

Ընկերաբաններու ուրիշ մէկ դասը՝ լեզուի և կրօնի բաղդաստական զննութիւնները ձեռք առաւ, մարդկային մտքի ու խօսքի սկզբնական ձևը և զարգացման եղանակը իմանալու։ Ասոնք սկսան նախ՝ հին մուած լեզուներու գրերը կարդալ, կանոնաւոր քննութիւն մը ընելու հա-

* Volney. — Oeuvres Completes. Leçons d'Hist. եր. 561—584.
† J. W. Draper. — Les Conflits de la Science et de la Religion. Գլ. 1.

մար, այս մասին մեծ ծառայութիւններ ըրին Ֆրանսուա Համբոլտն (1791—1831), Եգիպտոսի Նոտիաբական գրութիւնները (*Hiéroglyphes*), և Արեթֆէնա (1801), Ռասք, Լասէն, Աէյետար (1850) Նինուէի ու Բարեւոնի Սեպագրութիւնները կարդալով։ Ասկէ ծնաւ «բաղդաստական բանասիրութիւնը» (*philologie comparée*), որ այնքան ծառայեց քաղաքակրթութեան և կրօններու ծնունդը բացատրելու։ Բօթիէ, Ռօլինսըն, Մաքս—Միլլէր, Պօր, Հինքս, Պրէալ, Օթֆրէյտ, Տիւբօլի և այլն երկարօրէն ցոյց տուին, թէ պատմային անընդհատ շարունակութեան մէջ՝ ժողովուրդները անհատին պէս կուղան ու կ'երթան, և թէ իրերու այս յաջորդականութեան մէջ՝ լեզուները ինչպէս և կրօնները իրարմէ կը ծնին։

Գարձեալ ուրիշ ընկերաբաններ՝ ժողովուրդներու քաղաքական ու տնտեսային (*Economique*) կենաց կողմը ուզեցին զննել*, իմանալու համար թէ «իրաւունքի ու պարտքի», «արտադրումի ու սպառումի» ու տնտեսական փոխանակութեանց (*échange*), զօրոյէքի և այլ խնդիրները ինչպէս ծնած ու մեծցած են։ Ընդարձակ պատմային ուսումներ եղան այս մասին†, ուր փոխադարձ վէճերու և քրիթիկներու տեղի տուին Սէյ, Միլ, Պասթիա, Բրուտօն, Լասալ, Գարլ Մաքս§։

Ասոնցմէ զամ՝ շատ մը ուրիշ ընկերաբաններ կան ժօք գարու պարծանք, որոնք պատմութեան ուսումը վերէն վար նորոգած են, և որոնց ոչ անունները կըր-

* H. de Ferron. — Théorie du Progrès. 2 հորդ.
† Coquelin et Guillaumin. — Diction. de l'Econ. Politique.
‡ Եւլը Կորդը.
§ Karle Max. — Das Kapital.

նանք յիշել և ոչ դործերը : Լեզու , բարք ու սնան-
սութիւն՝ ամէն այս ուսումները նոր մէթոսներ ստա-
ցան , բոլոր «մարդկութեան կենսագրութիւնը» սկսաւ
նորէն յօրինուիլ , և այս մասին բաւ է Օկիւսթ Բոնոմ* ,
Պէօբլ , Տրէյբը , Պիւրուֆ , Հէրպերթ Սրէնսէր ,
Թէյն , Լիդրէ վարպետները յիշել՝ ցուցնելու համար
Թէ ընկերային գիտութիւնները (Sciences Sociales)
ինչ են և ինչ պիտ' ըլլան օր մը :

Մինչդեռ այս մեծագործութիւնները կը կատարուէին
ու գիտական ապագայ մք կը բացուէր մարդկութեան՝
Աստուծոյ Տեղապահները կը շարունակէին գիտութիւնը
անհիծել : Արդէն ԺՉԴ դարու մէջ անհիծած էին , ԺԷԴ
դարու մէջ անհիծած էին , ԺԸԴ դարու մէջ անհիծած
էին ու ԺԹԴ դարու մէջ՝ ալ Syllabusը (1864)՝ բան
չէր թողուցած որ չ'անհիծէ : Բայց այս զէնքը՝ բաւա-
պէս ժանդոտած՝ իւր ազդեցութիւնը կորսնցուցած էր ,
պէտք էր ուրեմն «նոր սխալ» մը գտնել , որպէս զի
«նոր ճշմարտութիւնները» հակակշռուին : Ատեն չիկոր-
սընցուց կղերը ու ելաւ խալալացի մը Անսխալութեան
պատուի արժանացուց . . . : Մեղադրելու չէ Թէ և զա-
նոնք քանի որ կրօնա-բնազանցային մէթոսը կը
լմննար , կեղծաւոր ու շահամոլ կուսակցութեան մը խայ-
տառակութեամբ :

Աղերի համարձմարդս գրախտէ ինչա՞նչ էակ մ'էր , կեանքը
փորձ մը , երկիրս պատժարան մը : Բայց գիտութիւնները
կուղային՝ ցուցնելու , թէ Բնութիւնը՝ Անինքնագէտ (In-
conscient) ուժերու հանդէս մ'է՛ր և թէ մարդս պէտք

* J. Stuart Mill. — Comte et le Positivisme. Թարգմ. Clemenceau.
† Hartmann. — Philosophie de l'Inconscient. Թարգմ. Nöjlen.

էր իւր խնդրովը ու աշխատութեամբը իւր հացը շա-
հի , կրցածին չափ աշխարհս բարեխաւելով :

Ասիէ ծնաւ այն Պիտանութեան (Utilitaire) քաղա-
քայրթութիւնը՝ որ երկրիս տիրելու կ'սպառնայ :

Բոլոր ֆիզիքա-քիմիական գիտութիւնները մէկ եկեւծ
էին՝ էնտիւսթրիով աշխարհս վերնորելու* : Հեռագիրը
Եւրոպան , Ամերիկան ու Ասիան իրարու կը կապէր , եր-
կիրներ՝ որոնք քանի մը դար առաջ՝ իրար չէին ճանչ-
նար : Շոգենաւը ծովեր կ'անցնէր , շոյեկառքը լեռեր
կը ծակէր ժողովուրդները ու «շահերը» մէկ մէկու-
խառնելով , ազդութեանց տխուր սկզբունքի յետին հա-
րուածներ իջեցնելով : Բնութեան մէջ շատ մը «աննա-
խախնամ» գործեր կային , ինչպէս ժանտախաղը , քօ-
լէրան , ճախինները , անբերրի հողերը , յորդող ու ա-
ւերօղ գետերը , սովը , փոթորիկները , և ԺԹԴ դարու
գիտութիւնը ելաւ ասոնք կարգադրելու , նայելու , հո-
գալու : Պահպանողական միջոցներ գտնուեցան հիւան-
ւանդութեանց առջևը առնելու , կուանօ (guano) բե-
րին հողերը արգաւանդելու , երկրաբանական ուսում-
ներ ըրին յորդող գետերը կանոնաորելու , ամէն հնար
ի դործ գրուեցաւ սովերը զարբեցնելու , Մէտէորա-
զնական (Météorologique) կայարաններ հաստատեցին՝
ծովային փոթորիկները նախատեսելու . . . :

Ո՞վ կրնայ դարուս ամէն յառաջդիմութեան ոգին ու
գործերը յիշել շողին , անիւր , երկկարութիւնը ,
տարրերը նոր Բանան մը աւետելու կուգան՝ «հին մար-
դու» դերութիւնը ջնջելով : Շոգեշարժ մեքենականու-
թիւնը աննախորդ կատարելութեանց հասաւ , անով՝

* L. du Temple. — Sciences Usuelles. Գի հորդ :

տարզ մասունքներ, հերկող, փորող, հիւսող, կարող է նախաւթրիի մեքենաներ շինուեցան ու աշխատողներու և վայելողներու թիւը աւելցուցին: ԺԹ՛ դարը՝ մարդու իշխանութեան դարն է, զերագոյն բանահիւսութիւն մը՝ որու արժէքը մեր յաջողները պիտի աւելի զդան*։ Անթիւ տեսակ գիւտեր, գործիքներ, զեղեր ունինք կեանքը բարւոքելու, ցաւը կարելի եղածին չափ ջնջելու, ուամիլը լուսաւորելու և համազգային ոսկեղարի մը գիմելու համար: Եւ ասոնք ընտղները ո՞վ էին — Պարզ գիտուններ, որոնք առանց Աստուծոյ որդին կամ քեռորդին ըլլելու՝ կը յաջողէին աշխարհ փրկել . . . :

Համաշխարհական արուեստահանդէսները (Expositions Universelles)՝ կրնան այս ամէնու պակար համարուել, ուր կ'երեւին բոլոր մեր քաղաքակրթութեան մեթոտի արդիւնքները: Գարուս գիտականութեան արշաւը՝ աննուաճելի զօրութիւն մ'է ալ՝ որ կը քալէ ու կը հանրանայ: Նոր նոր գպրոցներ բացուեցան Եւրոպայ ու Ամերիկա՝ Բէսթալցոցիի ու Ֆրէսուէլի գրութիւններով, որպէս զի գիտական դաստիարակութիւնը տարածուի: Իրական մեթոտներու արդիւնք՝ Իրավարժութիւնը (Leçons des choses) եկաւ, Մանկավարժային սիսթէմը կերպարանափոխ ընելու: Հատ մը Գիտական ընկերութիւններ՝ ու Հանդէսներ՝ հիմնուեցան, որպէս զի

* H. de Ferron. — Théorie du Progrès. Հոգոյ Ա. էր. 82.
 † Sociétés pour l'Avancement des Sciences (Անիւէ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ամերիկա).
 § Philosophie Positive. Revue Scientifique, La Nature, The Quarterly Journal of Science, Nature և այլն. Տէր Եւրոպայի հանդէսներու — Ponchaud — Longmans et C^o և այլն.

այս նոր կենաց մեթոտները տարածեն: Ամէն տարի Մեծ Ժողովներ (Congrès) տեղի կ'ունենան Փիզիքական, մարդաբանական ու ընկերային ուսումներու զարգացման նպատակաւ: Հարաւ չանցնիր, օր չանցնիր որ նոր ճշմարտութիւն մը, նոր գիւտ մը երևան չելլէ: Չենք կրնար ժԹ՛ դարու կենսագրութիւնը աւելի ստուարել, անի դեռ լմընցած չէ և պալպարու մեջ աւելի աղէկ կրնայ դատուիլ: Մեր հիմա տեսածը այն է թէ Մարդկութեան Բարձրագոյն Մարքերը գէպ ի Եւրոպայի կը քալին, աշխատելով այնպիսի նպատակի մը հասնիլ՝ որ իրեն մեջ կը պարունակէ արդէն՝ մտքերու և ընկերութեան զիտական թագաւորութիւնը:

Մարդկային մտքի զարգացման այս փոքրիկ հանրանկարը, որքան որ թերի ու կիսկատար՝ դարձեալ կրնայ բաւապէս ցուցընել, թէ մտածողութիւնը ուր տեղէ սկսած և ուր եկած է, իւր զարաւոր շրջափոխութեանը շաւղին մեջ:

Վայրենիութեան անյիշատակ ատեններէ ծնած՝ մարդու հանճարը Արեւելի մեջ կը ծլի, Եգիպտոսի մեջ կը ծաղկի ու Փիւնիկեցոց և Յունաց միջոցաւ Արապներու և անոնցմով Եւրոպա կուղայ, իւր արդի կատարելութիւնը գտնելու: Եւ այս բոլոր ուսումնականութիւնը, նոյն միակ ու բազմաձև հանճարի արտայայտութիւնն է, ուր ներհակ բնադրանցներու ըսածին* մեթոտը գիտութեան կը խառնուի և գիտութիւնը մեթոտի:

Եւ սակայն՝ մեթոտի պատմութեան խնդիրը ասով չեմ լմըննար:

Պատմային նկար մը որքան որ կատարեալ ըլլայ՝ շատ բան չյայտներ, եթէ լոկ եղելութեանց ցամաքներէն:

* J. de Strada. — Méthode Générale. Գի հոգոյ: 14

(succession) զննենք հոն՝ առանց եղելու թեանց նաև դասակարգութիւն (classification) մը փնտռելու: Ժամանակի դրբին մէջ՝ դարերը ետև ետևի գրուած տողերու կը նմանին, ուր պատմային շարադրութիւնը՝ անընդհատ կը քայլէ՝ հոս կէտ հոն վերջակէտ մը գնելով: Այնքան շարունակուող է այս ընկերային գլխօղութիւնը՝ (devenir)՝ որ միշտ դարային տողը ենթամնայ կ'ունենայ իւր ծայրը՝ որով եղելութեան մը կէտը մէկ ու կէտը միւս դարի կը բաժնուի: Այս շարայարութեան վերահասու՝ մեզի կը մնայ ուրեմն, մեր մէթոտի մենագրութեան (monographie) վերլուծութիւնը ընել՝ գտնելով այնպիսի պատմային կազմ մը ու շրջաններ՝ որով դարերու կեանքը զայ մէկ գէակ՝ մը յօրինելու:

Եւ միթէ չիկայ ընկերային աճման օրէնք՝ մը*, որու կը ներքեի միտքը:

Արդի ընկերաբանք՝ մարդկութիւնը մարդու կը նմանցընեն՝ և կ'աշխատին պատմային բնախօսութեան՝ մը հասնիլ: Յատուկ զննութիւններով գանուած է, թէ մարդկութեան կեանքը՝ անհատի կեանքին կը նմանի և թէ հանրային բանականութիւնը՝ անհատային իմացականութեան պէս՝ զանազան աստիճաններով կը յառաջանայ: Մեր մանկութեան, պատանեկութեան, երիտասարդութեան ու ծերութեան պէս՝ մարդկութիւնն ալ իւր տարբեր հասակները ունի՝ առէն մէկ հասակէ յարու-

*Buckle. — History of Civilization in England. 4-րդ Գ է: Գ. էր. 186-190:

A. d'Assier. — L'Evolution historique des Peuples. Revu des deux Mondes. 1 օտոբերեմբ. 1876:

†J. W. Draper. — Hist. du Développ. Intellec. de l'Europe 6-րդ գլուխ:

§Auguste Comte. — Philosophie Positive. Գ-ր. Ա.

մարի կամ մէկոտի կարողութիւններով: Բայց դժուարութիւնը՝ մարդկութեան այս տարբեր հասակները որոշելուն վրայ է:

Եւ իրօք, ինչ որոշ բաժանման սահմանագլուխներ կրնանք հաստատել, այնպիսի դարաւոր աճման մը մէջ՝ ուր անթիւ անցողական միջոյններ՝ իրարու կը յաջորդեն և ուր գրեթէ անհնար է ճշդիւ որոշել, թէ այս ինչ պաղափարը երբ ծնաւ, երբ մեծցաւ ու երբ մեռաւ: Ո՛վ կրցած է ծառի կամ մարդու մը զանազան հասակները ճշդիւ իրարմէ դասել: Արևու լոյսին պէս, մտային լոյսը ևս՝ աստիճանաբար կը ծաւալի ու անկարելի և բացարձակ կերպիւ անոր առաւօտի ու երեկոյի անցողական թերաստուեր ժամերու թիւր ու տարբերութիւնը նշանակել:

Միայն մէկ ընդհանուր օրէն մը կրնայ հաստատուիլ և այն է, թէ Մարդկութեան մտքի գնացքը՝ աստիճանական աճում մը ունեցած է տղիտութենէ գիտութիւն, վայրենութենէ ժօժ պար: Ամէն պատմագէտ կրնայ յարբերապէս (relativement) նոյնի աստիճանները մէկ քանի բերիտի բաժնել, ինչպէս և մարդու կեանքը կարելի է երեքի կամ հինգի բաժնել:

Այս թէութիւնները հաշուի առնելով, կրնանք «Մարդկութեան մէթոտի» մասին ալ պատմային յարբերական շրջաններ ունենալ և մէթոտներու ընդհանուր դասակարգութիւն մը հասնիլ:

Մտքի առաջին ձևը, որ պատմութեան դաշտի մէջ կ'երևի՝ վայրենութեան նախապատմային օրերու ԲՆԱԶԳՈՒՄՆ է: Կոպիտ ու կապկային կարողութիւն մը՝ բնազդ մը «մարդկութիւն մանկան» առաջին շրջանը կրնայ սեպուիլ և անոր ամէն արարքը յատկանիշել: Հազիւ աշխարհիս վրայ ինքզինքը գտած, անհմուտ թէ՛ տրիկէ կուզայ և իւր կ'երթայ՝ առաջին մարդերը առօր-

եայ պիտոյից խթանը միայն զգացին, որ զանոնք կ'ստիպէր մտածելու և աշխատելու, կուտելու ու բազմանալու: Անկարելի է ճշդիւ որոշել, թէ այս շրջանը երբ կ'սկսի ու երբ կը վերջանայ, քանի որ ճշդիւ չգիտցուիր թէ մարդկութիւնը որքան հին է: Եթէ երկրորդաններեւումնք մարդու հնութիւնը 100,000 տարի կը տանին՝ ուրիշներ մինչև 200,000 տարի կը հետաքննեն*, ու Հէքէլ ամենէ աւելի ճիշդ կը խօսի՝ երբ անհաշուելի հնութիւն մը կուտայ մարդկութեան: Կրնանք ուրեմն բնագրամային մանկութեան հասակը անյիշատակ ատեններէ սկսիլ, ու լրացընել հոն՝ ուր կ'երևի քրէ դիւտը, բարձրագոյն մտքի ու ընկերութեան մը աւետարեք:

Քաղաքակրթութիւնը ընդհանրապէս երկրաչափական յառաջադրութեամբ (progression géométrique) կը քայլէ և անոր սկզբնական ընթացքը՝ հիմա մեզի համար աներևակայելի կերպիւ յամբ բան մ'է: Բայց եթէ դիտենք, թէ եռորդական (tertiaire) հողերու ձևաութիւնը որքան երկար ատենի մէջ կ'առարուած է, և թէ որքան տարբեր էր նախապատմային մարդը՝ նոյն ինկ մեր գիտցած վայրենիէն՝ դիւրաւ կրնանք ըմբռնել, թէ այս մեծ հնութիւնը շատ բան չէ և թէ անկարելի էր անկէ նուազ ատենի մէջ, քաղաքակրթութեան առաջին թէ ութիւնները ունենայ:

Այս առաջին հասակի յայտնի թուականները չունենալնից՝ բնաւ խնդիրը չիփոխեր, զի բաւ է ըմբռնել թէ անոր սկիզբը նախապատմային վայրենութիւնն է և անոր վերջը երէ ծնունդը:

Ամնամեծ արբեխօսները իսկ, Շամբոլիօնէ մինչև Մասքերօ՝ չցիտեն թէ ճշդիւ գիրը երբ հնարուած է:

*Victoria Institute. Դեպք 1-րդ, 1878.

Անթիւ դարեր Ք. Ա. անի կ'երևի, և զրի պատմային երևոյթը՝ կրնանք մեծ սկզբնակէտ մը համարել մէթոտի շրջափոխութեան: Անի բնագրումէ վեր կարողութիւն մը կ'ենդադրէ ու նոր մէթոտի յատկանիշ մը ունի: Իւսնաշուշտ այբբէնի ծնունդն է որ մարդկութեան առաջին հասակը կը գոցէ, ինչպէս և հիմա՝ կարգալ սկսող տղայն, իւր բնագրամային տարիքը կրնայ լիննցուցած համարուիլ:

Մտքի երկրորդ հասակը՝ գրային շրջափոխութեամբ կ'սկսի և զգայուն միամիտ մտքի մը յատկանիշը կը կրէ: Արդէն տեսանք, թէ այբբէնի ծնունդը՝ յանկարծադէպ բան մը չէ: Մինչդեռ անի իւր պատկերանիշ, իտէսնիշ և ձայնանիշ ձևերէ կ'անցնի՝ բնագրամային մարդը կ'սկսի նոր նոր գրայական բացատրութեանց մէջ խարխափիլ, հաւատալով աւելի քան թէ տրամաբանելով: Այս շրջանի մէջ, այնքան մեծ է հաւատալու պետքը և այնքան կոյր՝ որ կրնանք անոր անունը ՀԱԻԱՏԱԿԱՆ բերիտ ըսել ու հոն ամփոփել՝ բոլոր Հնդկա-եգիպտական կրօնի քաղաքակրթութիւնները:

Ինչպէս պղտի տղեկ մը, որ սկսած է կարգալ ու ամեն լսածին կը հատույ ու կը հնազանդի՝ նոյնպէս հաւատական տարիքի մարդկութիւնը՝ աւելապաշտ ու երկչոտ էակ մ'է ու իւր մէթոտն է կրօնը, հրաշները և բնասհիւտութիւնը: Բաւ է Պրահմայի, Օսիրիսի և համազօր Աստուածներու պատմութիւնը յիշել, համոզուելու համար, թէ հաւատական քաղաքակրթութիւնը որքան տարրային բան մ'է և հազիւ վայրենութենէ աստիճան մը վեր կը գտնուի: Գեւ առտնին խոսքան պիտոյից գերի, ընտանեացը ու զուակներուն մէջ փակուած՝ այս հին մտրդու զմիտրը սրտէն կը բղխի», եթէ կրնանք այսպէս

ըսել՝ ընտրեան երկիրդի ու ընտանեկան սիրոյ զգացումներու մէջ ծփալով:

Գժուար է դարձեալ այս բերիտի ճիշդ սկիզբը նշանակել: Բայց յարբերապէս առնելով՝ կրնանք զբային մեթոտի ծնեւէն անոր թուականը սկսիլ, ու անկէ ի վեր գոյացած բոլոր հնութիւնը (l'antiquité)՝ անոր տեօղութեանը մէջ առնել, Հելլենական արշալոյսի բերելովանոր լրումը Է՞ դար Բ. Ա. Այս երկրորդ շրջանն ալ անհային երկարութիւն մը ունեցած պէտք է ըլլայ, ուր խմորուած են, Վէտական, Փարաոնեան և Փիւնիկիոյ քաղաքակրթութիւնները՝ իրենց նախկին սկզբնական ձևի մէջ: Ատտաճաներու բազմութիւնը, երկնային իշխանութեան մը երկրաւոր հնազանդութիւնը, անիմանալի և անպէտք «խորհուրդներ» ու երգեր, ասոնք են որ այս երկրորդ տարիքի մեթոտը կը յատկանիշեն, ինչպէս և նոյն զգացումները ու նոյն միամիտ հլութիւնը կը տեսնուի՝ 7է 15-16 տարու պատանեաց վրայ:

Մտքի եռորդ հասակին զալով՝ անի հաւատականե տարբեր մեթոտ մը կը յայտնէ ու աւելի նուրբ ձևեր ունի: Երեակայութիւնը քիչ քիչ կը մեղմի, Ատտաճաները կ'աննիւթանան, տարակոյտը կուզայ զմեզ գրդելու որ Ժողովուրդ փոխանակ հաւատալու: Ասով՝ կէս զգայական ու կէս իտէական մեթոտ մը կը ծնի, որ է Տրամաբանութիւնը և որով կրնանք մտքի եռորդ շրջանի անունը՝ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ըսել, այս բառը իւր քնազանցային նշանակութեամբը գործածելով:

Այս տարիքի մարդկութեան յատուկ է՝ անհատականութեան» ոգի մը զգալ, կոյր կրօններու ճիրաններէ տալախը ու ամէն ինչ անձնական նախաին քննականութեան ենթարկել: Մարդկութեան Տրամաբանական հա-

տալը՝ Յոյներէ կ'սկսի, զի բոլոր Արեւելեան հանձարի ծնունդէ ի վեր՝ միայն Յունաստանի մէջ է, որ անհատի Տրամաբանական ոգին յայտնապէս ինքզինքը կը ցուցնէ: Եսթինքնաչարժ ու ինքնաքննին «երեցօղ» պատճառի հեղինակութեան վրայ կ'ընեն՝ Տրամաբանական մեթոտը՝ նախային սխալ փիլիսոփայութեան մը ծնունդ կուտայ, բնազանցական բառերու վրայ խաղալով:

Այս եռորդ շրջանի յատկանիշն է՝ անվերջ տրամաբանական կոիւներ, անհատական անպարծութիւն, սքոլական սխմեմներու աղմուկ, յոյսի ու տարակոյսի վէճ և շատ մը գրական (littéraire) աշխատութիւն: Գիտական սկսողութիւն մը կայ անշուշտ, բայց անի պատահական ու անորոշ ուսումնա՞նէ՝ միշտ նախային ու քմածին բացատրութեանց հետ շփոթուած: Մտքի հասակներու մէջ՝ ամենէ աւելի յուզեալ ու փոթորկային հասակն է Տրամաբանականը, երբ հին հաւատական մեթոտները ինկած են ու դեռ գրական մեթոտները չիկան: Այս շրջանը, որ «Մտային պատմութեան Միջին-Գարը» կը պարունակէ՝ Յոյներէ սկսած՝ մինչև ԺԵԴ-ԺԶԴ դարերը կուզայ՝ Կոլումպոսի, Կալիլէի ու Պաքօնի ներքև լրանալով: Եթէ ընթերցօղը կը յիշէ նախորդ էջերու մէջ ըսածնին՝ կրնայ դիւրաւ այս բերիտի ոգին ու տեօղութիւնը իմանալ, որ կրքի ու անհատատութեան կողմէ՝ շատ կը նմանի 20-30 տարու կրքոտ երիտասարդներու դատողութեան:

Մտքի չորրորդ հասակը՝ ալ յայտնի է, նորածնութեան դարերէ կ'սկսի ու մինչև մեր օրերը կուզայ, դեռ իւր աճումը շարունակելով:

Վերոյիշեալ զիտնոց զննական ու փորձառական հարուածներն են, որ միացած իսկ մը պատրաստական տար-

ըերու՝ եկան Տրամաբանական դրութեանց օրհասը աւետերու, անով սքօլական դպրութիւնը ինկաւ և բնական դիտութեանց հանդէսը սկսաւ բացուիլ: Այս շրջորդ շրջանը, որ մէթոտի կենաց կատարեալ երիտասարդութիւնը կը ներկայացընէ՝ կրնայ իրաւամբ ԳԻՏԱԿԱՆ պատճառները ստանալ: Գիտական բէրիտոտի մէջն է՝ որ հաւատականութիւնը կ'անհետի, «հրաշները» կը բացատրուին, եսասպաշտ տրամաբանը կ'ըզաստանայ, ու մարդս կ'սկսի իրական աշխարհի եղելութիւնները տեսնել, վաւերել, վերլուծել: Գրական (Positive) կենաց սկզբնաւորութիւն մ'է՝ որ տեղի կ'ունենայ և անոր մէթոտի յատկանիչներն են՝ «արտաքին աշխարհի» հեղինակութիւնը, փորձը, աշխատութեան ու էնտիւսթրիի յաղթութիւնը ու ընկերային ընդհանուր բարօրութիւն:

Ինչպէս որ 33-40 տարու հասնող մարդ մը, կ'սկսի իւր «ետը» թողուլ ու չէղբ դիտակէտէ ամէն բանի նայել՝ նոյնպէս և դիտական սարիքի հասած մարդկութիւն է՝ որ կ'սկսի շօշափելի ճշմարտութեանց մօտենալ՝ խոնարհ ու միանգամայն աւսյղ դատողութիւն մը յայտնելով: Արայ հանձարի՝ կէս տրամաբանական ու կէս զննական գործերով պատրաստուած՝ զիտական շրջանն է, որ ժՁ-ը զարէ ի վեր՝ մեր ամենաբարձր մէթոտը կը պսակէ, բոլոր ֆիզիքա-քիմիական ու բնախօսական ուսումները անոր պտուղներն են, անորմէ կատարելագոյն մէթոտ մը չկայ և զեւ ոչ ոք կրնայ նախասել թէ անոր արշար ուր պիտի դադրի:

Մտքի հասակներու ընդհանուր դասակարգութեանց այս հաւաքական տեսութիւնը, եթէ աւելի ամփոփենք՝ կրնանք համացոյց (synoptique) տախտակ մը յօրինել, որ անոնք կարգաւ երևին յետագայ կերպով:

ԱՌԱՋԻՆ ՇԻՋԱՆ = ԲՆԱՋԻՄՈՅԻՆ ՄԷԹՈՏ

Անոր յատկանիչն է՝ անանային ընկերութիւն մ'ունենալ, ֆէթիշներ պաշտել: Վայրենութեան անցիշտակ օրերէ կ'սկսի անի ու կուգայ մինչև Գրի ծնունդը:

ԵՐԿՐՈՐԻ ՇԻՋԱՆ = ԼՆԻԱՏԱԿԱՆ ՄԷԹՈՏ

Անոր յատկանիչն է՝ կոյր հաւատքը, զրքի մը վրայ կուծնած, աղօթքը, բանահիւստութիւնը: Այբբենի ծնելէ կ'սկսի անի ու կուգայ մինչև Հելլենական զարթնում, է՞ դար Գ. Ա.

ԵՐԿՐՈՐԻ ՇԻՋԱՆ = ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԷԹՈՏ

Անոր յատկանիչն է՝ անհատական ոգին, բնազանցութիւնը ու քերթողութիւնը: Հելլենական զարթնումէ կ'սկսի անի ու կուգայ մինչև ԺՅ-ժՁ-ը դար Գ. Ե.

ՉՈՐԲՈՐԻ ՇԻՋԱՆ = ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԷԹՈՏ

Անոր յատկանիչն է՝ իրականութիւնը, զննութեան ու փորձի պէտքը, բնական դիտութեանց հաստատութիւնը: ԺՁ-ը զարէ կ'սկսի անի ու կուգայ մինչև մեր օրերը, զեւ շարունակուելով:

Handwritten signature or mark in blue ink.

Ըսել է՝ մարդս նախ կ'ըբայ, ետքը կը հասարայ, ետքը կը պրամաթանէ ու կը գիտնայ, հողեբանական կամ ուղեղի չորս տեսակ կարողութեանց դասակարգութիւն մը յայտնելով: Այս մասին, մարդկութեան շատ կամ քիչ հին ըլլալը՝ բնաւ տարբերութիւն մը չընենք*: Հարևր հազար տարուան անցեալ մը ունենանք ետեւիս, կամ տասը հազար տարուան՝ դարձեալ վայրենութեան բնազդմային մէթոտէ սկսած ու դարուս դիտական մէթոտի եկած ենք, առանց երբէք ներհակ կերպիւ, Եղեմային Ոսկեդարի մը մէջ նախ գտնուելու:

Եւ սակայն, շրջափոխութեան այս մեծ ու հակակրէրային սկզբունքը՝ իւր ընդհանուր ու ծանաւոր նկատողութեանց կողմերը ունի:

Մարդկութեան ընդհանուր պարմաթիւնը՝ շփոթելու չէ ազդեբու ծանաւոր պարմաթիւնը: Մենք՝ բոլոր մարդկային քաղաքակրթութեանց «միջինը» (la moyenne) հաշուի առինք, վերոյիշեալ չորս զլխաւոր հասակները նշանակելու համար: Բայց եթէ մարդկութեան հանրային աճման մէջ, այս չորս տարիքը յայտնի կ'երեւին՝ տարբեր ժողովուրդներու ծանաւոր պատմութիւնները՝ բնաւ նոյն բաժանման չեն ներքեւի: Մինչև այսօր տակալին թէ բնազդուով ապրող վայրենիներ կան և թէ հաւատական ու տրամաբանական մէթոտով դործող ժողովուրդներ: Ըսել է, մարդկութեան մտքի զարգացումը՝ ամէն տեղ հաւասարապէս չէ կատարուած[†]:

Այս անհաւասարութեան պատճառը՝ կրնանք ցելի,

*Haeckel. — Histoire de la Creation Naturelle. Դ-ր 2.
 † Jules Soury. — Etudes Hist. Loıs Scientifique du Developpe. des Nations. Երէ- 315:

միջավայրի ու զանազան աշխարհադրական և սնունդի ներգործութեանց մէջ փնտռել*, որով մարդիկ՝ կամ հաւաքարձութեամբ ետ կը մնան և կամ ժառանգական կատարելութեանց բարդուելով առաջ կ'անցնին: Բայց սա անջրելի է, որ բնութիւնը չէ կրցած մասային զարգացումի ու է միօրինակութեան մը դալ:

Ինչպէս որ ժողովրդի մէջ, ասին հասակի անհարմեր կը գտնուին, տղայ, ծեր ու երիտասարդ՝ նոյնպէս և մարդկութեան մէջ, ասին հասակի ազգեր կան: Անոնցմէ ոմանք՝ դեռ բնազդմային շրջանի մէջ են, օրինակի համար Ափրիկէի ու Ովկիանիոյ վայրենիները, ուրիշներ՝ հաւատական դարերու մէջ կը գտնուին, ինչպէս Հնդկաստանի, Չինաստանի ու Արևելեան ժողովրդոց մեծ մասը, անգին դարձեալ ուրիշազգեր՝ իրենց տրամաբանական արբուքը հազիւ լրացնելու վրայ են, զոր օրինակ Իտալացիք, Ֆրանսացիք և այլն, մինչդեռ դիտական շրջանը հասած կրնանք համարել՝ Գերմանացի և Անկլո-Սաքսոն ցեղերու բարձրագոյն դասերը:

Ասկէ դատ, եթէ դարձեալ նոյն միակ ազգը վերլուծութեան առնես, Անկլիացին կամ Ֆրանսացին՝ պիտի տեսնես, որ անոր ալ մտային զարգացումը՝ ներքին ստորաբաժիններ կրնե՞րիսցընէ, ուր նոյն ազգի յառաջագէմ կուսակցութիւնները դիտական աստիճանի վրայ են, մինչդեռ անոր յետագէմ դասերը՝ հաւատական մթնոթեանց մէջ կը սողան: Եթէ աւելի փոքրի իջնես ու մէկ մարդ մը իսկ զննութեան առնես՝ հոն ալ պիտի տեսնես, թէ մտային կարողութիւնները հաւասարապէս զարգացած չեն, թէ (օրինակի համար) աստղաբանութեան մասին

*Buckle. — History of Civiliz. in England. Հ-ր Ե. 4-ր Բ.

գիտապէս գատուղ մէկը՝ լեզուի կամ տնտեսութեան մասին հաւատապէս կը մտածէ և կամ քիմիայի նկատմամբ գիտուն մը՝ կրնայ ընկերարանութեան մէջ տրամաբան մ'ըլլալ: Ասկէ զատ՝ ամենքնիս ալ զրեթէ տղայութեան մէջ հաւատամբտ էինք, յետոյ տրամաբան եղած ենք, հաղիւ վերջը գիտութեան դալով:

Մէթոսներու այս պատմային բաղադատական ուսումը, որ համառօտիւ կ'անցնինք՝ խիստ կարեւոր կէտ մ'է բռնոր անոնց համար՝ որոնք կ'ուզեն գիտնալ, թէ Մարգկոթեան ընդհանուր ու մասնաւոր աճումը ի՞նչ է, ու ի՞նչպէս կը դասակարգուի: «Մէթոսի պատմութեան» հետ՝ պէտք է նաև «մէթոսի աշխարհագրութիւն» մ'ալ ուսանիլ, ու պատկերապէս խօսելով «գարերու երկրաբանական» գննութիւնը ընել՝ որոշ ընկերային հմտութեանց գալու համար: Շատ նմանութիւն կայ երկրիս «հողային խաւերու» (couches) ու պատմութեան «գարային խաւերու» դասակարգութեանց մէջ: Ինչպէս որ Երկրորդական (secondaire), Եւորդական (tertiaire) ու Չորրորդական (quaternaire) հողերու կազմութիւնները իրարու կը յաջորդեն՝ նոյնպէս և Հաւատական, Տրամաբանական ու Գիտական շրջանները կը ծնին: Ինչպէս որ հին անխաբեր հողերու (terrain carbonifere) ժամանակակից բոյսեր (fougères, prêles, lycopodes) կան տակաւին ապրող* այնպէս ալ՝ բնադրմային հասակի վայրենիներ ու հաւատական ժողովուրդներ կան, որոնք դեռ կ'ապրին՝ մնայուն ու հաւաքարձական պատճառներով:

Եթէ այս մասնաւոր գիտողութիւնները կ'ընենք՝ ա

J. Langlebert. — Histoire Naturelle. Géologie, Երեւ. 359:

նոր համար է, որ պատմութեան ուսումը, դժուարին ու խառնուկ (compliqué) պէտք ունի գրական կերպով բացատրուելու: Պատմային բացատրութեանց ամենէ զժուարներէ մին՝ ճիշդ այս դասակարգութեան խնդիրն է, որու վրայօր այնքան սխալներ գիղած է իմաստակ հնախօսութիւնը՝ Պիլէէ սկսելով մինչև Պոնտէն*:

Իրական եղելութիւն մ'է, թէ միտքը անհաւասար կերպիւ բաշխուած է մարդկութեան մէջ: Ազգեր կան՝ որոնք դեռ մէթոսի ստորին աստիճաններու վրայ կը գտնուին. ազգեր ալ կան որ անոր բարձրագոյն կատարը հասած են, այնպէս որ, այսօր իսկ՝ ամէն տարբեր աստիճանի միտք ունեցող ժողովուրդներ՝ իրարու հետ դարակից են ու շատ հեղ նաև Գեղակից: Բայց այս «գոյսկցութիւնը»՝ բնաւ ճշմարտութեան հաւասարութիւն չենթադրեր և նախադասութիւնը՝ միշտ ու միայն գիտական մէթոսի կը վերաբերի, որ ամենէ նորն է ու ամենէ կատարելագոյնը:

Այս պատմային ճշմարտութիւնները թէև նոր նոր ճանչցուած՝ հանրապէս ընդունուած չեն: Շատեր տակաւին՝ մէթոսի մը հնութիւնը անոր ճշմարտութեանը փաստ կը համարին և կ'ուզեն, որ աւելի ապրօղ ու աւելի հետևորդ ունեցող դրութիւնները՝ աւելի ևս դերազանցութիւն ունենան: Եւ իրօք, անհատնում կոխներ ու վիճաբանութիւններ ծագած են, այս փոխադարձ նախադասութեանց նկատմամբ: Ռամփի պատմագիտութեան այս իմաստակութիւնները ջրեղու համար՝ ուրիշ

*P. J. B. Buchez. — Introd. à la Science de l'Histoire. 2^{me} édit. 2. և Ե.
C. C. J. de Bunsen. — Dieu dans l'Histoire. Թարգ. A. Dietz. Թարգ. 505 և 2^{me} է.

բան պէտք չէ, այլ թողուլ պահ մը մէթոսներու յաջորդութեան, հնու թեան կամ նորութեան խնդիրը և անոնց «իշխանները, ըսենք արդիւնները քննել:

Ծառը, ըսած են, իւր պտուղներէ կը ճանչցուի, ու ենթադրելով, թէ բոլոր մէթոսները նոյն օրը հաստատուած են՝ ո՞րն է այն մէթոսը, որու պտուղները՝ միւսին սուածնեքէն գերազանց եղած են, ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ու ՊԻՏԱՆՈՒԹԵԱՆ առջև:

Ճշմարտութիւնը և պիտանութիւնը՝ այն երկու դերագոյն քրիթերոններն են՝ որու առջև կը դատուի մարդկութիւնը, առնենք ուրեմն մեր չորս մէթոսներու սկզբունքները ու առանց կրկնութիւններէ վախճալու՝ համառօտիւ զանոնք դատենք:

Ընկերութեան բնազդմային շրջանը նախ քննելով՝ աւելորդ է ըսել, թէ անի հազիւ վէճի կ'ենթարկի: Այնքան հեռացած ենք ալ վայրենութեան օրերէ, որ ամենայետին կը երամիտը իսկ՝ այն ստորին վիճակի կարօտ չիտանիր: Վայրենիներու միտքը՝ ոչ սկզբունք մը ունի այս անունի արժանի և ոչ գրութիւն մը, որոշ ձև մը կրող: Կոյր ու անասնային կենաց յայտնութիւն մ'է բնազդումը, որ բոլոր մտքի աճումը կը նախորդէ*: Եթէ անոր խօսքը կ'ընենք՝ անոր համար է, որ զբաղան նախակէտ (point de départ) մ'ունենանք մեր դատողութեան: Նախազատմային ուսումները այնքան առջև երթալու վրայ են հիմա՝ որ անկարելի է, ո՞ր և է հոգեբանական կամ մարդաբանական խնդիր մը լուսաբանել՝ առանց առաջին բնազդմային մարդերու կեանքը քննելու: Նախազատմային մարդու եղելութիւններն են, որ նոր

*Ch. Darwin. — The Descent of Man. Կ. Ե. 42 Բ.

զբաղան զաղափարներ բերին փիլիսոփայութեան: Անով անսնուեցաւ, թէ մարդս բնական էակ մ'է, որ վայրենի ու թերի վիճակէ գէպ ի վեր կ'ելլէ*, փոխանակ բերբնական «անկում մը» ունենալու: Անով ստուգուեցաւ, թէ ներհակ «Մարդաշունչ» գրքերու ըսածին՝ մեր բոլոր հոգեկան ունակութիւնները ստացական են, և թէ արդի վերացական իտէաները՝ ատենօք լմանձրացեալ զղացումներ էին:

Օկիւսթ Բօնթիսի, եթէ մեր գիտելիքները ունենար՝ անշուշտ այս առաջին բերիտը մասնաւոր նկատողութեան պիտի առնէր, զի անթիւ դարեր տեւած է բնազդմային շրջանը՝ մեր լուսաւորութեան սաղմային ձեւը պատրաստելով: Բայց հիմա՝ վայրենիները անկարող ու հալածուած ժողովուրդներ են, վայրենութեան մէթոսը մեռած մէթոս մ'է, և իբրև սկզբնական քաղաքակրթութիւն՝ կրնանք զանի հանդիսա թողուլ, իւր պատմային գերեզմանի մէջ:

Գալով հատաական մէթոսի սկզբունքներու՝ դժբաղդարար չենք կրնար զանի իւր նախորդին կարգը իջեցընել: Որքան որ դարուս բարձրագոյն ուսումնականութեան առջև, անոր դատը լմըցած ու անդառնալի կերպիւ անոր յետնորդութեան վճիռը արուած է՝ դարձեալ հաւատական մէթոսը կ'ապրի, ու ևս միկ Եւրոպոյ մէջ իսկ՝ գեռ պաշտպաններ կը գտնէ:

Բաղդատութեամբ վայրենական վիճակի՝ հատաական մէթոսը յառաջիմութեան քայլ մը կրնայ համարուիլ, բայց եթէ անոր օլուտները կը համրուին՝ անոր փլաններ

*H. de Ferron. — Théorie du Progrès. Կ. Ե. 74, 75.
† Aug. Comte. — Philosophie Positive. Կ. Ե. 186.

ըը անհանձուելի են, իւր անդարմանելի թերութեանց պատճառաւ : Հաւատական մէթոտի ստորնութիւնը անկէ կը ծագի, որ իւր մայր սկզբունքը՝ այն է կոյր հասարակական, անհեթեթ ու թիծաղելի սկզբունք մ'է :

Աթնած «մարդու» մը Յայտնութեան (Révélation), կամ «գրքի» մը հեղինակութեան վրայ, որ «սուրբ» կ'ընդունուի՝ հաւատոյ գրութիւնները՝ քիմբային Աստուածներու երևակայական հանդէս մը երկնային, ուր անկարելի է սուտը սխալէն զանաղանել* : Առ օրինակի համար Հնդկաց կրօնը, Բարապրահմա՝ թէ Գէ Աստուած է եղեր և թէ երէտ, բայց ո՞վ կ'ըսէ թէ այսպէս է, Աիշու տասը անգամ երկինքը թողուցեր, երկրի վրայ մարմնայեր է եղեր, արարածները փրկելու համար, գարձեալ ո՞վ կրնայ ցուցնել թէ այսպէս է : Կնթագրեք թէ ես ու դուն ասոնք ընդունեցանք, բայց եթէ ուրիշ մէկը զանի չընդունի՝ ինչ ընելու է, ինչ իրականութեան ճշմարիտ փաստ մը ունինք ցուցնելու, թէ իրօք Բարապրահմա երեք անձ ունի, և թէ իւր եռանձնութեանը մէջ գարձեալ մէկ ու միակ Աստուած մ'է . . . : Այնմութեամբիբական, ոչ ֆիզիքական, ոչ քիմիական և ոչ բնաստական արայոյց մը կայ, որով կարենանք թերահաւատ Հնդկի մը հաւատքի բերել : Արի ըսես, թէ «հաւատաւոր է առանց քննելու», բայց հաւատալը՝ սիրելու կընմանի ու կրնայ մեր Հնդկիլը այս զգացումը չունենալ, ինչ հաստատ միջոց ունինք ուրեմն՝ Թրիմուրթիի մը «Յայտնութիւնը» անոր հաստացնելու, — Եւ ոչ մէկ հաս, ու ասով՝ հաւատական մէթոտը կը մնայ ինչ որ

* Louis Viardot. — Apologie d'un Incrédule. Գի հարց :

է՛ անհիմն ու սխալ սկզբունք մը, անոր ասոր երևակայութեան ծնած :

Ամենէ ցաւալի կէտը այն է՝ որ մեր կրօններու պաշտպանները, չինայելով թէ սրբան զգայական ու փոփոխական մէթոտի մը կը հետեւն՝ կ'ելլեն գերագոյն խորհուրդներ յղանալու, անով բացարձակ հաստատութիւն մը յուսալու :

Իրենց երազն է՝ բացարձակ ճշմարտութիւնը ուննալ ու բացարձակ իշխանութեան մը հասնիլ : Երբ իրենց ինքնակոչ խորհուրդներու* (Mystères) վրայ ծիծաղես՝ կը պատասխանեն, թէ գիտութիւնն ալ իւր միատեղային ճշմարտութիւնները ունի, զօրօրինակ բնութեան ուժերը, սերմերը և այլն, որոնց ստիպում է հաւատալու, առանց անոնց ինչ ըլլալը գիտնալու : Բայց չեն մտածեր, թէ գիտութեան ստուգած միատեղային երեյութները՝ երազն հոյս-խիւս ունին, մինչդեռ կրօնի երևակայած խորհուրդները՝ մարդերէ շնորհած են : Բնութեան մէջ տակաւին շատ մը չիբացատրուած բաներ կան, որոնք օրէ օր գիտութիւնը կը վերլուծէ և որոնք կրնան նաև չիբացատրուած մնալ, բայց ասոնց հետ ինչ յարաբերութիւն ունին կրէրէ շնորհ զաս մը անիր խորհուրդներ, ու ասելուք փոփոխութիւններ . . . : Սերմ մը ինչպէս շինուած է չըլիստներ ու դեռ զանի չենք կրնար շինել, բայց զանի ինչպէս, կը զննենք ու ասոր արդիւնքները ունինք — Բայց ո՞ր է Թրիմուրթին և ո՞ր են անոր երեք անձերը . . . : Սերմ մը ինչ է չըլիստներ, բայց ստիպում ենք անոր ինչպէս ընդուն-

* Voltaire. — Philosophie. Etablissement du Christianisme.

նեւր, իսկ Ալիշնուի մարդեղութիւնը եթէ չընդունինք՝ Բնուել պօկի գիտութեանէ, — և ոչինչ, ըսել է, կրօնի խորհուրդը ըսած անխորհուրդ վարդապետութիւնները՝ աւելորդ ու շինչոս են, առանց և մէկ ճշմարտութեան վրայ հիմնուած ըլլելու :

Իրաւ է որ, հաւատական մէթոտի կոյր սկզբունքները դեռ կը տեսնուին ու Բարապրահմաի ստորոգելիքները՝ ռամկին համար անփոփոխ կը մնան, բայց այս անփոփոխութեան պատիւը՝ կղերի բռնութեան ու ռամկի սղիտութեան կը վերաբերի և ոչ Ամենակարող Բարապրահմաի ուժին . . . : «Հաւատոյ խաւարին» մէջն է միայն՝ որ կրօնի ճշմարտութիւնները իբրև լոյս կ'երևուին և որոնք ճշմարտութեան լոյսի տակ՝ կը սեւան ու կը մարին*, ոչ մենք անոնցմէ բան մը կ'իմանանք և ոչ նոյն ինքը կղերը : Աստուածաբանութիւնը՝ «անիմանալի իմանալիութեանց» հաւաքածոյ մ'է, ուր Մարգ — Աստուածեան սաթիւրնալը (Saturnales) կը շարունակուի, սրբազան սխալներու անթիւ ձևերով : Զուր տեղը հոն՝ դրական փաստաբերութիւն (argumentation) մը կը փնտռես, անոնց ինքնակոչ ճշմարտութիւնները իմանալու համար :

Պատմային վկայութիւնները, որոնց վրայ կը կոթնին՝ հաւասարապէս ամէն կրօններու քով կան և ամէնքն ալ իրար չէզոքօլ. սուրբեր ու հայրապետներ՝ ամէն կրօնի սեպհական են . հրաշներ՝ և ո՞ր կրօնը հրաշներ չունի, որոնք իրար կը գերազանցեն և ասով իսկ իրար կը ջրեն. անէժք, բանադրանք, ալօթ, յոյս, արտասուք, սէր՝ ասոնք ամէն կրօններու մէթոտի տարրերն

*Voltaire. — Philosophie. Le Tombeau du Fanatisme.

են, բայց և որոնք ամէնը մէկ՝ ամենափոքր գիտութիւն մը իսկ չեն կրցած արտադրել :

Կրօնային գրութեանց արմատական սխալը, ըսենք հակասութիւնը այն է նաև՝ որ եթէ մէկ կողմէ անշարժ ու անփոփոխ Տոկմեր կը քարոզեն՝ միւս կողմէ ալ զգացումիդ կը դիմեն, որ անով հաւատաս : Արդ, աշխարհիս ամենէ աւելի փոփոխական բանը զգացումն է, որով կրօնները կուգան կոտորակուոր ձև մը առնելու, անթիւ հերձուածներու բաժնուելով :

Այնքան անխուսելի է այս կոտորակութեան վտանգը՝ որ բոլոր Հաւատական բէրիտի գրութիւնները՝ դատապարտուած են Տրամաբանական բէրիտի մէջ իյնելու և հոն կորսուելու : Առ օրինակի համար Պուտտահութիւնը* ու Քրիստոնէութիւնը, որոնք բնագնացական շրջանի կը վերաբերին, և որոնց մին Պրահմաութեան ու միւսը Մովսիսականութեան ելած՝ մինչև մեր օրերը կուգան անհաշուելի տրամաբանական ստորաբաժիններու ծնունդ տալով :

Այնքան բազմաթիւ են անոնց սխալի կոտորակները՝ որ յիրաւի միամիտ ըլլելու է մէկը, որ յուսայ անոնց ամէնը «ի նոյն յայտարար» վերածել : Ոչ Պուտտահութիւնը կրնայ միութիւն մը յուսալ և ոչ Քրիստոնէութիւնը, զի սխալի և սուտի յատուկ է անվերջ հերձուածներու տեղի տալ, մինչև որ գիտական ճշմարտութիւնները դան ու հրապարակը մաքրեն :

Իսկ գալով Հաւատական մէթոտի տուած օգտորնէ-

*Eugène Burnouf. — Introd. à l'Hist. du Bouddhisme. Barthelemy Saint-Hilaire. — Le Bouddha et sa Religion.

րո՞ւ գարձեալ գովելու բան մը չենք գտներ* : Եւ ար՞ գէն շատ պիտանութիւն մը սպասելու չէ , այնպիսի մէթոտէ մը՝ որ շատ ճշմարտութիւն չունի :

Սովորապէս , կրօններու օգուտը՝ ժողովրդային բարոյականութիւնը կը կարծուի և այնպէս կ'ընդունուի , թէ առանց կրօնի՝ բարոյականութիւն չիկայ : Ինչպէս որ տղայք բանտէն կը վախնան , պէտք է եղեր մարգերը յաւիտենական բոցերու դժոխով վախցնել , որպէս զի չարութիւն չիգործեն :

Կրօնը կ'ստիպէ , ոչ թէ « բարին բարիի համար » ընել՝ այլ անորոշելի վարձի մը յուսով ու սոսկալի պատիժի մը երկիւղիւ : Եւ ընդունինք պահ մը , թէ անպատճառ երկնային Անչի մը հեղինակութիւնը ու դժոխի մը վախը պէտք է , որպէս զի բարոյականը հիմ մը ունենայ , բայց ասով խնդիրը չիլուծուիր , կը մնայ գարձեալ գիտական ճշմարիտ փաստերով ցուցնել , թէ իրօք այն Անչը դոյութիւն ունի , և թէ դժոխքի կաթսաները կատարելապէս կը գործեն :

Արդ , ո՞ր է այսպիսի դրութիւն մը ցոյց տուող դիտութիւնը :

Եթէ լոկ խօսքով պիտի հաւատ հիմնենք՝ շատ դժուար գործի մը ձեռնամուխ եղած ենք , զի մարդկութիւնը օրէ օր լուսաւորուելու վրայ ըլլելով՝ կուրպ և պիտի գայ վերջապէս՝ այդ « երկնային բարոյականութեան » փաստերը պահանջելու և կամ փաստ մը չիդանելով՝ զանի ջրելու : Կը մնայ ուրեմն ժողովուրդը բունի աղէտ պահել , որպէս զի չ'աբթնանայ ու կղերի շինած սխթեմ-

* Funck—Brentano. — La Civilisation et ses Lois. Գէրմ. Բ.

ները չիխառնէ : Եւ իրօք՝ այս է ու այս եղած է ամէն տեղի ու ամէն ժամանակի կղերներու սկզբունքը , ժողովուրդը սփիտութեան մէջ պահել , առ երեսու բարոյականի պատրուակաւ և ի ներքուտ իրենց շահին համար :

Բայց գարձեալ՝ գուցէ երջանիկ ըլլէր մարդկութիւնը , եթէ ամէն շահախնդրութեամբ հանդերձ՝ կղերը յաջողէր կրօնի բարոյականութիւն հիմնելու : Գժրաղբ դաբար , պատմութիւնը այսպիսի « կրօնի բարոյական » մը գտած չէ տակաւին , ու այս « Գերբնական Մանկավարժութեան » հետևողները՝ դեռ չիկրցան ցուցնել , թէ ե՞րբ և ո՞ր՝ հաւատոյ բարոյականը ազդեցութիւն մ'ունեցաւ : Հինգ հազար տարիէ ի վեր՝ որ կրօնները կը տիրեն՝ ինչո՞ւ մարդերը չիկրցան բարի ընել , դողութիւնը , ստախօսութիւնը , մարդասպանութիւնը աշխարհէ վերցնել : Ինչո՞ւ , եթէ կրօն է մեր բարութեան պատվերցնել : Ինչո՞ւ , եթէ կրօն է մեր բարութեան պատճառ՝ այսքան միլիօնաւոր մարդեր մեռած են և կը մեռնին ամէն օր՝ նոյն իսկ կրօնի ատելութեամբ իրար սպաննելով* . . . :

Ինչպէս կ'ըլլայ , որ կրօնի և մանաւանդ Բրիտանեութեան ամենէ աւելի պայծառ թուականները՝ ամենամեծ եղեռնագործութեանց ու կրօնական պատերազմներու (Guerres de religion) դարերն են : Հաւատաքննութիւնը ո՞ր գնենք , երբ քահանաները աւելի մարդքննութիւնը ո՞ր գնենք , երբ քահանաները աւելի մարդմեռուցին՝ քան թէ բոլոր լեռի զազանները† :

Մէկ կողմ կը թողունք ալ , հռոմէական մէթոտի բաղ-

*Voltaire. — Philosophie. Le Tombeau du Fanatisme. Գլ. Գ. և 11.
†J. W. Draper. — Les Conflits de la Science et de la Religion. Գլ. Բ.

մատեսակ անբարոյութեանց պատմութիւնը*, որոնք լինովի կը ցուցնեն, թէ կրօնի քարոզած «Սէրը» և ազգած երկիրը ինչ հզօր են, և թէ որքան առանց կրօնի՝ ժողովուրդները կը կորսուին . . . Sancta simplicitas! . . .

Կան թէև թեթևամտ պատմադէտներ, որոնք քրիստոնէական մէթոտի կը վերագրեն բոլոր այն քաղաքակրթութիւնը՝ որ Միջին դարերէ ՚ի վեր սկսաւ : Բայց կը մոռնան դիտելու, որ Միջին դարու ատեն պատրաստուած լոյսը՝ ոչ թէ Բիզանդեան հանդանակներու՝ այլ Արապի նախարշաւ քերթոց խումբին կը պարտաւորինք, որոնք քսանակալից զանուեցան քրիստոնէութեան :

Եթէ Արևմուտի քրիստոնեաները առջև կային՝ անշուշտ, ոչ Գոյափոխութեան շնորհիւն էր և ոչ Անարատ կամ արատաւոր յղութեան պատճառաւ, այլ որովհետև՝ քրիստոնէական մեթոտներու հետեցեցան ու աշխարհային սիրեցին : Կը ասոր պատմային ապացոյց կը համարինք ուրիշ Արևելցի ժողովուրդներ, որոնք թէև քրիստոնեա՛ ստիպուեցան քաղաքակրթութիւնը օտարէ մուրալ, զի չիկրցան դիտական մէթոտի արժէքը զգալ ու զանի գործածել : Աելորդ առարկութիւններ են ասոնք, և ով որ գիտէ կոյր վիճակագրութիւնները (statistique) թողուլ ու ընկերային կենաց ներքին շարժալիքները փնտել՝ շուտով կը համոզուի, թէ ըսածնիս ճիշդ է, և թէ կրօնները ու մանաւանդ հպարտ քրիստոնէութիւնը՝ վնասէ զատ բան մը տուած չունի մարդկութեան :

Բոլոր պատմութիւնը կը վկայէ, թէ աշխարհս այն ատեն սկսաւ ծաղկիլ, հաստաքնական հոյցները այն

*J. Michelet. — Le Prêtre, la Femme et la Famille.

ատեն սկսան մարիլ, մարգս այն ատեն սկսաւ իւր արժէքը գիտնալ՝ երբ գիտական համոզումները և էնտիւսթրին եկան, խղճի հանդատութիւն, նիւթական բարօրութիւն ու ասով իսկ ընկերային բարոյականութիւն րեւելու : Պիտանութեան մասին՝ այն աստիճան տխուր է քրիստոնէութեան պատմութիւնը՝ որ հատորներ չեն բաւեր զանոնք նկարագրելու : Բաւ է Syllabusի հատուածները կարգալ ու կղերի հակադիտական, յետագէմ ոլին ըմբռնել, համոզուելու համար, թէ հաւատական մէթոտը՝ մարդկային անբարոյականութեան ու աղքատութեան գլխաւոր պատճառներէ մին եղած է միշտ :

Վանական դրութիւնները, կրօնային հալածանքները, քրիստոնէական տղիտութիւնը այնպէս ըրած էին՝ որ Միջին դարու 1000 տարուան միջոցին մէջ՝ Լատին մէթոտը չիկրցաւ Եւրոպիոյ ժողովուրդը կրկնապատկել : Մարդու կենաց միջինը, որ հիմա 35 տարիի կը հասնի՝ այն ատենները հազիւ 21-22 տարիի կը հասներ : ԺԱԿ և ԺԲ՞ դարերու միջոցին՝ Բարիզ քաղաքը քաղաքատակ չունէր տակալին, թէև Աստուածարանական կոխներով կը փայլէր : Անդին Մաւրիտանիկ քաղաքները, որոնք Filioqueի վրայ վիճելու ու իրարու դուռն պատուելու երկնային պատիւը չունէին, այն քաղաքները՝ ընտիր փողոցներ ունէին, ամէն ողջպահչի կանոններով :

Մաքրութիւն, դեղ, վայելչութիւն, լուսաւոր դա՛վափարներ, գիւտեր, էնտիւսթրի, յառաջդիմութիւն՝ ասոնք այն ատեն եկան՝ երբ կրօնը սկսաւ տխարանալ* :

*J. W. Draper. — Les Conflits de la Science et de la Religion. Գլ. Ժ. և ԺԱ.

Կուրութիւնը և մոլեռանդութիւնը այն աստիճանի էր՝ կ'ըսէ Տրէյբըր, որ 1456ին Քալիսթ Գ. պապը, Հալլէի գիսաւորը դիւահանելու (exorciser) ելաւ ու վճռեց, իբրև այսաշըջիկ էակ մը, որ դժոխքէն փախած էր: Իսկ մարդերու նկատմամբ՝ 1327ի ատենները՝ Եւրոպայի գրեթէ կէսը նդովեալ էր, Հուովի չիհնազանդելնուն համար: Քարոյական ցնորումը այն աստիճանի հասաւ, որ մարդերը բաւական չիտեպելով, Լիզպոնայի մէջ Յի մը այրեցին 1604ին, իբրև այսահար ու վհուկ, զի վհուկութիւնը՝ այն ատենի գիտութեան մէկ ձևը* կղերի անհանդատութիւն կը պատճառէր:

Ասոնց չիհատարարող՝ կրնայ պատմութիւնը գոցել ու դեռ այսօրուան օրս մշակուած աւելապաշտութիւնները և հաւատամուտութիւնը նայիլ: Քրտնոզ Քրիստոսներ, աչք խողցնող Աստուածածիններ, Լուրտի համաբոյժ ջրեր, որ սրուակներով կը ծախուին. ոսկորի, լաթի, իւղի, հացի կուպաշտութիւն, բարոյական անգութ հալածանքներ՝ որոնք մարդկութեան յախտենական նախատինքը կը համարուին:

Եւ շնորհ թէ կրօնը յանցանք չունի, այլ կրօնաւորներն են յանցաւոր: Այս իմաստակութիւնը՝ միայն տղոց բերանը կը գոցէ, մտածող մարդը, կուգայ հարցընելու, թէ ինչպէս կարելի է կրօնը կրօնաւորէն բաժնել, երբ միշտ միատեղ կը դանուին ու իրար կը շինեն: Տղայական խօսք մ'է նաև, թէ կրօնի ծայրայեղութիւնն է փնաստու և ոչ թէ կրօնը. բայց ո՞վ կրնայ ցուցնել, թէ կրօնը և կրօնի ծայրայեղութիւնը տարբեր բաներ են, և թէ անոնց մէջ տեղը որոշ սահման

մը կայ . . . : Ռամկութիւնը, կրօնը, կղերը, մոլեռանդութիւնը, կոյր հաւատքը, ծայրայեղութիւնը, ասոնք նոյն բաներն են ու նոյն մէթոտի կը ծառայեն՝ ժողովուրդները դժբաղդ, տգէտ ու աղքատ պահելով: Գիւղերու մէջ երաշտութիւն կայ՝ փոխանակ ջրանցքներ բանալով՝ դետրէ ջուր բերելու՝ հաւատական մէթոտը կ'սկսի թափոռներ կազմել ու աղօթներով դաշտերը պտրտիլ, որպէս զի Աստուած մը անձրև դրկէ: Քաղաքները հիւանդութիւն կայ՝ փոխանակ դեղեր փշտուելու, նոր մաքրականներ (désinfectant) հնարելու՝ հաւատական մէթոտը կ'սկսի հսկումներ ընել, քահանային կամ տէրգիշին մոլութեանց յոսանք, մասունքներէ, նուիրաներէ օգնութիւն սպասելով: Ու եւ դժբաղդութիւն մը պատահեցաւ՝ փոխանակ աշխատելու որ անոր քահանա դարմանը գտնուի՝ պէտք է Աստուծոյ անհատան լին հրամանը՝ ընդունիլ ու ցախն համբերել:

Քիչ բան ըսուած չէ, այն անուշ ու հիւանդ դոսցումի վրայօր, որ ծոյլ ու տկար հոգիները կը մայելեն, իրենց ցաւերու սպեղանին՝ անիր հաւատոյ մը միխթարութեանց մէջ փնտուելով: Բայց եթէ մօտէն նայիս այսպիսի համբերող երջանկութեանց՝ շուտով կը համոզուին, թէ անի վատ ու ծոյլ մարդերու յատուկ է, և թէ հաւատական մէթոտը՝ իբօք կը միխթարէ այն կանացի հիւանդ սրտերը՝ որոնք մահկութենէ ի վեր անոր մօտեցած և անով տկարացած են:

Ասոնց փոխարէն՝ կրօնի պաշտպանները կ'ելլեն դաս մը ողջպահելու (hygiénique) կանոններ, բարոյական խրատներ, ամուսնութեան օրէնք և այլն յառաջ բերելու, որոնք կրօնի մաս կը կաղմն տակաւին և որով

* A. Esquiros. — Hist. des Martyres de la Liberté. եր. 178.

կրօնը օգուտներ տուած կ'երևի : Բայց կը մոռնան յիշել , թէ այս օգտակար տնօրինութիւնները՝ բնական մեթոտի կը վերբերին . և ոչ գերբնական տոկմերու : Ամուսնութեան , առողջութեան ու առաքինութեան խրատները՝ ոչ Եւորդութեան հետ դորձ ունին և ոչ «անխմանալի» Օսիրիսներու հետ , ու իմաստակ փաստաբերութիւն մ'է կրօնի վերագրել՝ ինչ որ լիովի քաղաքային ու գիտական օրէնսդրութիւններէ առնուած են :

Ասով անգամ մը ևս կը տեսնուի , որ եթէ երբէք կրօնը օգուտ մը տուած է՝ իւր աւելորդ տոկմերով չէ տուած , ու ինչքան փնաս որ տուած է՝ իւր հաւատոյ կոյր մեթոտի շնորհիւն է : «Կերակրոց խարութեան» (թրֆայի) օրէնքը՝ որ միլիոնաւոր Հրէաներ անօթի կը պահէ , «մարդու խարութեան» օրէնքը՝ որ ժողովուրդները անթիւ թշնամի եկեղեցիներու բաժնած է մինչև այսօր , անհաշուելի շարութիւններ , ատելութիւններ , որ կրօնի պատրուակաւ ընտանիքները ու մարդկութիւնը կը բաժնեն , խղճերը կը դերեն , ասոնք բոլորն ալ հաւատական մոլեռանդութեան սքանչելի արդիւնքներն են , պիտանութիւն մը՝ որու պատիւը անշուշտ Աստուածաբանութեան կը պատկանի . . . :

Այսքան քրիթիքական տեսութիւնը բաւ է ցուցնելու , թէ որքան որ պարստէս՝ այնքան ալ սկզբունքներու կողմէ՝ Հաւատական մեթոտը՝ ստորին ու փնասատու մեթոտ մ'է և ապագայ մը չիկրնար ունենալ : Աղերամիտ իմաստականներն են միայն՝ որ մարդս անասունէ զանազանօրը մեր կրօնականութիւնը (religiosité) կը համարին : Ընդ հակառակը , մարդս իրօք այս անունի արժանի ընօրը գիտութիւնն է , քննութիւնն է , քրիթիքն է և ոչ կոյր «այո»ները , Հաւատական դրութիւնները՝

մարդկութեան ատորին խտերը կը կայացնեն* , ու ինչպէս որ «մարդակեր» վայրենիները ստիպուած են լուսաւորութեան առջևէն փախելու ու կորսուելու՝ նոյնպէս և կրօնային ու «աստուածակեր» . . . ժողովուրդները , սահմանուած են տգիտութեան ու ուսմկութեան մէջ խարխափելու , մինչև որ ընտրապոյն սերունդներ գան ու անոնց յաջորդեն :

Անցնինք ուրեմն Տրամաբանական մեթոտի քննութեան՝ որու սկզբունքներու նկարագրի մէջն ենք արդէն :

Քրիստոնէութիւնը՝ որու վրայ մասնաւորապէս խօսեցանք և որ տրամաբանական շրջանի կրօն մ'է , բաւաւապէս ցոյց տուաւ արդէն , թէ այս մեթոտը ևս ինչ յետնորդ ու ստորին դեր մը խաղացած է մարդկութեան մէջ , թէ ճշմարտութեան և թէ պիտանութեան նկատմամբ : Բոլոր Բիւզանդեան բաւախալները , բոլոր բողոքական քրիստոնէութեանց պատմութիւնը՝ տրամաբանական տարրեր կը պարունակեն , զի բնաղանցութիւնը թէ՛ հաւատոյ կը վերբերի և թէ՛ տրամաբանութեան :

Բայց , սոսկապէս (exclusivement) «Տրամաբանութիւն» բնելով ու զանի կրօնայինէ բաժնելով՝ պէտք է իմանանք այն աշխարհական (laïque) բնազանցութիւնը , այն անհատական ոգին՝ որ կղերէ կը գերծի աւուանց մեթաֆիզիքէ զերծելու : Տրամաբանական մեթոտը՝ տեսակ մը ապստամբ «աշխարհական ու անհատային կրօն» մ'է , այսպէս բնելու համար , որ եթէ գրքի ու քրմութեան մը գաւառի թեւաց շիհեակ իր՝ դարձեալ իւր անձնական ներշունչի կը հաւատայ՝ վերացական բա-

*Littre. — Fragments de Philosophie Positive. Ժէ հոգոր :

ուերու մէջ թաւալելով: Թե այսպիսի դրութիւններէ ինչ ճշմարտութիւն ու պիտանութիւն ելած է՝ ալ զիւրին է մակարեքել:

Տրամաբանական (Rationaliste) սխիզմներու մայր սխալը եղաւ՝ անհատական հոգիի մը բնածին իսկաններու հեղինակութեանը վրայ կոթնիլ, ու Գաաողութիւն (Raison) ըստածը՝ անկախ ու նախալին սկզբունք մը ընել: Յոյն փիլիսոփայութիւնն է՝ որ ամենէ առաջ մեծ արժէք մը տուաւ խղճի, անհատական դատողութիւնը՝ հաւատոյ կուրութեան դէմ հասնելով: «Ծանկը ղէեղ», ու «Նա առայ» սկզբունքները՝ որ յոյն արամբանութեան նախնին ձեր կը յայտնեն՝ բաւ են ցուցնելու, որ եթէ Հելլենական հանձարը (մեծագոյն մասին համար կը խօսինք միշտ), կրցաւ անշարժ տոկմերու ղերութենէ ազատիլ՝ չիկրցաւ էսի իտեհան մնապարծութիւնը մերկանալ: Արդ, ինչ իրական ճշմարտութիւն կայ եսի ներքին աշխարհի մէջ, որով հնարըլայ ու է գիտական բացատրութեան մը հասնիլ §:

Մարդու միաբը, ըսենք Տրամաբանութիւնը (Ratio), աղօրքիքի մը կրնանք նմանցնել, որու ցորենը՝ արտաին աշխարհի եղելութիւններն են: Եթէ այս ցորենը կայ՝ ու եթէ անի զգայարաններէ ներս կը մտնէ՝ արամբանական մեքենան ալ կրնայ ալիւր, այն է ճշմարտութիւն հասնել, եթէ այս ցորենը չիկայ՝ միաքն ալ պարայ անղը կը յոգնի ու վերացականութիւններ կը հա-

* Kant. — Critique de la Raison pure. թ. 177. Tissot.
† Spinoza. — Oeuvres. թ. 177. Em. Saisset. 2-րդ Գ. Reforme de l'Entendement. է. 297—313:
§ Aristotle. — The Organon. թ. 177. O. Freire Owen. 6-րդ Գ. 177.

նէ: Բայց որովհետեւ Տրամաբաններու ամենամեծ մասը, իտեպաշտ մարդեր են աւելի քան թէ իրազնին՝ Տրամաբանութիւնը ևս շատ մը նուրբ բառերու խաղ մը եղաւ, ծոյլ ու ոչինչ մարդերու սեպհական:

«Գաաղութար, իրեա՝ սկզբունք, պարմար, բնութիւն, անյ, բոյոսիւն, բան, էութիւն, հոգի, ներքունը, էմաստ, ինչէր. . . բոլոր այս տեսակ վերացական ու բնութեայ (subjective) բառեր են, որ այս սխալ մեթոտի կերպարը կը հիսեն», և որոնց իրական ներկայացուցիչները ու աղբիւրը գտնելու բնաւ հոյ չեն տանիր: Շատ հետաքրքրական ուսում մ'է, եթէ մէկը ժամանակ ունենայ, Տրամաբանական դպրոցներու մասնաւոր պատմութեանց զբաղելու, անոնց սկզբունքները մի առ մի քննելով: Այսպիսի հետազոտութեան մը մէջ պիտի երևի, թէ կարծուածէն շատ աւելի բազմաճիւղ է «Տրամաբանութիւն» ըստածը և թիստ տարբեր երկցող ինդիքներու մէջ մասն ունի:

Յոյներէ սկսելով նախ՝ որոնք իտեպաշտութեան ախոյեանները եղան՝ ուրիշ բան չենք տեսներ՝ բայց միայն խօսիլ կու մը, ուր անկարելի է առարկան (objet) ու ենթարկան (sujet) իրարմէ բաժնել: Առ օրինակի համար՝ Պղատանի իրեա ըսածը, և կրնաս նէ իմացիր թէ ինչ է: Այս փիլիսոփան՝ ՉԼար և Նիւթը իրարմէ տարբերելով՝ նախապայ կողապարներ կ'ընդունէր իրեա ըստած, որոնք ՉԼարի յարեանակից էին և ամէն արարչութիւնը անոնց վրայ յօրինուած էր: Բայց և ոչ որ գիտէր, թէ այս խօսքերը ինչ կը նշանակեն: Մենք, որ զանոնք իբրև օրինակ գրելու ստիպուած ենք՝

* Hegel. — Logique. թ. 177. A. Vera. 6-րդ Գ. 177.

բան մը չենք իմանար, ու Պղատոն նոյն ինքը՝ անշուշտ երբէք անոնց նշանակութիւնը չէր իմացած :

Այս անիր տեսիլներու ծննդեան պատճառը՝ «Հաւաքարանութեան» վերացական մէթոսի կրնանք վերադրել, որով լի ճարտի միջոցաւ ու անհաստութեան ուժով կը յուսային ճշմարտութեան հասնիլ :

Արիստոտի Տրամաբանական ձևերը*, սիլոյիզմը՝ այս յոյն իտէականութեան (Idéalisme) ախտը մշակեցին, տարածեցին, ու կրնանք բոլոր Պաղման, Բիւզանդեան ու Աթոյական դարերու բնազանցութիւնները յիշել, ցուցնելու համար, թէ Տրամաբանական մէթոսը, անհուն սիւսիներ գործեց և դարերով ճշմարտութեանց, այն է Եղելութեանց անիմաց մնալուն պատճառ եղաւ :

Աւերացական մատախուղի մը մէջ մուրաճ՝ անհատապաշտ տրամաբանները ընտրեցին ուրիշ իրաւունքէ ազատման, իրենց իրաւունքը դաւանելու համար, կղերի «խիղճը» մերժել՝ իրենց «խիղճը» պաշտպանելու համար : Այս «աշխարհական իմաստակները»՝ Եկեղեցիին դէմ Դպրոցը (l'École) հանեցին ու Սինհոդի դէմ ճեմարան, առանց դիտելու՝ թէ ամէնքնին ալ պարապ բարբոս-ձի կը ձեծկուէին, քանի որ «անհատականութիւն» ծախելը օդուտ չունի՝ երբ անի իտէական է լիովին : Բոլոր Սիջին դարը՝ Տրամաբանութեան պայքարը եղաւ Հաւատոյ դէմ, երբ ամբարտաւան տօրթորներ՝ ուղեցին կոյր կրօնի գերութիւնը իօթափել : Բայց որովհետեւ ինքրոյն մրցալարը (arène) միշտ էսն էր՝ բնաւ իրական ճշմարտութիւն մը չիկրցաւ գտնուիլ և միա-

*Kant. — Critique de la Raison pure. Թարգմ. Tissot. Երևան. 1874.

միա տրամաբաններն են միայն՝ որ իրենց ներքին աշխարհէ՝ դեռ լոյս ու միութիւն կ'սպասեն* :

Այս ուսումնական ամբողջութիւնը աղէկ մը տեսնելու համար՝ Ոգևորական (Spiritualiste), Հոգեբանական (Psychologique), Ռուսօեան ու Քարթէզեան փիլիսոփայութիւնները առ ու գտիր, թէ ինչ անմուշտ ուղղութիւն կրցած են տալ մարդերու : Տէքարթի Իտէա-Ստուածը՝՝ քանի՜ մտածողի համոզումը կրցած է գոհացնել, Ռոպէսըի Ռատոզութիւն-Ստուածը՝ երբ կրցած է մարդկութեան երեխի ու հրաշներ գործել :

Բարոյագէտներու «խիղճը» ուր և երբ յաջողած է հանրային միօրինակութեան մը գալ ու իւր ճուղեղէ անկախ ինքնադոյութիւնը ցուցնել § : Սկզբունք, հոգի, բան, ներշունչ և այլ այս նման շատ մը բառեր, որ զբաղեաները դարերէ ի վեր կ'որոճան ինչ որոշ գիտութիւն մը հիմնած են մարդկային լուսաւորութեան նպաստող, — և ոչ մէկ հաս : Այլ այս խօսքութեան արտաբեր, որոնք Ալիքթոր Հիկոյի Ombreի կը նմանին՝ ուր քաշես նէ հոն կ'երթան, և հին կրօններէ նոր ոգևորականութեանց անցնիլը՝ և կամ կղերային տրամաբանութենէ աշխարհական տրամաբանութեանց գալը՝ կատարելապէս Բարիպտէ Սիլա ինիլ է :

Ոգևորական դպրոցները, եթէ հին «Յայնուութիւն» (Révélation) մը չեն ընդունիլ՝ կուզան նոր «Ակներեւութիւն» (Evidence) մը՝ քարոզելու, աննիւթ հո-

*Victor Cousin. — Oeuvres. Զոր Գ. Եր. 2 - Լուսնայ. † Jules Simon. — La Religion Naturelle. Ա. Եր. Կ. Ա. § Maudsley. — Physiology of Mind. Եր. 143. ¶ Descartes. — Discours de la Méthode.

գիւ ւը վաւերացուած : Բայ թէ այս Աններու թիւնը ինչ միօրինակ լոյս առած ունի, ինչ բան ցոյց տուած է, անոնցմէ ինչ զրական ուսում մը կրցած է ծաղիլ՝ ասոնք զեռ գիտնալու պէտք ունինք, և մեր մեծ փիլիսոփաները իսկ աղէկ մը չեն գիտեր :

Տրամաբանական մէթոտները՝ ասով իսկ որ վերած ցլականութեանց մէջ կը գեղերին՝ ակամայ կողման բնազանցութեան մէջ իյնելու*, և Հաւատական շրջանի սխալներն են՝ որ կը նորոգուին աւելի նորը ձեւերով : Պատգամաբան Փէթրիչները ու անձնաւոր երկնային էակները՝ «բարոյական ուժեր» կ'ըլլան, Օտիրիս ու ԵւաՏփէՏ՝ «արդարութիւն»՝ անուրը կ'առնեն, «ժողով»՝ «խղճ» ցաւի կը փոխուի ու մէկ խօսքով, միտքը աւելի նորը բացատրութեանց կը դիմէ, առանց աւելի ճշմարիտ սկզբունքի մը հասնելու : Ասոր համար է, որ կրնանք ամէն կերպով Տրամաբանական մէթոտի նաև Բնազանցական մէթոտ ըսել, զի գրեթէ միշտ միասեղ կը գտնուին, ինչպէս կ'երևի Սթրատոսի իտեաներէ՝ :

Եթէ ստույգն ճշման Բնազանց տրամաբանութիւնը այսպէս ինքզինքը կը մտնան՝ անպարտաւորութեան ճշման ոչ նուազ խայտառակ գեր մը խաղաղած է, իւր երեւակայական սկզբունքներով :

Ասոր ապացոյց կը համարինք՝ նախային համոզումներու իրական ճշմարտութեանց դէմ հանած վնասատու հակադրութիւնը, որ մինչև այսօր կը տեւ յետ նորդ ժողովուրդներու մէջ : Ինչ չի քաշեց զիտութիւնը՝ Աբուլական բարթամ մէթոտի շահատակներէ :

և ինչ ծիծաղելի քրիթիքներ չըրին տրամաբանը՝ դրական ուսմանց նկատմամբ : Հակոսեաններու (Ամբրիկոյ) գոյութեան կամ չեղոյութեան խնդիրը կը բացուի՝ փոխանակ երթալ փորձով զանի քննելու՝ Տրամաբանը իրենց սենեակի, ըսենք նաև իրենց էփ մէջն կ'որոշին, թէ այնպէս բան չիկայ : Արևի կեդրոնութեան վէճը երևան կ'ելլէ՝ փոխանակ զննութեամբ հաշուելու ու չափելու՝ տրամաբանը իրենց սիլլոգիզմով կը վճռեն, թէ անի սխալ է և թէ երկիրս է արեգի կեդրոնը : Արեան շրջադայութեան բրոյլէմը կը ծնի՝ փոխանակ զննութեամբ գտնուելու ու եղելութիւնները կը ըսելու՝ տրամաբանները անմիջապէս խնդիրը կը լուծեն, ենթադրական անթիւ բացատրութիւններով :

Իրական մեծ ճշմարտութիւն մը երևան ելած չէ, բնատուանց նախապէս մեր աշխարհական բնազանցներէ հաշուածուելու : Առաջի անգամ որ կազմ լուսատուութեան տեղեկագիրը կարդացուեցաւ. Գրանսայի Աբալմիին մէջ և ուր ըսուած էր, թէ առանց պատրոյցի ճբադալու ու թիւն մը հնարուած է՝ բոլոր գիտուն հանդիտականները սկսան խնդալ՝ փոխանակ նախ աչքով դատելու : Երբ շանթաձիգ կամ շանթապահ միջոցը գտնուեցաւ կայծակէ ապահովուելու համար՝ պաշտօնական գիտունները զանի հեղինակներ : Արիկիքէ օդաքար (aérolithe) ներքէն երկրէն երկար տանները պաշտօնական խնդալու անուններէ մերժուեցաւ, անարգուեցաւ : Ըոդեշարմութիւնը գտնուողները՝ առ ջի բերան խնթի տեղ անցան, և ոչ որ ուղեց անոնց մեքենան քննել : Արիկաթուղի նոր սկսած տարիները հրատարակուած հանդէսներու մէջ կրնան շատ մը նուատայացիչ յօդուածներ կարդալ, որ այս գիւտը ծաղրուած է իբրև ոչինչ բան մը, որ

* Hegel. — Logique. Թարգմ. Vera. Հոգար Ա. էր 161—170, 11. de Strada. — Ultimum Organum. 2 հոգար :

շատ ապագայ չունի: Պատուաստը ինչ չի քաշեց՝ մինչև որ փորձով կրցաւ հանրանալ ու զբախօս դիմադրօղներու բերանը դոցել: Այս հալածեալ ճշմարտութեանց ցանկը դեռ կրնայ երկարիլ, ցուցնելու համար, թէ զիտուն ըսուածները իսկ, մեծ սխալներ կը գործեն, երբ նախային տրամաբանութեան կը հետեւին փոխանակ յետապէս զննելու:

Գեռ մինչև այսօր, շատ մը հալածեալ ճշմարտութիւններ կան, ինչպէս Ոգեկան ըսուած եղելութիւնները, որոնց անձանօթ մնալուն և կամ զիտուններէ չի քննուելուն պատճառը՝ նոյն իսկ զիտնոց մէթոտի մասնական թերութիւնն է, որով հպարտ ու ծոյլ տրամաբանութեան ու նախային դատողութեանց մէջ կը զրտնուին, և միտքը՝ արտաքին լոյսէ անկախ ու ինքնաբաւ հեղինակութիւն մը կ'ընեն: Աբօլական դպրոցները՝ դարերով մարդկութեան տղէտ ու աղքատ մնալուն պատճառ եղան, և այս առթիւ՝ պէտք է արդարասէր ըլլալ ու ըսել, թէ Միջին դարու միայն կղերը յանցաւոր չէր, այլև այն աշխարհական տօքթորները՝ որոնք նրբախօս հռետորութիւնը իրենց արուեստ ըրած էին, եղելութեանց հեղինակութիւնը մերժելով:

Իրենց խելքը հաւնած, իրենց թուիքը ու ներքին երազները քրիթէրիոն համարող տրամաբանք այնքան հակաթու կուսակցութեանց բաժնուեցան, որքան որ վարժապետ ու magister կար: Ասոնք՝ ճեմարաններ ու Համալսարաններ հաստատեցին, կղը հաւատը թող տալու ու տրամաբանելու համար: Բայց դժբաղդաբար ճեմարանները ու Համալսարանները ևս սխալներ գործեցին, յետադէմ գտնուեցան*, զի իտէաներու ու մարդ-

*Helmholtz. — Revue Scientifique. 2 օրրոյ: 1878:

կային վկայութեանց վրայ սկօսան մրցիլ, առանց արտաքին աշխարհի երևոյթները զննելու: Ինչ օրուս Վիրոնային քառէրու՝ դէմ բողոքել, երբ անոնց տեղ դարձեալ «աշխարհական քառէր» կը զննեք:

Տրամաբանութեան անպիտանութիւնը, ըսենք և ֆիասաբերութիւնը՝ մինչև այսօր կրնաս զննել այն «գրք» ըսուածներու քով, որոնք ծոյլ, անուս և հպարտ՝ ամենամեծ դիւրութեամբ խմբադիր, փաստաբան ու երեսփոխան կ'ըլլան ու ամէն բանի պատասխան կը հասցընեն: Այս միականի ուսումնականները, Փիղիքա-քիմիական ճշմարտութիւններէ անտեղեակ՝ ու բնախօսական ու երկրաբանային եղելութեանց անհմուտ՝ այնքան աւելի շատ ֆիաս կուտան՝ որքան որ ռամկին առջևը իբրև հակակղեր ու պատասխատ կ'երևին, «անհատութիւն» ծախելով:

Բայց տղէտ մարդերու անհատութիւնը՝ լոկ ինքնաբաւութիւն (suffisance) մ'է, ուր ոչ թէ պատմային կամ դիտական հմտութիւններ՝ այլ եսի ներքին յիմարները կուգան իբրև սկզբունք ծառայելու*: Օգտակար և ճշմարիտ անհատութիւնը այն է, որ նախ զրական ուսումներու կը հետեւիք և յետոյ կը կարենանք զանոնք սեպհականել և անոնցմով անձնական սկզբունք մ'ունենալ: Առանց զրական ուսումներու, առանց արևարկական հմտութեանց՝ «Հաւաքաբանութիւնը» պարտապ աղօրիք մ'է ու զանի գործօղներն ալ պարասպ մարդեր: Մեր եսը, մեր անհատութիւնը, մեր մարմնոյ պէս

*G. de Humboldt. — Limites de l'Action de l'Etat. Թ. 174.
H. Chrétien. Գի հարցեր:
Dupont White. — L'Individu et l'Etat. Գի հարցեր:

անհատատար գոյութիւն մը ունի ու ամէն մարդու հետ փոփոխական, և անկարելի է անով հաստատ միօրինակութեան մը դալ: Ի՞նչ պիտի ըսէինք, եթէ մէկը արտաքին բնութեան առած անշարժ Ֆէրթի չափը թողուր ու մարդկային բաղադրիչը իբրև չափ գործածէր. . . : Կայն է՝ նաև արտաքին աշխարհի եղելութիւնը թողուլ ու մարդկային ֆորթը իբրև չափ առնել՝ «self-չմարտութիւններ» հաստատելով:

Այս սխալ մեթոտի գէշ հետեւութիւնները, այնքան կոտորակաւոր ու բաղմատեան կեն, և այնքան տարբեր ու հեռաւոր երեցող պարադոքներու մէջ կը գտնուին՝ սր ընդարձակ նկարագիր մը պէտք է դանոնք ամփոփելու: Արդէն տեսանք, թէ գիտութեանց մասին ինչ յետադէմ ու ֆուսատու գեր մը խողացած է Տրամբանութիւնը, իսկ եթէ անոր ընկերային ու քաղաքական կողմը նկատողութեան առնենք՝ աւելի տխուր տեսարաններ գիմացնին կ'ելլեն:

Բոլոր մեծ Յեղափոխութեանց (Révolution) ծայրայեղութիւնները, բոլոր «ժողովրդային ու արքայական արդարութեանց» արտադրած արիւնահեղութիւնները և կոտորածները, բոլոր ասոնց արմատական յանցանքը՝ կրնայ «անհատական ինքնարուութեան» մեթոտի վերագրուիլ: Անով Յեղափոխական ատեանները մէկէ մեկ անսխալութեան կեդրոններ եղան և յուսացին քառնի մը օրուան մէջ աշխարհս փրկել:

Ի՞նչ էին Բարիզի Բոմբեարները, հին ու նոր ատենի Տիկատտորները, անթագ կամ թագակիր բռնաւորները, որոնք խելքերնուն փշածը ըրին՝ առանց գիտական համոզման մը վրայ կոթնած ըլլելու, առանց մարդաբանական ուսումներու հաղորդ գտնուելու:

Գարձեալ ի՞նչ են Ամբիկոյ ու Ռուսաստանի մէջ լիժացող անթիւ կրօնա-քաղաքական կուսակցութիւններ, որոնք իրենց անհատական համոզումներու ու զլացման կը հեռուին:

Ի՞նչ են օրինակի համար Փօրմոնները, Սքորչիները, Նիհիլիսթները, Գողացողները (les Trembleurs) և այլն և այլն, եթէ ոչ իրենց ներքին «խղճի» ցնորումներէ խարուած տրամաբաններ ու տեսակ մը «աշխարհական աղանդաւորներ»:

Անոնց ամենու յատակը՝ նախային ու խտնապաշտ անհատութեան սխալներ կան, որով այնքան անսպասելի, ընկերասեր չարութեանց պատճառ եղան ու կ'ըլլան ամէն օր: Համոզուած՝ լի ամէն մարդ Բարդարութեան բնածին իտեան՝ իր ներսը ունի*, համոզուած՝ թէ խիղճը ուղիղէ անկախ, քացարձակ հեղինակութիւն մ'է՝ այս ու այս նման յեղափոխականք ելան ամէն անհատի իշխանութիւն տալու, որ էր արդարութիւնը գործածարէ, իր կամքը ընել տայ: Եւ յեղափոխութեանց պատմութիւնը յիշողները զիտեն, թէ այս բնազանց անպատմութիւնը ո՞ր տարաւ զմեզ և զեւ ո՞ր կը տանի միլիոնաւոր խեղճ էակներ, որոնք կղերէ հալածուած ու գիտութեանէ զուրկ բառապաշտ տրամաբաններու ձեռք կը մնան:

Կրնանք ուրեմն ամէնը մէկ առնելով՝ Տրամբանական մեթոտը յետնորդ, անօրուա ու անցողական մեթոտի մը տեղ գնել, մեթոտ մը՝ որ տշ կամ կանուխ ստիպուած է փոխուիլ ու գալ գիտական շրջանի մէջ կորսուիլ: Ինչպէս որ հաւատական դրութիւնները, ան-

*Jules Simon. — La Religion Naturelle. Յոտու. 4րդ գլուխը.

կարող որևէ վերջնական յաղթութիւն մը ունենալու՝ կուզան ակամայ տրամաբանութեան մէջ իյնելու՝ նոյնպէս և տրամաբանական մէթոտները գատապարտուած են իրենց բրոպլէմները զիտութեան յանձնել, անորմէ միայն սպասելով այն «բացատրութիւնները»՝ որ իրենք գտնել կ'երազէին :

Հոգեբանական վէճերը՝ Բնախօսական ուսմանց կը փոխուին, խղճի ուսումը՝ սղեղի ուսման կը խառնուի, արդարութեան բացարձակ ակզբունքները՝ ընկերազննչային յարրերական գիտութեանց կ'ստորածուին և բնազանց տրամաբանութիւնը կը քայքայի կ'երթայ՝ աշխատութեան և ժամանակի անփոխարինելի կտրուտ մը առթելով :

Բայց այս բաղդատական տխուր նկարագիրները կ'անհետին ու հաւատային և տրամաբանական սիսթէմներու հակասութիւնները կը վերնան՝ երբ կուզանք Գիտական Մէթոտը քննելու :

Գիտական Մէթոտը (la Méthode Scientifique)՝ իւր նախորդներէ լիովի տարբեր ու ընտրազոյն սկզբունքի մը վրայ հիմնուած է, որ է գրեթէ, Դարբերը ու Խեղճերը թողուլ ու իրական Մայր-Եղեւթներէն (Faits) վերայ կռթնիլ* : Չգայարանայ միջոյս գործող՝ զրական ուսանողութիւնը կ'աշխատի՝ նախ նայել, շէշել, շննել՝ քննել ու յետոյ հաւատայ, յետոյ տրամաբանել : Մէկ կողմ կը թողու անի անխտի՝ բոլոր իտէական ու նուազին համոզումները՝ և արտաքին աշխարհի մէջ քրի-

*Bacon. — Novum Organum. Գիրք Բ. Կ. 21 և 22.
 †Bacon. — Novum Organum. Գիրք Ա.

թէրիոններ կը փնտռէ* յետոյին (à posteriori) ստուգութիւններու գիտելով :

Արտաքննին ներածութեամբ՝ կը յառաջանայ գիտական մէթոտը ու բնաւ ինքնիրմէ՝ բան մը չ'ստեղծեր, բնութեան անմիջական երեւոյթները կ'ուսանի լոկ, ու անոնց գերագոյն պատճառները (les causes premières) կը թողու § : Չյօն (sérieux) ու առոյգ միտքերու յատուկ է այս մէթոտը ու միւս մէթոտներէ անհամեմատելի կերպիւ գերազանց :

Այս գերազանցութեան համոզուելու համար՝ կրնանք ընդհանուր տեսութիւն մը սփռել բոլոր այն զրական ուսմանց վրայ՝ որոնք Չննական ու Փորձառական մէթոտներէ ծնած են : Գրական ուսում ըսելով, պէտք է իմանալ այն անհերքելի ու իրական հիմերու վրայ կեցող գիտութիւնները՝ որոնք կարելի է ամէնու հաղորդել, առանց ամենու անձնական թուիքէ ազդուելու : Առ, օրինակի համար, Ֆիզիոլոգիան ու Գիտական գիտութիւնները ու նայէ ինչ անկախութեամբ իրենց ճշմարտութիւնները կը յայտնեն : Ո՞վ կրնայ զանոնք ջրել, որո՞ւ «անհատութիւնը» կը համարձակի անոնց վրայ վիճիլ ու բիւզանդել . . . :

Ելեկորութեան, ջերմութեան, լիւրճի, սուրբ, ասոնք բռնաոր ու իրական ճշմարտութիւններ են, որոնց նկատմամբ՝ ոչ նախապէս տրամաբանել ստակ մը կ'անկատմամբ՝ ոչ նախապէս տրամաբանել ստակ մը կ'անկատմամբ կամ չի հատալ : Անոնք Ե՛ն՝ ու այս ժէ և ոչ հատալ կամ չի հատալ :

*C. Von Naegeli. — Les bornes de la Science. Revue Scientifique. 13 արեւ 1878.
 †Bacon. — Novum Organum. Գիրք Ա.
 §Claude Bernard — Introd. à la Médecine Experi. Եր. 137.

մարդկութեան հաղթարար Աստուածները :

Հատեր թէև, դիսութեան մեծութենէ անհմուտ ու կիսովի դեռ բնագանցութեան հետևորդ՝ անոր սահման մը կը գնեն : Ընդունելով միշտ, թէ Ֆիզիքական ճշմարտութիւնները զինական մէթոսներու կը պարտաւորինք՝ կը հատան նաև, թէ Բարոյական ու Իրաւագիտական ճշմարտութիւնները՝ զան բաներ են ու զգայարանաց հետ դործ չունին : Անոնց համար, եթէ զիտութիւնը հեռադիր, կազ, շողեանա և այլն դտա՝ Բարոյական մէթոսը ևս մեր Ազատութիւնը ու Օրէնսդրութիւնը հաստատեց :

Այս առարկութեան վրայ ալ շատ դարմանալու չէ, եթէ գիտնանք՝ թէ տակաւին ի՞նչ կերպով պատմութիւն դաս կուտան : Եւ անշուշտ, մարդու ծնունդը, բանաստեղծներու գործոց մէջ կարդացողներէ աւելի բան չսպասուիր : Բայց կը հարցնենք նախ, թէ Բարոյական մէթոս ըսածնին՝ ի՞նչ է, եթէ ոչ Ֆիզիքական աշխարհի ճշմարտութիւններէ հանուած (déduit) տեղեկութիւններ : Ինչպէս որ մեր մտքի ամէն ուժերը մեր մարմնոց ուժերէ կախում ունին՝ նոյնպէս ընկերութեան արտադրած բոլոր քաղաքական Օրէնսդրութիւնը, բոլոր «Ազատական» ըսուած դրութիւնները՝ կամ մեր նիւթական պէտքոց հարկովը եղած են* և կամ նիւթական ճշմարտութիւններու արտադրոյթներէ են ծնած :

Ինդիքը սկիզբէն յիշատակելով՝ մտնալու չէ, թէ մեր վայրենի նախահարձ մատերնուն վրայ կը համբէին ու փոխադարձ ցաւի ու շահի զգացումներով՝ քիչ քիչ իրաւունքի ու պարտքի սկզբունքներու եկան : Ասկէ կը

*Taine. — Origine de la France Contemporaine. Revue Poétique et Litt. 16 Mars 1878.

տեսնուի նախ՝ թէ մեր բոլոր մաթէմատիքական, վերայական ու տեսլական (spéculatif) դաղափարները՝ թանձրացեալ և դէլու թիւններէ ծնած հանդու թիւններ (déduction) են, և թէ բարոյական ճշմարտութիւնները իսկ՝ գիտական հիմք ունին :

Օրինակի համար՝ Ազատութիւն ըսածնին բնաւ բացարձակ բան մը չէ, և պատմապէս կը ցուցուի, թէ որքան որ «իտական բացատրութիւնները» զօրացան՝ այնքան ալ աւելի զօրացաւ հակակղեր Մտքի ու Խղճի ազատութիւնը : Ո՛ր որ մտքը Վիմանալի բացատրութիւնները՝ չունի՝ հոն՝ միտքը կամ հաւատոյ գերի է, և կամ տրամաշանող քարբիսներու խաղալիք : Ասով՝ բոլոր քաղաքատնտեսական ազատութեանց հաստատութիւնը՝ գիտական ճշմարտութիւններու հիւսիսներէ եղած է միշտ և ոչ աւելի :

Ո՛վ պիտի աղատէր զվեղ կրօնի դերութենէ, ո՛վ պիտի տար մեզի բարոյական ազատութիւն, խղճի ազատութիւն ըսուածը՝ եթէ Արլուսպոս, Մակէլան ու Ազատութիւն ըսուածը՝ եթէ Արլուսպոս, Մակէլան ու Ազատութիւն ըսուածը չուզային : Անոնք՝ երկրիս կլորութիւնը լիւ է աշխարհ չուզային : Անոնք՝ երկրիս կլորութիւնը ու մոլորակութիւնը փաստեցին, սնով՝ «հին երկին» ու մոլորակութիւնը փաստեցին, Գժոխը ու Ողիմպոսը կործանուեցան ետքը եթերները, Գժոխը ու Ողիմպոսը կործանուեցան ու ասոնցմով ինկաւ Աստուածարանութիւնը և անոր հետ կրօններու մոլեռանդ ու բռնաւոր ողին :

Գարձեալ ո՛ր պիտի գտնէինք դարուս բարոյական ազատ փիլիսոփայութիւնը՝ եթէ Պարօն, Նիւզըն, Լափլազիէ, Տարլին, Հէքել ու նմաններ չիզային, Ֆիլսոփիէ, հիւսիսաբանութիւնը չիւսուէր, հիւսիսաբանութիւնը չիւսուէր, հիւսիսաբանութիւնը չիւսուէր . . . : Բարոյացուցնելու ու բերբնականութիւնը ջնջելու . . . : Բարոյական մէթոսի ճշմարտութիւնները՝ ասոնց հիւսիսներէ եղաւ ու ոչ պարձարը :

Պատիկ պատմարանի մը համար, մտնէմաթիքը և խղճի ազատութիւնը բնաւ յարաբերութիւն չունին իրարու հետ: Բայց թէ որ մարդկութեան եղելութեանց օղակցութիւնը զննես՝ սխաի սեսնես, որ եթէ Էսքլիս երկրաշարժութիւնը չմշակէր՝ Քերէրու կալիլէ, Հէրշըլ ու Լաբլաս չըսկիտի կարենային արևի կեղրոնութիւնը հաստատել ու երկինքը Պրահմաներէ մարբել

Նոյնպէս, եթէ թուային ուսումները չըլլային, և ոչ մէկ գիտուն պիտի կարենար մեքենական և Ֆիզիքական ըսենք քնակաւ ճշմարտութեանց հասնիլ. Գէրքնակաւ Քլոք ջնջիլ, խղճի սինդերական ազատութիւնը առթելով:

Եւ գարձեալ, ինչպէս հանրային ազատ փոխանակութեանց (libre échange) օրէնսդրութեան սխաի պայմիք, եթէ աշխարհադրային սեղեկութիւններ, շոյենուս, շոյեկաութ և ընկերային նիւթական հոմբաշխութեանց հարկը զանոնք շառթէին:

Ըսելէ՛ Իրաւագիտական դադափարները, գեւ ճսկըգուրք» մը չեղած՝ Զննական և Փորձատական մէթոտներու արտադրոյթներն են: Եւ հիմա մզի իբրև վերացական ու նոյնային երևցող ուսումները՝ առաջուց թանձրացեալ ու յետային սաուդութիւններ էին, սաանց ինքնին անկախ գոյութիւն մը ունենալու:

Եւ անշուշտ այսպէս ըլլալուն համար է, որ հիները՝ ոչ մեր ճանչցած խղճի ու մտքի ազատութիւնը ունեցան և ոչ մեր իրաւագիտական փիլիսոփայութիւնը: Եթէ մարդերու ազատ կամէն էր այս բարոյական հմտութեանց պատճառ՝ պէտք էին հին աղղերը և ս մեր համոզմները ունենալ, բայց զանոնք չունեցան, զի գիտութիւն չունէին:

Ուղուածին չափ օրինակ կրնայինք բերել պատմային եղելութիւններէ, ցուցնելու համար, թէ մեր բոլոր խելքը՝ ազատէն աշխարհէ պատմին է ու յետային մէթոտի արդիւնք: Մարդս այն աստի սկսաւ լուսաւորո իլերք իւր ներքին ինքնակոչ լոյսը թողոյց ու զննիլի, շօշափելի, զգալի առարկաներու դիմաց՝ իւր հարցումները ուղղելու: Նոյնի, ուղեղի, մտքի. ջղերու ուսումը իսկ, որ մեր անձին, մեր եսին կը վերբեքիլ գարձեալ ստիպուած ենք շարքէ ջն, այն է ճմգմէ դուրս գանուօղ մէկու մի վրայ ուսմեելու, զի մեր ներքնութիւնը (introspection)՝ զմզ վերլուծելու կարողութիւնը չունի:

Մարգարանական ու ընկերարանական զննութիւնները և մանաւանդ փորձառական հոգեբանութիւնը՝ օրէ օր կը վարդանան, և ինչպէս Մօտլէի դործերէ կ'երևի՝ խղճի երևոյթներու քննաճակաւ ալքիւրները մեզի կը բացատրեն: Բայց չենք կրնար բնաւ այս մասին հոռուելի երկարել:

Հերքէ՛ ցուցնել, որ ճշմարտութեան նկատմամբ, Զննական ու Փորձառական Մէթոտները՝ ամեն գերազանց ու ամենէ հաստատ ուսման եղանակը կը յայտնեն և թէ անոնցմէ դուրս փրկութիւն չիկայ, այն քաջ մտքերու համար՝ որոնք կը նային ու սքոլական ցնորումներէ յոյնած, էքսք կը փնտեն ծարախի:

Գանք Պիտանութեան մեծ խնդրոյն, այս մասին ալ գարձեալ չըզիտենք, թէ մի սեղէ պէտք է սխիլ գիտութեան գովեսար ընել:

ՎԱ՛րն մէկ ճշմարտութեան յլէ է պէտանսութեամբ» և իբրք, դրական մէթոտի առած օգուտը՝ անհաշուելի բան մ'է և դեռ աշխարհս պիտի գարմայնէ: Ըահաւոր ու երջան

ասեղ ոսկեփայլ եկեղեցիներ կանդնել : Այնքան ան-
դուր զգացում մ'է հասարական զգացումը որ անթիւ
սերունդներ , իրենց զաւակները ու ընտանիքը թողոյցած՝
ունեցածնին կղերի ձղած էին :

Գիտական դարերու գործն եղաւ՝ այս ուրբազան ան-
բարոյականութիւնը ջնջելու աշխատիլ , անօթի ժողո-
վուրդին դարձնելով այն մեծամեծ եկամուտները՝ որ
կղերը ամենայն խոնարհութեամբ իրեն պահած էր :
Բողոք Աշխարհայնօղ (Sécularisation) օրէնսդրութիւնը՝
որ Գրանսայի և Իտալիոյ մէջ դործադրեցին և որ ա-
հադին հարստութեան աշխարհներ բացաւ դժբաղջ հա-
սարակութեան՝ ամէնքն ալ դիտական մեթոտի արտու-
գրած անտեսային համոզումներու կը պարտաւորինր ,
որոնք ցոյց տուին , թէ կատարեալ դողութիւն է աղետ
աղքատին ստակը եկեղեցիներու ու վանքերու տնայնել ,
ժողովրդի պարոյնները ու քաղաքաշէն (municipal) հաս-
սատութիւնները խեղճ վիճակի մէջ թող տալով :

Գիտութեան բարոյականօղ (moralisatrice) գործե-
րը՝ անհաշուելի են իրօք : Գիտութիւնն է՝ որ համադ-
գային օրէնսդրութեան պէտքը ցոյց տուտ : Իմացնե-
լով մարդկութեան , թէ ազդուիեանց առեւտրական
վնամութիւնները իմաստ մը չունին և թէ «մեր շահը
կը պահանջէ որ ուրիշն ալ շահի» :

Գիտութիւնն է՝ որ մահուան պատիժը վերաց , ցու-
ցրնելով , թէ մարդասպանը հիանդ մ'է կամ ողետ
մը և որ պէտք է խնամուի քան թէ սպաժուի : Գիտու-
թիւնն է՝ որ Բնական Բարոյականութեան մը հիմքը
գրաւ , զանի դաստիարակութեան , առողջութեան ու տնտե-
սային բարբորութեան վրայ հիմնելով : Գիտութիւնն է՝ որ
« Երկրափոխական » արիւնահեղութեանց սկզբունքը ջնջիլ :

անոր տեղ դնելով՝ « Էրջափոխական » խաղաղ ու ա-
տիճանաւոր զարգացումի օրէնքը :

Գիտութիւնն է՝ որ հանրային փրկութեան ուսումը
հաստատեց՝ ցոյց տալով , թէ խմբագիր , փաստաբան
ու երեսփոխան չեղած՝ պէտք ենք Ընկերաբանութեան
աշակերտիլ ու երկար և հիմնական ուսումներէ յետոյ ,
գրիչ ըսուած մեծ զէնքը գործածել :

Գիտութիւնն է՝ որ իտեամոլ քաղաքագէտներու ա-
զատութիւն ըսած բացարձակ « սկզբունքը » կրցաւ հեր-
քել ու ցուցնել , թէ բնական որոշ օրինաց ու ճշմարտի
գերութեան մէջն է՝ որ մարդս կրնայ երջանկանալ :

Գիտութիւնն է՝ մէկ խօսքով այն տիեզերական անթիւ
պիտանութիւնները առթօղ , այն հանրային լոյսի աղ-
բիւրները բացօղը՝ որ վեճ կը շրջապատեն և որ աւե-
լորդ է մի առ մի նկարագրել :

Իս սակայն , գիտութեան վնամները կը փութան
զանի յանցաւոր դանելով՝ ըսելով , թէ երկաթուղին ,
հեռագիրը ու քիմիական գիտերը՝ նաև պատերազմնե-
րու կը գործածուին և թէ մարդկութիւնը դեռ շատ
հեռի է երջանիկ ըլլելէ : Բայց ասի ըսողները՝ նախ
չեն մտածեր որ սպտերազմ ըսողները՝ հասարական ու
արամբարանական մեթոտի հետեօղներն են և ոչ թէ դի-
տուները : Երբ երկարութեան կամ աղօղի համար
պատերազմ մ'եղած է , երբ մարդիկ իրար սպաննած
են , քիմիական և կամ ֆիզիքական ճշմարտութեան մը
որատճառաւ — Երբեք , ոչ միշտ սպտերազմները , կրօ-
նի ու ազգի ասելութեամբ և սխալ իմացուած շահե-
րու առթիւ եղած են ու անոնք չբարիք ըլլէին՝ եթէ
իրօք դիտական դաստիարակութիւնը , դրական համո-
զումները ամէն տեղ տարածուած ըլլէին , փոխանակ
20

Հատատական ու տրամաբանական դաստիարակութեանց : Ընդհակառակը՝ եթէ կայ երկրիս վրայ խաղաղ ու խոնարհ մարդեր՝ անոնք գիտուններն են , որոնք քաջ գիտեն , թէ մարդու յաղթութիւնը և փառքը՝ աշխարհայեան ու հշարհոյեան մէջն է և ոչ անոնցմէ դուրս :

Իսկ գալով այն առարկութեան , թէ մարդկութիւնը շատ հեռի է գեռ երջանիկ ըլլելէ և թէ գիտութիւնը անկարող է այս ինչ բանը ընել և կամ այն ինչ բանը գիտնալ՝ այս խօսքերն ալ՝ ախուր ու փոքրոգի մարդերու կը վերբերին : Անշուշտ , «մարդկային գիտութիւնը» չէ , որ ամենակարող պիտի քարոզէ ինքզինքը , քանի որ «երկնային» . . . գիտութիւնները՝ իսկ , չիկրցած են ամէն բան ընել : Այսպիսի կղերային վրէժինդրութիւն մը յայտնելը , գիտութիւնը հեզնել ու նուաստացնելը՝ դրական մեթոտներու կատարելագործելի (perfectible) յատկանիշը չի գիտնալ է բնա :

Հազիւ քանի մը դարէ ի վեր սկսուած և դրեթէ դարուս մէջ իւր ուժը դտած՝ Գիտական մեթոտը դեռ նոր նոր կ'սկսի ինքզինքը յայտնել : Եթէ անոր ֆիզիքս-քիմիական մասերը զարդացած են՝ մարդարանական և ընկերաբանական ճիւղերը լիովի թերի կը մնան ու ժամանակի և զննութեանց պէտք ունին , իրենց կազմութիւնը գտնելու : Այս թերութիւնը անոր երեսին զարնելու չէ , զի ակամայ է անի բոլորովին : Արօնի թերութեանց չինմանիւր , ուր ասէլոքդ Կեղը՝ սուտի և սխալի մէջ՝ կը թաւալին և ուր , թէ՛ չեն գիտեր և թէ՛ գիտնալ ալ չեն ուզեր :

Գիտութիւնը ընդհակառակը՝ աստիճանաբար կը գիտնայ , ծանօթէ քիչ քիչ անծանօթի կ'անցնի , երկար ու դժուար փորձերով իւր ճամբան կը գտնէ , բայց ան-

դամ՝ մը որ իւր նպատակին հասնի՝ ալ գտնի ջրող մէկը չիկրնար գտնուիլ :

Մարդկութեան բոլոր նախորդ մեթոտները՝ հաղարարուոր տարիներէ ի վեր՝ ապրեցան ու իրենց չափը ցոյց տուին : Համբերենք և սպասենք , որ գիտութիւնն ալ կրօններու ապրածին կէսին չափ գոնէ ասրի , անոնց տնեցած դրամական զէնքերու մէկ մասը իսկ ունենայ , անոնց չափ ժողովրդային գաստիարակութեան մէջմտնէ ու տեսնենք , թէ ի՞նչ չիկրնար ընել :

Գիտական մեթոտի ջատագովութիւնը կը լրացնենք ուրեմն , (անոնց համար որ կը սիրեն ըսել) և մեր փոքրիկ գործի վերջերը մօտեցած՝ կ'ուզենք յետին եզրակացութեան մը գալ :

Ներկայ աշխատութեան սկիզբէն մինչև հոս , ջանացինք որքան որ պատմային (historique) , այնքան ալ վերլուծական (analytique) քննութեամբ քալել՝ համառօտ ու պարզ կերպիւ խօսելով : Սակայն , համառօտ գրելը՝ սխալ գրել է և աղէկ գիտենք , թէ այս մասին որքան պակասաւոր կը գտնուինք՝ ահապիս խնդիրներ՝ դրեթէ հազիւ շօշափած ըլլելով : Բայց բազմաթիւ պարագաներ՝ կ'ստիպեն զմեզ այս Մատենաշարը այսպէս սկսիլ ու հետզհետէ ամէն խնդիր լուսաբանել :

Անոնք որ կ'ուզեն , վերոյիշեալ խնդիրներու վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ ունենալ՝ պէտք են մեր յիշած հեղինակներու գիմել , որոնց մէջամէն դադափարի շա՞տ տարբեր տարբեր համոզումներու տէր մարդեր կան : Այսպիսի բաղդատական ու սուսով մը միայն կարելի է , ամէն ինչ չէղք գիտակէտէ նայիլ ու ըսածնիս կընել :

Մեր մասին՝ երկար տարիներու զննութեան ու մտածողութենէ ետքն է՝ որ համարձակեցանք գրիչը ձեռք

առնել, անկեղծօրէն յայտնելով այն ճշմարտութիւնները՝ որ պատմութեան ու գիտութեան կրկին ուսումններէ կ'արտայայտին: Չենք կարծիր, որ մէկը կարենայ առանց կրքի ու նախադատութեան (prévention) ամէն ինչ քննել՝ և այս համոզումներու շեղալ: Իբր և Իբաւ այնքան կապուած են մէկ մէկու, շօշափելի ու զննելի եղելութիւնները այնքան մեծ հեղինակութիւն մը ունին իբր յաւիտենական ճշմարտութիւն՝ որ անհնար է փրկեստփայտութեան հետեիլ, առանց ուշ կամ կանուխ Գիտական մէթոտի աշակերտելու:

Գրական Օրէնքները զմեզ կը գերեն, բնական լոյսը՝ հաւատոյ «խորաններու» կանթեղները կը խաւարեցնէ, և բնութեան հետեօղ մը՝ դատապարտուած է զանոնք իւր «Գիտական Հանդանակը» ընելու ու նոյնը իւր նմանի հաղորդելու:

Եւ անշուշտ, Մէթոտի Փրկեստփայտութիւն մը, որ տեսական ձեռք մէջ կը մնայ ու գործնականի չանցնիր՝ ապարդիւն ուսում մ'է և միայն հետաքրքիր ընթերցողներու սեպհական: Ճշմարիտ մէթոտ մը՝ պէտք է ընդհակառակը գայ իւր դրօշը պարզէ՝ Ընկերային Նորածնութեան մեծ գործի աշխատելով:

Մենք ալ, եթէ նախընթաց էջերու յայտնած ճշմարտութիւնները ժողովենք՝ կրնանք Նորածնօղ բրոկրամ մը յօրինել, որ գայ լուսաւորող Շրջափոխութեան տիեզերական գործին (Oeuvre) մասնակցի:

Հանրային քաղաքակրթութեան նկարագիրը որ տեսնուի և մարդկութեան պատմային աճման օրէնքը որ ստուգեցինք՝ բաւապէս կ'իմացնեն մէզ, թէ այս Նորածնային բրոկրամը ևս՝ անոնց յայտնած Գիտական եղելութիւններու մը գայ հիմնուած պէտք է ըլլայ:

Հեռի տղայական դրութիւններէ, որով կ'նշեն գերձախի պէս մարդկութիւնը կարել, ձեռք՝ Գիտական մէթոտը կ'աշխատի նոյն իսկ պատմային իրական դասերէ օրայիլ և անոնց համեմատ իւր ապագան ծրագրել:

Ասոր համար՝ մեր Նորածնութեան բրոկրամի ամենադիտար կէտը, մեր զընկերային բարոյականութեան առաջին ու գերադոյն պարտքը պէտք է ըլլայ՝ նախ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾԵԼ:

Գիտութեան ամենամեծ դժբաղդութիւնը, Գիտական մէթոտներու ամենամեծ թշնամին՝ նոյն իսկ իրենց թերի վիճակն է, որով կենսաբանային խնդիրներու մէջ եկած կեցած են՝ նոր նոր Մարդաբանական ուսմանց սահմաններս մօտենալով: Թէ Չննութիւնը ու Փորձը Դի Դի Դի Դի են ճշմարտութեան երթալու՝ ասոր տարակոյս չիկայ, բայց այս չենթադրել, թէ ամէն ճշմարտութիւն դանուած է և թէ ալ ուսանելու պէտք մը չունինք: Ընդհակառակը, գիտունները ամենեւեւ ուաջ՝ գիտութեան թերութիւնը կը խոստովանին՝ ամէն օր զանի կատարելագործելու աշխատելով: Եւ այս մասին՝ բնաւ մոռնալու չէ՝ Նիւդընի մէկ խօսքը, թէ «Տղայութիւն է ամէն ինչ բացատրուած կարծել և միշտ ուսանիլն է իմաստութիւն»:

Մեր երկրորդ մեծ պարտաւորութիւնը պէտք է ըլլայ՝ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐԱԾԵԼ, սփռել՝ գրեթէ օրորոյններու, դպրոցներու և մանկավարժային նոր մէթոտներու միջոցաւ:

Սպասելու չէ, որ Գիտութեան ժողովրդային հանրացումը՝ միօրինակի ու անմիջապէս կատարուի: Մարդկութեան աճումը՝ անհասարակապէս կը քալէ և ժողովուրդ մը չիկրնար խմբովի (en bloc) յառաջանալ:

Մինչդեռ ուսանող հասարակութեան վարի մասը հասարական շրջանի մէջ կը խարխափի՝ անոր միջին գասերը հետզհետէ արամաբանական սահմանները կ'արշաւեն ու վերի մասն է, որ կը կարենայ բնական վերնագաւառները մաղլիլ :

Բայց այս անցողութիւնը որքան որ անխուսելի՝ այնքան ալ արողաշարժ ու զիւրին եղած է գարուս մէջ անցեալէ մինչև այսօր բարդուած ուսումնականութեան պատճառաւ : Հիներու հարիւր տարիի մէջ կրած դժուարին մտափոխութիւնը՝ հիմա աասը տարիի մէջ զիւրաւ և խաղաղութեամբ կը կատարուի : Ասոր համար՝ դիտութիւնը տարածելու մասին՝ պէտք չէ երկչոտութիւնը դաստիարակութեան մը զոհուիլ ու լուսաորութեան օրը հեռացնել :

Ինչ որ ըլլան բնութեան ուժերու հարկը՝ մարդս, որ նոյն ուժերէ մին է՝ կարողութիւն ունի իւր անհատական ու ընկերային կացութեանը վրայ ներգործել՝ համոզական լեզուով իւր նմանը փոխակերպելով :

Եթէ թերամիտ (idiot) անհատներու պէս, պակասաւոր ցեղեր կան, որոնց ուղեղի աճումը դադարած է՝ անոնք դժբաղդարար սահմանուած են հատապէս ապրելու, ծառայելու և հեգնուելու, անմղ սեպտին կամ յանցաւոր : Պէտք է զանոնք մեղապարտի մը նմանցնել, որ հիւանդ համարուի կամ առողջ՝ դարձեալ վառ կը մնայ, ատելի կ'երևի, զի Շրջափոխութիւնը՝ խեղճաներու և ընտրեալներու կը նպաստէ միայն :

Այս երկու գլխաւոր կէտերը, այն է, մէկ կողմէ դիտութիւնը կատարելագործել և միւս կողմէ՝ զանի տարածել՝ ամենէ սրբազան ու վեհ (sublime) պարտաւորութիւններն են, որ կրնայ ճշմարիտ մարդ մը իմանալ

ու գործադրել : Ով որ իւր մարդութեան պատիւը կ'ըզգայ, ով որ քարաքիւղի (կամքի) տէր՝ մէկն է, ով որ գիտութեանց գերանուշակի հը ճաշակած է և կը ճաշակէ՝ անի չիկրնար զանոնք չիտիրել ու անոնց չիտիրուիլ :

Այսպիսի յառաջադիմօղ զինուորներու արմատական համոզումը պէտք է ըլլայ, թէ «ճշմարտութեան երթալու ճշմարիտ մէթօտը մէկ հատ է և այն է Արտաքին աշխարհի պողոտան» :

Եթէ պատմային ուսմանց մէջ, հատուական ու տրամաբանային դրութեանց մէթոտ անունը տուինք՝ անի լոկ բաղադրական լեզու (terme) մը գործածելու համար էր : Իսկ բուն Մէթօտը մէկ է, ամէն տեղ, ամէն ժամանակ և այն է Գիտութիւնը :

Ինչպէս որ մագնասեղը բևեռի կը նայի՝ նոյնպէս և մարդկութեան ընտրողոյն զարգացումը դատապարտուած է դրականութեան դիմելու՝ քիչ շատ միջին աստիճաններէ անցնելով : Պատմային զննութեան մէջ՝ բնա շփութուելու չէ, «միջին կայարանները» յետին նպատակի մը տեղ առնելով : Աշխարհիս վրայ աճող՝ մէկ շատ միջին, Ընտրական (Eclétique) գպրոցներ կան, որոնք կը յուսան խառնածին սիսթեմներով՝ տարբեր մէթոտ կը յուսան խառնածին սիսթեմներով՝ տարբեր մէթոտները հաշտեցնել : Բայց Ընտրականութիւնը՝ անցողական դարերու երեւոյթ մ'է ու միամիտները միայն դոհացնելու կարող : Ընդհակառակը՝ Գիտական մէթօտը մէկ է, անողոր ու անհաշտ (intransigent) և ուսումնական պատերազմը կը շարունակուի և դեռ պիտի շարունակուի, մինչև որ բաւոր միւս գրութիւնները իյնին խորտակուին ու գիտութիւնը գայ և արիւր գերիշխան : Յուսալ, թէ կարելի է տակաւին կրօնը գիտութեան յօգել ու հասարակութեան մը պալ՝ կը նմանի ուղղը

եղևաթուղին կապելու, ծառի մը արմատները տերևներուն խառնելու և կամ երէկը այսօր ընելու: Անցեալը բնաւ ներկայ չէ և անկարելի է սուտը իրաւին հետ հասարակել: Ընկերութիւնը շատ է գէպի Յառաջդիմութիւն, գէպի Ճշմարտութիւն, ինչպէս որ այսօրը շատ է գէպի վաղը:

Բարի մարդերու զխաղաղութեան երազները, անիրանալի ընկերային հաշտութեանց ու սիրոյ համար եղած ջանքերը ու քարոզութիւնները՝ բոլորն ալ պարագ աշխատութիւններ են և կը նմանին կեանքը կեցընելու: Աճման Օրէնքը դադարեցնելու: Ոչ ոք ասի կրցած է և ոչ ոք պիտի կարենայ ընել, զի մարդու իշխանութիւնը բնութեան հետ կրնայ դժոճել ու յաջողիլ և ոչ բնութեան հակառակ:

Բնութեան ուղղութիւնը, բնութեան տուած հանրային քաղաքակրթութեան գնացքը՝ դրական ուսումներն են, իրենց հակակղեր ու դիտական զարգացման շաղկին մէջ: Եւ լուսաւորութեան այս մեծ կռիւն է՝ որու Kulturkampf ըսած են Գերմանացիք, այն է Յառաջդիմութեան մրցումը գէպի Լոյս:

Այս մեծ ու տիեզերական պատերազմը այնպէս ըրած է՝ որ ուշ կամ կանուխ՝ յաղթութիւնը աւելի չէր պակ մտածողին ու աւելի շատ արդարեւին պիտի մնայ: Աշխարհին ապագան՝ «Գիտական ու Տեսեսական քաղաքակրթութիւնն է», ամէն մէկու երջանկութիւնը՝ բոլորի երջանկութեան մէջ հաստատելով, ետութիւնը, ազգութիւնը և պատերազմները՝ անբնութիւն ու անարդար դադարեցնելով:

Հատ հեռի ենք դեռ ապագայի այս մեծ օրը տեսնելէ, բայց նպատակի հետ ազգութիւնը՝ պէտք չէ ճամբ

բռն ուղղութեան արդելք մը ըլլայ: Հետեւինք միշտ այն մեծ Աստղի, դիմելով հոն ուր կը դիմեն մեծ Մտքերը՝ այն է Անազգային և կամ թէ ըսենք՝ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ու ԱՆԿՂԵՐ Լուսաւորութեան մը ֆանանը.:

Որքան կրկնենք քիչ է՝ թէ բարոյական ըսուածը՝ կղերէ կախում չունի բնաւ: Գարաւոր և ծիծաղելի նախապաշարում մ'է՝ կրօնները, այսինքն բնօթեան սխալ բացատրութիւնները, բարոյականութեան ու ընկերային փրկութեան թէ ու թիւնը ընդունիլ: Բարոյականը (բարք, mœurs, morales)՝ զանազան սովորութեանց, ընտանեկան կապերու, օնտեսային փոխադարձութեանց մէջ հետեւութիւնն է: Եւ ասոնք ալ՝ լեօպի գիտութիւնը կրնայ կանոնաւորել, լուսաւորել, անմոլար դրական շաղկի մը մէջ պահելով մարդերը: Իսկ կրօնը գիտութեանց թշնամի ըլլելով՝ կիւրքը ևս հակադիսական ու անբարոյական սովորութեանց աղբիւր մը կ'ըլլայ, ուղէ չուղէ: Մեր սրբազան իմաստակները ինչ որ ըսեն գիտութիւնը ամբաստանելու՝ նոյնը իրենց պիտի վերագառնայ: Ձի անբարոյութիւնը հոն է՝ ուր նոյն Մարդկութեան զաւակները՝ կրօնի համար իրարու ասելի կ'ընեն, սուրբ ըսուած պարագ քարէր՝ ստակով ծախելով: Անբարոյութիւնը հոն է՝ ուր օսկիէ և մերմէրէ բարձրաբերձ եկեղեցիներ կառուցանելու համար՝ ժողովրդին դպրոցը աւերակ ու կինը բող կը թողուն: Անբարոյութիւնը հոն է՝ ուր «Երկնային իրաւունքներ» (droit divin) պաշտպանելու պատրուակաւ՝ իւրեց նմանելը շունի պէս կը դործածեն.:

Ատենը եկած է համոզուելու համար, թէ հաւատական ու տրամաբանական մթնոնները ու հին ու նոր կրօններու մէկ շատ «օրհնեալ սուտերը»՝ բնաւ օգուտ



մը չհտուին ու դեռ տասը հազար տարի ապրին՝ դարձեալ շահ մը չըզկտի բերեն։ Ո՛չ ալէլուիաներն են մարդկութիւնը աւջէ տանողը և ո՛չ կեցցէ՛ աշատութիւն պողալը։ Լացող, աղօթող ինչպէ՛ս նաև երգող ազգերը կ'իյնին ու աշխարհը և հրաշքը աշդերը կը բարձրանան, զի անի միայն կրնայ յաւաջանալ՝ որ զիտէ՛ ընկերանալ, զննել, խորհել, աշխարհել։

Մեր բոլոր ուժը և յաջողութիւնը՝ մեր ՀՄՏՈՒԹԵԱՆ մէջն է, որով կը մարթանանք որչա՛ր փնջնէք ձեռք բերել ու որչա՛ր նշանակութիւն հասնիլ։ Ասոնցմէ դուրս՝ կամքը, աշատութիւնը, ճաւերը, երգերը և աղօթքները՝ ստակ մը չեն ամեր։

«Կամենալը կարենալ չէ՛», հաստի ըլլանք, այլ ինչպէ՛ս կ'ըսէ՛ Հօպլ՝ «Գիտնալն է կարենալ»։ Աշխատինք ուրեմն զիտնալու, սիրենք զիտնալ։ Գիտութիւնը չըսիրօլը՝ բա՛ն մը սիրած չէ կեանքին մէջ։ Գիտութեանէ՛ դուրս՝ ամէն ինչ երաշ է ու պարագայ աշխատութիւն։ Արուեստը իսկ և բոլոր ճաշակի ուսումները, իրենց բոլոր սրբազնութեամբը և քաղցրութեամբը՝ չեն կրցած երբէք ազիտութեան, աշխատութեան ու հիւանդութեանց դարման մը գտնել ու տառապող մարդկութիւնը իրօք երջանակել։ Բայց զիտութիւնը մինչև այսօր հրաշներ գործեց և դեռ պիտի գործէ։ Եւ անշուշտ՝ երբ Գաստիարակութիւնը դրական մէթոսներու գայ, երբ նորանոր գիտեր՝ մարդու իշխանութիւնը «աննախախնամ» բնութեան վրայ տարածեն, երբ ուսմանութիւնը, կղերը, անօթութիւնը և ասոնց հետ ապրող անբարոյութեան աղբիւրները հնար եղածին չափ ցամքին՝ այն ատեն մարդկութիւնը ևս պիտի կարենայ երջանակ գոյն ապագայի մը հասնիլ և այնպիսի մեծ Ոսկեղար

23536

մը աւետեւել՝ որ 5000 տարիէ ի վեր՝ կրօնները, սերը և ազատութիւնը՝ ի զուր աշխատեցան գտնել :

Իբրև վերջաբան՝ այս տողերը մեր նոր սերունդի կ'ողղենք, որ անշուշտ սահմանուած է կատարելագոյնի գեր մը խաղալու՝ մութ փիլոսոփաներէ ու անօր աւանդատուներէ դուրս ելլելով։

ԺԹԴ դարը՝ որ Ֆրանսական Հանճարը կը բանայ և որ Գերմանական Միտքը պիտի գոյց՝ մեծ դար մ'է անշուշտ, բայց աւելի մեծ դար մը պիտի ըլլայ այն՝ որ անոր յաջորդելու կուգայ։ Քսաներորդ դարու նշույլները արդէն կ'երևին, ուր Շրջափոխութեան փիլիսոփայութիւնը պիտի տիրէ՝ Ընկերային Գիտութեանց նորանոր լոյսեր բերելով։ Մենք այն դարը չիտեսնենք կարելի է, բայց մեր զաւակները պիտի տեսնեն։ Աշխատինք ուրեմն զանոնք հիմակուանէ պատրաստելու, գաստիարակելու ու միացնելու, այն ղեղեցիկ գրողներքե՛ ուր շքուած է ԅԱՌԱՋԳԻՄՈՒԹԻԻՆԸ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՄԵ։

ՊԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

1872

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0561537

